

ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ СУЧАСНАЙ
БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ВЫПУСК 12

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
Кафедра сучаснай беларускай мовы

ПРАЦЫ КАФЕДРЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Выпуск 12

Мінск
РІВШ
2013

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43
П70

Зборнік навуковых прац заснаваны ў 2001 г.

Рэкамендавана
кафедрай сучаснай беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
(пратакол № 2 ад 22 верасня 2013 г.)

Рэдакцыйная калегія:

*А. Я. Міхневіч (адк. рэд.), З. І. Бадзевіч (нам. адк. рэд.),
Ж. Я. Белакурская, С. А. Важнік, В. П. Красней, А. А. Лукашанец,
М. Р. Прыгодзіч, А. А. Радзевіч, Т. Р. Рамза, І. І. Савіцкая,
Г. К. Чахоўскі, С. М. Якуба*

П70 **Працы** кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 12 / пад рэд. А. Я. Міхневіча. –
Мінск : РІВШ, 2013. – 104 с.
ISBN 978-985-500-697-9.

Дванаццаты выпуск выдання традыцыйна змяшчае самыя розныя па характары і тэматыцы матэрыялы даследаванняў супрацоўнікаў кафедры, яе магістрантаў, аспірантаў, студэнтаў філалагічнага факультэта, нашых калег з універсітэтаў Рэспублікі Беларусь, прысвечаных праблемам сучаснага мовазнаўства, методыкі выкладання беларускай мовы ў вышэйшых навучальных установах.

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43

ISBN 978-985-500-697-9

© Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 2013
© Афармленне. ДУА «Рэспубліканскі
інстытут вышэйшай школы», 2013

ЗМЕСТ

Агрэніч Аліна. Абрадавыя алюзіі ў беларускіх вясельных песнях	5
Албут Настасся. Ліст як камунікатыўны феномен	8
Бадзевіч З.І. Назоўнікі агульнага роду ў сучаснай беларускай мове	15
Баламут Н.Г. Мова беларускай інтэрнэт-прасторы	20
Балотнікава С.М. Адзіночныя прыдаткі ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля»	25
Белакурская Ж.Я. Асаблівасці перадачы на пісьме цвёрдых-мяккіх зычных у пачатку XX стагоддзя (на матэрыяле творчасці Якуба Коласа)	28
Важнік С.А. Стылевызначальныя рысы нацыянальнай лістоўнай традыцыі	31
Валковіч Т.У. Распрацоўка беларускай тэрміналогіі ў 1990-я гады XX стагоддзя	45
Кавалёнак Н.С. Прэфіксальныя дзеясловы руху ў паэтычным радку Ніла Гілевіча	49
Караткевіч В.І. Канцэпт “ <i>горад</i> ” у сучаснай беларускай літаратуры для дзяцей (на прыкладзе казкі А. Масла “Пацучок Фэлік падарожнічае”)	52
Касануэва К.Р. Лексіка-семантычныя групы фемінных назваў у творчай спадчыне Яўгеніі Янішчыц	55
Кашуба І.У. Колеравыя эпітэты ў паэтычным маўленні Уладзіміра Караткевіча	59
Купцэвіч І.А. Лексічная дээтымалагізацыя назоўнікаў з прасторавым значэннем у сучаснай беларускай мове	62
Курачыцкая М.В. Лексіка-семантычная характарыстыка тэрміналогіі псіхалогіі	67
Любецкая К.П. Аб лексічным складзе сучаснай беларускай тэрміналогіі мастацтва	72
Праконіна В.У. Тыпы беларускіх слоўнікаў эканамічнай тэрміналогіі	74
Радзевіч А.А. Адаптацыя сінтаксічных канцэптаў для школьнага курса «Беларуская мова»	78
Савіцкая І.І. Сацыяльная абумоўленасць лексічных навацый у беларускай мове 20-х гадоў XX стагоддзя	81
Садоўская А.Л. Магчымасці этналінгвістычнага аналізу фальклорных тэкстаў на занятках па спецыялізацыі “Мовазнаўства”	84

Чахоўская Т.Л. Метадалогія фонастылістычных даследаванняў	89
Чахоўскі Г.К. Віртуальны дыкурс і яго асаблівасці	94
Якуба С.М. Марфалагічны разбор у сістэме прамежкавага кантролю ведаў студэнтаў-філолагаў	100

АБРАДАВЫЯ АЛЮЗІІ Ў БЕЛАРУСКІХ ВЯСЕЛЬНЫХ ПЕСНЯХ

Фальклорныя тэксты ўтрымліваюць у сабе зашыфраваныя людскія пачуцці, светапогляд, вопыт народа. Пэўныя асаблівасці, матываваныя выключна індывідуальна-аўтарскай свядомасцю, зразумела, не захоўваліся і губляліся з цягам часу. Значыць, даследуючы тэксты народнай творчасці, мы маем справу са схаванай архаічнай этнакультурнай інфармацыяй, якая адлюстроўвае жыццё, побыт і традыцыі народа ў цэлым. Не з’яўляюцца выключэннем і вясельныя песні.

Раздзел вясельных тэкстаў з абрадавай паэзіі лічыцца найбольш распрацаваным у айчыннай фалькларыстыцы. Дзякуючы даследаванням П. Шэйна, М. Доўнар-Запольскага, Я. Карскага і іншых вучоных, мы маем уяўленне пра аўтэнтычнае вяселле з усімі яго асаблівасцямі. Вясельныя тэксты суправаджаюць увесь акцыянальны код вяселля і тэматычна адпавядаюць кожнаму з яго этапаў, пачынаючы ад заручын і заканчваючы пярэзвамі. І ўсе вобразы, якія ўтрымліваюцца ў тэкстах, не выпадковыя, а падмацаваныя пэўнымі звычаямі, маюць глыбокія карані ў міфалагічнай свядомасці этнасу.

Так, песня “Пойдзем, дзеўкі, на заручыны” ўказвае на старажытны звычай крадзяжу нявесты:

*Пойдзем, дзеўкі, на заручыны,
А там сенцы закручаны.
Пойдзем, дзеўкі, на запоіны,
А там сенцы закроены.
Пакуль сенцы адкруцілі,
Дзевачку заручылі.
Пакуль сенцы адкраілі,
Дзевачку заілі [1, т. 1, с. 39].*

У сувязі з тым, што калісьці нявесту з роднай хаты забіраў жаніх сілай, бацькі вымушаны былі закрываць вароты, аберагаючы дачку. Пазней маніпуляцыя з варотамі перад прыездам жаніха стала ўмоўнай традыцыяй на змовінах, калі пасля абмеркавання пасагу жаніх з дружынай павінен быў наведаць дом нявесты.

Калі жаніху належыла быць на працягу вяселля моцным, упэўненым, напорыстым, нявеста вымушана была дэманстраваць ціхмянасць і пакорлівасць:

*Прыехалі заручнікі
Усе на белы ручнікі.
Усе на белы ручнікі –
Некага заручаці.
Некага заручаці,
Няма Зіначкі ў доме.
Няма Зіначкі ў доме,
А пайшла ў цвяточкі.
А пайшла ў цвяточкі,*

*Ў сінія васілёчкі.
Ў сінія васілёчкі
А сабе на вяночкі.
А сабе на вяночкі,
А Віцечку на цвяточкі [1, т. 1, с. 41].*

У песні адлюстраваны звычай, калі нявеста мусіла збягаць з хаты пры з’яўленні сватоў: “*Няма Зіначкі ў доме*”. Было прынята запрашаць дзяўчыну, каб тая выказала сваё меркаванне наконт прапановы сватоў толькі пры абсалютнай згодзе яе бацькоў на гэты шлюб. А згода нявесты ўвогуле была неабавязковай.

Выкарыстанне вобраза ручніка ў песні таксама звязана з традыцыяй. Без ручніка не абыходзіўся ніводзін этап вяселля: у ручніку аддавалі свату бутэльку з жытам як згоду на шлюб, абвязвалі ручнікамі сватоў і сваякоў жаніха, ручнік падсцілалі на шляху ў хату маладым і г. д. [4, с. 414].

Ёсць у прыведзеным намі вышэй тэксце і алюзія на абрад пляцення вянка маладой. Менавіта толькі рудыменты абраду, бо гэты акцыянальны код патрабуе большай колькасці ўдзельнікаў і не пазбаўлены шматлікіх нюансаў. Тут хутчэй вянок выступае як сімвал дзявочай чысціні. Маладая выбірае для вянка сінія васількі. Вядома, што васілёк уганараваны ўключэннем яго ў пералік кветак для шлюбнага вянка. Цікава, што найбольш істотная характарыстыка васілька – сіні колер – суадносіцца з ніжнім ярусам светабудовы, звязваючы такім чынам васілёк з ідэяй замагільнага свету і смерці. Вядучыя славянскія міфалагі сцвярджаюць, што для дзяўчыны вяселле азначае пераход з аднаго стану ў іншы, своеасаблівую смерць, за якой ідзе перараджэнне, таму ўплятанне ў вянок сіняй валожкі даволі сімвалічнае [4, с. 72]. Акрамя васілька, вясельны вянок меў і іншыя кампаненты:

*А ў полі садок не мяцён,
Рутаю-мятай утрасён.
Ніхто ў тым садзе не бываў,
Толькі малады Іванька ў скрыпку йграў.
Там яго Сахвейка гуляла.
Яна яму хустаньку даравала.*

Менавіта рута-мята, неабходная для шлюбнага вянка, была асноўным магічным элементам. Яна сімвалізуе хараство дзявочага жыцця, але ў прапанаванай песні гэтая кветка мае больш шырокае значэнне. Тут яна выступае і як адзнака цнатлівасці нявесты. Рута-мята спалучаецца з вобразам саду, *дзе ніхто не бываў*, – стэрэатыпным локусам дзяўчыны, увасабленнем плоднасці і добрабыту [4, с. 422]. Рытуал мяцення дарожкі, сцежкі (у нашым выпадку гэта сад) – сімвал светлай дарогі, шчаслівага лёсу, што жадаюць маладой яе сваякі. Такім чынам, гаворка ў песні ідзе пра пачатковы этап вяселля (*садок у полі не мяцён*), што пацвярджае і алюзія на традыцыйны абмен падарункамі паміж жаніхом і нявестай, калі нявеста ў большасці сваёй дарыла жаніху хустку, за якую той звычайна плаціў грошы. Гэты абрад традыцыйна суправаджаў змовіны. Даследчык 19 стагоддзя А. Смірноў пісаў: “*Хустка – звычайны галаўны ўбор*

дзяўчыны, які замяніў старажытнае дзявочае ўпрыгожванне – вянок; апошні ёсць сімвал цнатлівасці. Гэтае значэнне потым было перанесена на хустку. У выніку забылася гэтае значэнне, і хустка стала звычайным падарункам нявесты жаніху” [5].

Алюзія на абрад дарэння хусткі жаніху ўтрымліваецца і ў наступнай песні:

*Што ў полі, ў полі ўсе коні,
Між тых конікаў Пеценька.
Хустаю коніка сцірае,
У каня праўдачкі пытае:
Ой, коню, мой конь, конь вараны,
Паедзем з табой на ўсенач.
На тую дарожку шчасную,
Па сваю Валечку красную,
Па яе лічанька белае,
Па яе косаньку русую.
Ужо ж яе косачка сатрэца,
Дзявоцкая гуляне мінецца [1, т. 1, с. 309].*

Згодна з даследаваннямі прафесара У.І. Коваля, “у сферы народнай культуры конь звязваецца з прадудыруючай, дзетанараджальнай магіяй” [3, с. 198], таму гэтую песню можна трактаваць як гатоўнасць жаніха да шлюбу. Таксама песня ўтрымлівае алюзію і на вельмі цікавы рытуал расплятання касы. Каса ў вясельнай абраднасці – сімвал маладой. І рытуальная змена прычоскі сімвалізуе змену сацыяльнага статусу дзяўчыны. Расплятанне касы – развітанне з дзявоцкасцю. Маніпуляцыі з касой часцей замацоўваліся за рытуалам пасадку, калі нявеста сядзела на дзяжы. Расплятаў касу, а потым падпальваў валасы звычайна халасты брат нявесты, аддаючы стужкі-ўплёткі малодшай сястры:

*Брат касу расплятае,
Дзе каснікі дзявае?
Кладзе на ўслоньцы,
Няхай будуць меншай сястронцы [1, т. 2, с. 462].*

Такім чынам, у беларускіх вясельных песнях за словам часта стаіць цэлая сітуацыя. І для таго, каб дэкадзіраваць у тэксце алюзіі на пэўныя абрады, неабходна апеляваць да фонавых ведаў (у нашым выпадку – нацыянальна-культурных).

Літаратура

1. Вяселле. Песні ў шасці кнігах. Кн. 1 / Склад. Л. А. Малаш; муз. дадат.
2. З. Я. Мажэйка; Рэд. М. Я. Грынблат, А. С. Фядосік. – Мн.: Навука і тэхніка, 1980. – 680 с.; Кн. 2. – Мн.: Навука і тэхніка, 1981. – 831 с.
3. Карский, Е. Ф. Белорусы: В 3 т. Т. 3, кн. 1. Очерки словесности белорусского племени / Е. Ф. Карский. – Мн.: БелЭн, 2007. – 584 с.
4. Коваль, У.І. Аб некаторых фразеалагічных эуфемізмах у народных песнях аб каханні // Е.Ф.Карский и современное языкознание: Материалы IX Междунар. Карских чтений / Под ред. М.И. Конюшкевич: в 2 ч. Ч.2. – Гродно: ГрГУ, 2003. – С.196 – 207.

5. Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мн.: Беларусь, 2011. – 607 с.
6. Смирнов, А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. – М.: Унив. тип. (Катков и Ко), 1877. – 259 с.

Настасся Албут

ЛІСТ ЯК КАМУНІКАТЫЎНЫ ФЕНОМЕН

“Чалавек сярод людзей”, – так назваў адну са сваіх прац па сацыяльнай псіхалогіі славуты беларускі псіхолаг Я.Л. Каламінскі. Паспяховасць, гарманічнасць, шматграннасць быцця чалавека - у яго ўключанасці ў сацыум праз усведамленне і перажыванне ўласнага статусу, узаемаадносін з іншымі галоўным чынам сродкамі натуральнай мовы. А значыць, як заўважае Я.Л. Каламінскі, “Нельга, каб хоць у каго-небудзь пуставала паштовая скрыня ці маўчаў тэлефон” [Коломинский 1987: 79]. З улікам антрапамернасці сучаснай навукі даследаванне эпісталарыю мае шырокую перспектыву, аднак першае пытанне - гэта вызначэнне ліста. Дыскурс? Жанр? Маўленчы акт?

Для таго, каб зразумець, ці з’яўляецца ліст **дыскурсам**, канечне, трэба разабрацца, што ж такое дыскурс¹ увогуле. Звяртаюць на сябе ўвагу работы, прысвечаныя металінгвістычнаму аналізу слова дыскурс - [Белозерова 2002], [Галиева 2011]. Н.М. Белазёрава заўважае, што слова дыскурс у рускую мову адразу было прынята як тэрмін, і робіць наступнае рэзюмэ: “Падводзячы вынікі аналізу слова і тэрміна дыскурс, адзначым, што ўсе разыходжанні паміж абазначаемым і абазначаючым у яго структуры і высокая ступень канвенцыянальнасці выкліканы найперш зменай кола карыстальнікаў слова, якія ў выніку сваёй мэтанакіраванай дзейнасці ўнеслі новыя сэнсы. Акрамя таго, гэтыя змены выкліканы працэсамі метафарызацыі і ўсё больш шырокім выкарыстаннем тэрміна дыскурс як у лінгвістыцы, так і па-за яе межамі” [Белозерова 2002]. Такая папулярнасць і шматзначнасць слова дыскурс, на думку А. Галіевай, прывялі да таго, што “яно стала нібы семантычна полым, пустым, пераўтварыўшыся ў слова, прымяняльнае ў любых абставінах, стаўшы своеасаблівай метафарай-клішэ для абазначэння чаго заўгодна” [Галиева 2011: 172—173].

У дачыненні да **эпісталарнага дыскурсу** арыгінальным з’яўляецца падыход Ю. Троіцкага: “Падыход да ліста як да пэўнага тыпу дыскурсу мае на ўвазе разгляд лістоў у кантэксце ўсяго працэсу лістаскладання, уключаючы яго цалкам матэрыяльныя бакі. Працэс самога напісання з выкананнем эпісталарнага этыкету, запячатванне, перадача, атрыманне, чытанне ліста, таксама ж як і папера, чарніла, пяро – з ліку рэчаў і працэдур факультатыўнага, амаль тэхнічнага кшталту, становяцца такімі ж важнымі, як і сам змест лістоў: ім надаецца значэнне

¹ Аўтарытэтным лічыцца тлумачэнне дадзенага тэрміна ў Лінгвістычным энцыклапедычным слоўніку: “Дыскурс – звязны тэкст у сукупнасці з экстралінгвістычнымі – прагматычнымі, сацыякультурнымі, псіхалагічнымі і іншымі фактарамі; тэкст, узяты ў падзейным аспекце; маўленне як мэтанакіраванае сацыяльнае дзеянне, як кампанент, які ўдзельнічае ва ўзаемадзеянні людзей у механізмах іх свядомасці (кагнітыўных працэсах). Дыскурс – гэта маўленне, “пагружанае ў жыццё”. Таму тэрмін “дыскурс”, у адрозненні ад тэрміна “тэкст”, не прымяняецца да старажытных і іншых тэкстаў, сувязі якіх з жывым жыццём не аднаўляюцца непасрэдна” [Арутюнова 1990: 136—137].

рытуалу, выкананне (ці парушэнне) якога атрымлівае дадатковы сэнс” [Троицкий 1999: 460]; “Прыкметай наяўнасці эпістальярнага дыскурсу можна лічыць з’яўленне метаэпістальярных лістоў, асноўным зместам якіх становіўся сам працэс лістаскладання” [Троицкий 1999: 461]. Таксама даследчык ужывае як тэрмін словазлучэнне *эпістальярнае цела* – “сукупнасць умоў, якія забяспечваюць нармальнае функцыянаванне ліставання, уключае не адны тэхнічныя прылады ліста, але і некаторыя яго бакі, напрыклад, інтэнсіўнасць, магчымасць захоўваць і перачытваць старыя лісты, адсутнасць тэматычных забарон” [Троицкий 1999: 462—463]. Такім чынам, прапанаваны аналіз эпістальярыю з пазіцый культуры, прычым высновы робяцца даследчыкам не толькі на падставе саміх эпістальярных тэкстаў абранай эпохі – XIX ст. – але і ўспамінаў, дзённікавых запісаў. Эпістальярны дыкурс XIX ст. праяўляецца ў эпістальярным двубоі і ў выключнай ролі эпістальярных тэкстаў для дуэлянтаў, у жартах з выкарыстаннем лістоў, у *эпістальярным смеху*, што сведчыць пра “асаблівы статус эпістальярных паводзін” [Троицкий 1999: 467]. У выніку можна гаварыць пра існаванне *эпістальярнай культуры* пэўнай эпохі ў межах нацыянальнай культуры. Такое ж разуменне не толькі філалагічнай каштоўнасці ліста запачаткавана і ў беларусістыцы. Так, С.А. Важнік уводзіць паняцце *эпістальярная карціна жыцця*, аналізуючы эпістальярную спадчыну Якуба Коласа: “Колькасна і якасна дзядзька Якуб даўно перайшоў у разрад найбуйнейшых лістапісальнікаў, або біёграфаў свайго ўласнага жыцця. Яго лісты – падрабязнейшая фіксацыя кожнага крока і кожнай думкі, кожнага кантакту і кожнай эмоцыі ці стану” [Важнік 2009а: 44]. Якуб Колас – адзін з тытанаў беларускай культуры, сапраўды прэцэдэнтная асоба, чый духоўны вопыт, у тым ліку эпістальярый, вызначаецца высокай культуралагічнай каштоўнасцю.

Разгляд ліста як **жанру** ці **маўленчага акта** таксама патрабуе папярэдняга каментарыя дадзеных паняццяў. Тэорыя маўленчых актаў узнікла ў межах англа-амерыканскай філасофіі, логікі. Відаць, апраўданая думка пра тое, што рэцэпцыя ідэй тэорыі маўленчых актаў лінгвістыкай дала штуршок развіццю лінгвістычнай прагматыкі. Існуе меркаванне, што тэорыя маўленчых актаў – гэта заходні аналаг расійскай тэорыі маўленчых жанраў [Дементьев 2007: 42]. Праблема суаднесенасці паняццяў маўленчы акт і маўленчы жанр прысвечаны шэраг прац (напрыклад, [Вежбицка 1997], [Комлева 2011]).

Паняцце жанру неразрыўна звязана з іменем М.М. Бахціна, фігуры для філолагаў настолькі знакавай, што засведчваюць нават афарызмы, напрыклад: “Наперад” у жанразнаўстве часта азначае “назад да Бахціна” [Дементьев 2007: 42]. Распрацоўка паняцця маўленчы жанр набыла статус асобнай лінгвістычнай галіны: “Інтэнсіўнае вывучэнне жанраў маўлення ў апошнія два дзесяцігоддзі прывяло да стварэння перспектыўнага кірунку лінгвістыкі маўлення ў Расіі – тэорыі маўленчых жанраў (жанразнаўства, генрыстыкі²). Антрапалагічнае

² У межах тэорыі маўленчых жанраў В.В. Дзяменцьеў вылучае два кірункі: *генрыстыку*, або лінгвістычнае вывучэнне маўленчых жанраў, і *жанразнаўства*, або прагматычнае вывучэнне маўленчых жанраў. Прывядзём сціслыя характарыстыкі абодвух падыходаў: “Лінгвістычнае вывучэнне маўленчых жанраў, ці генрыстыка, зыходзіць з інтэнцый моўцы, пры гэтым абапіраецца на распрацаваную метадалогію і тэрміналогію тэорыі маўленчых актаў. <...> Спецыфіку дадзенага аспекту можна выявіць,

мовазнаўства абапіраецца на паняцце маўленчага / камунікатыўнага жанру як на адзін з найбольш эфектыўных экспланаторных механізмаў пры разглядзе сітуацый выкарыстання мовы, механізмаў параджэння і інтэрпрэтацыі маўлення” [Дементьев 2007: 39]. Сфарміравалася навуковая школа даследавання маўленчых жанраў у Саратаве, тэарэтычны падмурак якой закладзены найперш К.Ф. Сядовым, В.В. Дзяменцьевым, В.Я. Гольдзіным. Выдаецца зборнік “Жанры маўлення”. Пра эўрыстычную, метадалагічную каштоўнасць тэорыі маўленчых жанраў сведчыць існаванне барнаўльска-кемераўскай школы вывучэння жанраў натуральнага пісьмовага маўлення [Лебедева 2011], да ліку якіх належыць і ліст.

Вызначэнне ліста як маўленчага жанру дазваляе засяродзіць увагу на суаднясенні яго з іншымі жанрамі, што актуалізуе праблему *жанраўтваральных прыкмет ліста*. З аднаго боку, эпістальярную форму можа мець не толькі спосаб камунікацыі, але і мастацкі ці публіцыстычны твор. Адмежаванне жанру ліста звязана з распрацоўкай *анталагічнай жанравай тыпалогіі лістоў*, прыклад якой можна знайсці ў даследаванні Н.І. Белуновой: “Сістэма характэрных дыферэнцыяльных прыкмет сяброўскага ліста, што выконваюць класіфікацыйную функцыю і выступаюць у якасці жанраўтваральных, істотна адрознівае сяброўскі ліст творчай інтэлігенцыі ад іншых тыпаў лістоў (дзелавага, навуковага, публіцыстычнага, бытавага, мастацкага) і дазваляе кваліфікаваць сяброўскі ліст у якасці эпістальярнага жанру” [Белунова 2000: 41].

Цікавым канстытуэнтам жанру, што актуалізавана ў даследаваннях жанраў натуральнага пісьмовага маўлення, з’яўляецца *субстрат* – тое, на чым напісаны маўленчы твор. Калі для ліста гэта ліст паперы, то для інскрыпту – нейкая рэч (фотаздымак, кніга ці, напрыклад, гадзіннік з гравіроўкай). У некаторых выпадках улік субстрату дазваляе зрабіць атрыбуцыю маўленчага твора. Напрыклад, наступны тэкст можна было б палічыць за ўзор эпістальярнага жанру, калі б не той факт, што Якуб Колас зрабіў гэты надпіс на фотаздымку: “*Мілы, дарагі, глыбокапаважаны М.В.! // Пасылаю Вам на памяць сякія-такія фотаграфіі. Не ў фотаграфіях справа – Вы дастойны таго, каб Вас любіць, паважаць, як дастойнага сына беларускага народа. // Якуб Колас. // 29/XI 1949 г.*” [Колас 2012: 370]. Такім чынам, цалкам апраўдваецца ўключэнне гэтага тэксту ў склад інскрыптаў (дарчых надпісаў), хаця іх важным структурным паказчыкам з’яўляецца ўжыванне адрасатыўнага комплексу ў давальным склоне. Назоўны

калі прадставіць развіццё ТМЖ у семіятычнай парадыгме “семантыка – сінтактыка – прагматыка”. “Лінгвацэнтрычная” традыцыя можа быць дастаткова пераканаўча ахарактарызавана або як пераважна “семантыка”, або як “сінтактыка” [Дементьев 2007: 42]; “другі кірунак, які можна абазначыць як прагматычнае вывучэнне маўленчых жанраў, выходзіць з дыялагічнай прыроды маўленчых жанраў і абапіраецца ўжо не на адзін артыкул М.М. Бахціна, а на яго цэласную дыялагічную, культуралагічную філасофію. Тут падкрэсліваецца арыгінальны расійскі характар дадзенага кірунку, таму абазначаем яго пры дапамозе рускага тэрміна *жанразнаўства*. <...> Важна, што прагматыка тут не раўнуецца з тэорыяй маўленчых актаў – прагматыка разумеецца хутчэй у традыцыйным значэнні як тая частка семіётыкі, якая характарызуецца адносінамі знака да моўцы (Ч. Пірс, Ч. Морыс) і дзе мова разглядаецца не толькі ў сувязі з “чалавекам-моўцам”, але і абавязкова ў дыялагічным кантэксце камунікатыўнай сітуацыі, а таксама – шырэй – у кантэксце нацыянальнамаўленчай, сацыяльнай, духоўнай культуры” [Дементьев 2007: 47].

склон абазначэння адрасата, пашыранасць базавай мадэлі жанру інскрыпту³ робіць падобным дадзены тэкст да невялікага ліста, аднак даследуючы тэкст як камунікатыўную адзінку, як чалавекамерную сістэму, варта ўлічваць і іншыя кампаненты ажыццяўлення камунікатыўнага акта – не толькі само паведамленне, але і, як у дадзеным выпадку, субстрат.

Можа адбывацца інтэрферэнцыя такіх жанраў, як *ліст* і *дзённік*: “у аснове эпістальнага тэксту могуць ляжаць некалькі мадэлей камунікацыі. Інтравертны тып зносін – ці аўтакамунікацыя (тэрмін Ю.М. Лотмана) – не з’яўляецца асноўным у дадзеным тыпе тэксту, паколькі для эпістальнага тэксту характэрна ўстаноўка на адрасата-Іншага” [Подъяпольская 2013: 77], аднак інтымны характар прыватнага ліставання, магчымасць рэфлексіі, “пісьмовы характар эпістальнай камунікацыі, які дазваляе адрасанту ўносіць карэкцыю ва ўласнае паведамленне, весці дыялог з уласным выказваннем” [Подъяпольская 2013: 77] спрыяюць праяўленню ў лісце рыс дзённікавых запісаў⁴. Выпадкі дзённікавасці лістоў адзначаны і ў эпістальнай класікаў беларускай літаратуры, напрыклад:

Толькі што пагаварыў з Табой, Любаша! Аж весялей стала, што пачуў Цябе і што дома – усё добра. Дзякую Табе за гэты званок і за прывітанні. Па тэлівізары – гонкі на лыжах. Можа, і Ты іх глядзіш. <...>

Ітак, Любаша, да заўтрашняй нашай сустрэчы, да заўтрашняй нашай бяседы.

Р.С. Забыў Табе расказаць адну смешную гісторыю <...>

27.11. Добрай раніцы, дарагая Любаша! Сёння – выхадны, субота [Танк 2012: 645—646].

Такая дзённікавасць ліста Максіма Танка да жонкі тлумачыцца характарам зносін (блізкія, інтымныя, шчырыя, давяральныя) і спецыфікай камунікатыўнай сітуацыі – несупадзенне часу і прасторы камунікантаў. Сапраўды, ў дачыненні да ліста (і да ліста-дзённіка) слухныя словы Я.Л. Каламінскага: “канечне, праўда, глыбокая псіхалагічная праўда пра непрадказальнасць нашых адказаў, якая грунтуецца на непаўторнасці нашых чаканняў, непаўторнасці кожнай асобы. Праўда, але не ўся... Што-нішто ўсё-такі можна прадвызначыць, і той, хто гаворыць, абавязкова стараецца гэта зрабіць. Бо і самае інтымнае самавыражэнне на паверку для кагосьці” [Коломинский 1987: 3—4].

Лістоўныя зносіны разгортваюцца на камунікатыўна-прагматычнай восі “Я – Ты”. З гэтага вынікае, што ў тэксце ліста фіксуецца сапраўдны вобраз асобы моўцы (*самапрэзентацыя асобы адрасанта*) і віртуальны вобраз адрасата (*прэзентацыя асобы адрасата*). У гэтай скіраванасці на Іншага, выражанай як лексіка-граматычнымі сродкамі (звароткі, займеннікі другой асобы, дзеясловы ў

³ Базавая мадэль інскрыпту (максімальна поўная) складаецца з наступных кампанентаў: інтэнсіфікатар + фатычны маркёр + найменне асобы + уласна фатычны рэлятыв + подпіс + дата + месца.

⁴ Прыкладзём цытату метакамунікатыўнага кшталту, якая можа патлумачыць выбар такой арганізацыі ліста: “Падабенства сяброўскага і любоўнага ліста з дзённікавымі запісамі адзначаецца самім адрасантам. Напрыклад, у лісце да будучай нявесты Феліцы Баўэр ад 28 верасня 1912 г. Ф. Кафка прапаноўвае пісаць яму не лісты, а весці дзённік, які дапаможа яму лепш пазнаёміцца з Феліцай” [Подъяпольская 2013: 77].

форме другой асобы, пыталыныя сказы), так і ў прагматычнай арганізацыі ліста (магчымасць вылучэння блокаў з актуалізаванай самапрэзентацыяй асобы адрасанта ці прэзентацыяй асобы адрасата) праяўяецца катэгорыя **дыялагічнасці** эпістальнага тэксту. Праілюструем выказанае наступнай цытатай з ліста А. Бабарэкі да жонкі:

Прачытаў, што напісаў і за голаў ханіўся, а яна крышку гарачая. Любенькая мая Анечка, толькі ня трывожся. Вось так, здаецца, абняў бы і моцна-моцна прытуліў да сябе і сам бы прытуліўся і сьцішыўся б, каб толькі слухаць, як душы нашы ў злітнасці ціха-ціха шэпчацца-схваваюць гымны жыццё, на сваіх крыльях нясуць радасць усебыцця, зліваюцца ў яго дзіўнай прыгожай гармоніі.

Мо' усьмешка з'явіцца на тваіх вуснах, хоць ведаю, што не. Але што, што рабіць, ось здаецца, няведама колькі бы паперы сьпісаў, каб выявіць усё, што там на дне душы хвалюецца і бурліць. Вось хочацца так расхлістацца-разгарнуцца, каб усё-ўсё агарнуць тэй нязьмернай шыр'ю, якая ў душы, апынуўшайся ў пустаце гэтых і гор, і мора, і людзей, што пазьяжджаліся шукаць таго, чаго ніколі і нідзе ня губілі [Бабарэка 2011: 391].

Розныя кампаненты сітуацыі, напрыклад, асабліваць паперы, на якой напісаны ліст, прадстаўленне адрасанта і адрасата маюць праекцыі ў тэксце ліста. Прывядзём азначэнне **эпістальнага тэксту** С.А. Важніка з наступным каментарыем даследчыка: “Твор пісьмовага маўлення, які складаецца паводле структурна-кампазіцыйных схем згодна з сістэмай прынятых у пэўны перыяд у канкрэтным лінгва-культурным калектыве камунікацыйных формул і які мае на мэце ажыццяўленне дыстантных міжасабовых зносінаў, а таму прагматычна і граматычна арыентаваны на асобу суразмоўцы – канкрэтнага адрасата. Гэта азначэнне лепш за ўсё адлюстроўвае, на нашу думку, прагматычную і граматычную прыроду эпістальнага тэксту як фатычнага асобасна арыентаванага маўленняча твора” [Важнік 2009b: 157].

Т.Г. Вінакур адзначае, што фатыка і інфарматыка не заўсёды ўзаемавыключальныя паняцці: “Назіранні паказваюць, што фатычнае абрамленне дыскурсу, якім інтэнцыянальна з’яўляецца інфарматыўнае паведамленне, можа аказацца настолькі абшырным і шматслойным, што ў выніку яно прымае самадастатковы характар” [Вінокур 1993: 21]. Можна зрабіць выснову пра немагчымасць прадстаўленасці ў лісце толькі інфарматыўнага складніка – **фатычны кампанент** у эпістальных зносінах абавязковы⁵, інакш стасункі не будуць здавальняць прынцыпы кааперацыі і ветлівасці, што прывядзе да камунікатыўнай няўдачы (калі, вядома, разрыў зносін не прымаўся за мэту свядома)⁶.

⁵ Параўн.: “фатычная інфармацыя” – г.зн. канататыўная вобласць звестак пра моўцу, не паддаецца поўнай рэдукцыі нават у дастаткова афіцыйнай сітуацыі і, больш за тое, можа складаць аблігаторны кампанент апошняй” [Вінокур 1993: 22]

⁶ Дапаўняе выказаную думку вызначэнне адзінкі зносін, дадзенае выбітным псіхолагам Э. Бернам: “мы будзем называць “пагладжваннем” любы акт, які мае на ўвазе прызнанне прысутнасці іншага чалавека. Такім чынам, “пагладжванне” будзе ў нас адной з асноўных адзінак сацыяльнага

Можна згадаць яшчэ адну трактоўку ліста як камунікатыўнага феномена – семіятычную: “ліст – гэта складанае шматузроўневае ўтварэнне, якое ўяўляе з сябе сукупнасць знакавых сістэм. Акрамя вербальнага рада, значную ролю ў адэкватнасці ўспрымання ліста іграюць такія невербальныя кампаненты, як сродкі пісьма і спосабы стварэння ліста (папера, чарніла, размяшчэнне ліста на старонцы, почырк), графічны рад (пазнакі, сімвалы, малюнкі), прадметны рад (разнастайныя ўкладышы)” [Гулякова 2003: 42]. Сам ліст з’яўляецца асобнай **знакавай сістэмай**.

Рэфлексіўныя, філасофскія развагі (*інтуітыўная жанравая рэфлексія*, паводле Т.В. Шмялёвай [Шмелева 2007: 81]) адносна дадзенага спосабу зносін знаходзім у саміх лістах:

Падумай, любенькая, - часом і радасць у душы блісьне яркім промнем, дык яе-ж зараз хочыцца нек дастаць, паказаць самаму блізкаму, самаму дарагому і сказаць, што гэта радасць і яго радасць. Хочацца разам, каб удваіх упівацца гэтай радасцю – тады яна хмяльнейшай і мацнейшай робіцца. Тады яна сапраўды радасць. А тут няма каму сказаць. Думаеш, ліст – гэта тое самае, што слова з вуснаў у вусны. Ой, не. Ніколі не. Асабліва яшчэ на такой адлегласці, калі ідзе некалькі дзён. Хочаш, каб вось зараз сказаць, зараз-жа засьмяяцца, зарадавацца, а тут не. Чаканьне, тамаваньне, замыканьне ў сабе ці то з радасці, ці то смутку якога. І радасць у такіх разох ня радасць, а цяжар нейкі, а сум працяжны і горкі. Ну што ліст. Вось і сённяшняя мая трывога нейкая. Я ня ведаю, ад чаго яна, а толькі знаю, што супакоюся тады, калі буду дома, як угледжу цябе і з табой жывым словам абмяняюся [Бабарэка 2011: 395];

Пішы, Любаша! Магчыма, што да выезду я больш не буду пісаць, тады гэтае пісьмо спозніцца, бо я прыеду раней. Але і спозненае пісьмо яшчэ будзе больш радасным, калі яно з’явіцца непатрэбным, калі людзі сутрэнуцца хоць на хвіліну, каб пасля зноў пісаць і пісаць лісты [Танк 2012: 459].

Ліст – сапраўдны камунікатыўны *феномен*. Гэта не проста абмен паведамленнямі – гэта спосаб пазнаваць сябе, быць сабой, бо толькі знаходзячы сваё адлюстраванне ў іншых, мы разумеем сябе, успрымаем сябе як частку свету людзей. Разгортванне эпістальнага тэксту паміж полюсамі “Я – Ты” абумоўлівае статус ліста як антрапатэксту. Трапна гэтая ж думка выражана ў двух афарызмах, якія нібы два бакі аднаго медаля: “Дзённік – гэта Я, ліст – гэта Ты” (К. Выка) і “Словы Паўла пра Пятра гавораць нам больш пра Паўла, чым пра Пятра” (Б. Спіноза). Шчырыя чалавечыя зносіны – напраўду багацце, таму варта быць да іх уважлівымі, чуйнымі.

Літаратура

1. Арутюнова, Н.Д. Прагматика / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / глав. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : 1990. – С.136—137.

2. Бабарэка, А. Збор твораў : у 2 т. / Адам Бабарэка ; укладальнікі: А. Бабарэка, В. Жыбуль, Г.В. Запартыка. – Вільня : Інстытут беларусістыкі; Беласток : Беларускае гістарычнае

дзеяння. Абмен “пагладжваннямі” складае тарнсакцыю, якую ў сваю чаргу мы вызначаем як адзінку зносін” [Берн 1996: 10].

- таварыства, 2011. — Т. 2 : Проза, паэзія, філасофія, публіцыстыка, запісныя кніжкі, дзённікі, лісты. — 726 с.
3. Белозерова, Н.Н. Парадоксы дискурса / Н.Н. Белозерова. — 2002. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://frgf.utmn.ru/last/No13/text04.htm>. — Дата доступу : 27.09.2013.
 4. Белунова, Н.И. Дружеские творческой интеллигенции конца XIX — начала XX в. (Жанр и текст писем). — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. — 140 с.
 5. Берн, Э. Игры, в которые играют люди : психология человеческих взаимоотношений; люди, которые играют : психология человеческой судьбы / Э. Берн ; общ. ред. М.С. Мацковского. — СПб—М. : Университетская книга : АСТ, 1996. — 398 с.
 6. Важнік, С.А. Якуб Колас *кахае, любіць, сябруе...* Эпістальярная карціна жыцця паэта / С.А. Важнік // Роднае слова. — 2009. — № 5. — С. 44—47.
 7. Важнік, С.А. Эпістальярны тэкст : паняцце, структура, тыпалогія / С.А. Важнік // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / пад рэд. А.Я. Міхневіча. — Мінск : РІВШ, 2009. — Вып. 8. — С. 156—170.
 8. Вежбицка, А. Речевые жанры / А. Вежбицка // Жанры речи. — 1997. - Вып. 1. - [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://www.sgu.ru/node/75210>. — Дата доступу : 17.09.2013.
 9. Винокур, Т.Г. Информативная и фатическая речь как обнаружение разных коммуникативных намерений говорящего и слушающего // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. — М. : Наука, 1993. — С. 5—29.
 10. Галиева, А. Снова дискурс : анализ одного перевода / А. Галиева // Современная русистика : направления и идеи. — Т. IV : Язык и текст в системном и социокультурном аспекте / ред. А. Киклевич, А. Камакова ; науч. ред. Е. Потехиной. — Olsztyn, 2011. — С. 169—186.
 11. Гулякова, И.Г. Эпистолярный текст как знаковая система / И.Г. Гулякова // Вестник СпбГУ. — Сер. 2. — 2003. - Вып. 4 (№26). — С. 37—43.
 12. Дементьев, В.В. Изучение речевых жанров в России : аспект формализации социального взаимодействия / В.В. Деметьев // Антология речевых жанров : повседневная коммуникация / под общ. ред. проф. К.Ф. Седова. — М. : Лабиринт, 2007. — С. 39—61.
 13. Коломинский, Я.Л. Человек среди людей : книга для старшеклассников / Я.Л. Коломинский. — Минск : Нар., асвета, 1987. — 239 с.
 14. Колас, Якуб. Збор твораў : у 20 т. / Нац. акад. навук Беларусі ; Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы — Мінск : Беларус. навука, 2007—2012. — Т. 20 : Лісты (1954—1956 і недатаваныя), аўтабіяграфіі, дзённікі, інскрыпты / рэд. тома Т.С. Голуб, Мушынскі ; падрыхт. тэкстаў і камент. : Н.В. Дзенісюк, К.А. Казыра, В.Ф. Назараў. — 2012. — 698 с.
 15. Комлева, Е.В. Соотношение понятий “речевой жанр” и “речевой акт” (на материале немецких апеллятивных текстов) / Е.В. Комлева. — 2011. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://www.teoria-practica.ru/-5-2011/philology/komleva.pdf>. — Дата доступу : 27.09.2013.
 16. Лебедева, Н.Б. Жанры естественной письменной речи : студенческое граффити, маргинальные страницы тетрадей, частная записка / Н.Б. Лебедева, Е.Г. Зырянова, Н.Ю. Плаксина, Н.И. Тюкаева. — М. : КРАСАНД, 2011. — 256 с.
 17. Подъяпольская, О.Ю. Интровертивная адресованность эпистолярного текста как отражение в нем черт дневниковых записей (на материале писем Ф. Кафки) / О.Ю. Подъяпольская // Вестник Челябинского государственного университета. — 2013. - № 20 (311). — Филология. Искусствоведение. — Вып. 79. — С. 77—80.
 18. Танк, Максім. Збор твораў : у 13 т. / Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы — Мінск : Беларус. навука, 1996—2011. — Т. 12 : Лісты / рэд. тома А.У. Бразгуноў ; падрыхт. тэкстаў і камент. : С.У. Калядка, У.С. Трафімец, А.Р. Шакун. — 2011. — 942 с.
 19. Троицкий, Ю. Эпистолярный дискурс в России XIX в. : пощечина, розыгрыш, дуэль / Ю. Троицкий // Традиция и литературный процесс / Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т

филологии; отв. ред. А.Б. Соктоев. – Новосибирск: Изд-во СО РАН: ОИГТМ, 1999. – С. 460—469.

20. Шмелева, Т.В. Модель речевого жанра / Т.В. Шмелева // Антология речевых жанров : повседневная коммуникация / под общ. ред. проф. К.Ф. Седова. – М. : Лабиринт, 2007. – С. 81—89.

З.І. Бадзевіч

НАЗОЎНІКІ АГУЛЬНАГА РОДУ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Нягледзячы на тое, што назоўнікі агульнага роду даўно ўжо сталі прадметам даследавання, усё ж пытанне адносна агульнага роду сёння нельга прызнаць вырашаным і вытлумачаным. Пра гэта сведчаць і факты змешвання слоў агульнага роду са словамі мужчынскага і жаночага роду, што зафіксавана і ў лексікаграфічных даведнікаў па беларускай мове, а таксама ў працах па граматыцы. Так, некаторыя даследчыкі лічаць, што да слоў агульнага роду, акрамя негатыўна-ацэначных слоў, надзеленых экспрэсіўнасцю і эмацыянальна-ласкавыя формы агульнага роду, утвораныя ад уласных імён (*наш Валя, наша Валя, наш Жэня, наша Жэня* і д.п.), прозвішчы апелятыўнага тыпу (*Ляпата, Капуста, Мароз, Заяц* і д.п.), запазычаныя прозвішчы на канцавы галосны тыпу *Гюго, Бізэ, Дзюма, Рабле, заля, Фарэ* [3, с 60 – 68].

Група назоўнікаў, аб'яднаная традыцыйнай назвай “словы агульнага роду”, з'яўляецца спецыфічнай на розных узроўнях мовы, і найперш на ўзроўні лексічнай семантыкі і на ўзроўні сінтаксіса. Менавіта семантычныя і сінтаксічныя паказчыкі гэтых назоўнікаў з'яўляюцца найбольш выразнымі, чым марфалагічныя прыметы.

Словы агульнага роду тыпу *абжора, абдзірала, валацуга, крыўляка, назола, задзіра, ляўша, мямля, непаседа* з пункту гледжання семантыкі ўяўляюць сабой аднародную групу. Усе яны служаць, як правіла, для характарыстыкі асоб. Параўн. : напрыклад: *А вось гэты тлусты пан, відаць, вялікі абжора (І. Шамякін). Затое ж у настаўніка сумленне чыстае: гэта не абдзірала-ўраднік, не прыстаў і не валасны пісар (Я. Колас). Бежанства зблытала... [Сёмкавы] разлікі, выбіла з-пад ног падпору і вось – перад ... [Рыгорам] бяздомны валацуга (Ц. Гартны). Мой брат, Уладзіслаў. Ён добры, толькі крыўляка (І. Шамякін). Адчапіся, назола. Едзь куды хочаш (М. Лынькоў). Алімпі сапраўды мела выгляд нейкай вясковай недарэкі (Р. Сабаленка). Цяпер у гэтым сталым, шыраклечым чалавеку... ніхто не пазнаў бы ранейшага віхрастага хлапчука, непаседу і гарэзніка (У. Шахавец). – Мне чалавек там добры трэба, а не гультай які, нязгрэба (Я. Колас). Ніхто ім [майстрам] не скажа – няздары, не зганіць іх рук, тапароў (Я. Колас). і інш.*

Усе назоўнікі агульнага роду на *-а (-я)* паводле асноўнай прыметы характарыстыкі асобы (знешні выгляд, звычкі, асаблівасці паводзін, маральныя якасці) можна размеркаваць на пяць лексічных груп:

1. Назоўнікі агульнага роду, якія абазначаюць чалавека па знешнім выглядзе: *бамбіза, дылда, замухрышка, здыхля, калека, малютка, мурза, нязгрэба, няўклюдка, насупа, недалуга, растропа, стыляга, чысцёха, урода* і інш.

2. Назоўнікі агульнага роду, якія характарызуюць чалавека па звычках, манеры паводзін: *балаболка, непаседа, задзіра, забіяка, зазнайка, бадзяга, валацуга, гуляка, назола, намаўза, папрашайка, ляўша, праўша, праныра* і інш.

3. Назоўнікі агульнага роду, якія характарызуюць чалавека па яго інтэлектуальных якасцях: *усёзнайка, недавучка, самавучка, тупіца, зубрыла, забывака, творца* і інш.

4. Назоўнікі агульнага роду, якія характарызуюць чалавека па яго маральных якасцях: *беларучка, выскачка, жмінда, шэльма, прайдоха, недатыка, незачэпа, святоша, сцёрва, скупянда, скнара, ціхоня, ханжа* і інш.

5. Назоўнікі агульнага роду, якія характарызуюць чалавека па роду заняткаў, прафесіі, сацыяльным становішчы: *пісак, кніганоша, лістаноша, сірата, сіраціна, цёзка*.

Відавочна, што практычна для ўсіх слоў агульнага роду характэрна атрыбутыўная семантыка, што дае магчымасць супаставіць іх з прыметнікамі.

Большасць назоўнікаў агульнага роду з'яўляюцца размоўнымі ці прастамоўнымі словамі, надзеленымі выразнай семантыкай. Для назоўнікаў у большай ступені, чым для прыметнікаў, характэрна значэнне канкрэтнасці. Прыметнікі ж, абазначаючы якасць, заўсёды змяшчаюць у сваім значэнні элемент адцягненасці.

Семантычная ёмістасць, напоўненасць, якімі валодаюць назоўнікі разглядаемай групы, часам прыраўніваюць іх па значэнні да спалучэння слоў. Параўн.: *Мурза, м. і ж. (разм.)*. Мурзаты, з запэканым тварам, бруднымі рукамі (часцей пра дзяцей); *Непаседа, м. і ж. (разм.)*. Непаседлівы чалавек (звычайна пра дзяцей); *Ляўша, м. і ж.* Той, хто валодае левай рукой лепш, чым правай. *Скупянда, м. і ж. (разм., неадобр.)*. Скупы чалавек; скнара. *Ціхоня, м. і ж.* Ціхі, лагодны чалавек. Як бачна з ілюстрацый, словы агульнага роду ўяўляюць сабой эканомны спосаб моўнага абазначэння, больш яркі, выразны, эмацыянальна насычаны сродак, які выкарыстоўваецца для характарыстыкі асобы, чалавека, радзей – жывёлы.

Назоўнікі агульнага роду змяшчаюць у сабе багаты арсенал відаў ацэначнасці, што абумоўлівае наяўнасць вялікай колькасці сінонімаў.

Параўн.: *абжора* – *аб'ядала*; *дурніла* – *дурніца* – *боўдзіла*; *задзіра* – *задзірака* – *забіяка*; *скупянда* – *скнара*; *задавака* – *азнайка*; *крыўляка* – *ламака*; *недалуга* – *недарэка*; *мурза* – *няўклюдка*; *плакса* – *румза*; *скнара* – *жмінда*; *разява* – *разявака* – *расцяпа* – *салапяка*, *прыдзіра* – *назола* і інш.

У сінанімічны рад, як бачна, уключаюцца словы з рознай эмацыянальнай ацэначнасцю, г. зн. словы, якія уключаюць у сваё значэнне адносіны да прадмета, якасці, дзеяння – неадобрэнне, насмешка, знявага, пагарда і д.п.

Эмацыянальная ацэначнасць назоўнікаў агульнага роду на *-а (-я)* ствараецца ў першую чаргу за лік метафарычнага пераносу іх значэння. Яшчэ В.У. Вінаградаў, разглядаючы назоўнікі агульнага роду, звярнуў увагу на тое, што «большинство слов общего рода на *-а* представляют собою результат метафорического или вообще переносного применения отвлеченных или

конкретных слов женского рода к лицам. Первоначально это слова женского рода» [4, с 67]. На змену ўнутранай формы слоў агульнага роду, якія заканчваюцца на *-а*, звярнуў увагу і Э. Вольтэр у «Разысканиях по вопросу о грамматическом роде». Ён адзначае, што «замещение одного рода другим причиняется значением слова, изменением внутренней его формы» [5, с 8].

Бясспрэчна, з гэтай думкай даследчыка нельга не пагадзіцца. Так, назоўнікі *балаболка*, *маляўка*, *начніца*, *доўбня* і інш., як сведчаць дадзеныя тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы, у першым значэнні з’яўляюцца назоўнікамі жаночага роду, да другога значэння даецца паметка *м. і ж.* Прыклад першасных намінаўных значэнні пералічаных слоў: *балаболка* ‘бразготка, якую чапляюць жывёлы на шыю, каб не гублялася’, *маляўка* ‘маленькая рыбка, якая нядаўна выйшла з ікры’, *начніца* ‘лятучая мыш’, *доўбня* ‘прылада для ўбівання чаго-небудзь, збою жывёлы і пад.’. У сучаснай беларускай мове гэтыя назоўнікі ўжываюцца з характарызуючым значэннем. Параўн.: – *Вывесці гэтую балаболку! – урэшце не сказаў, а прасіў суддзя...* (М. Лынькоў) *Васіль Іванавіч памкнуўся быў пярэчыць Майцы, хацеў нават суроў перапыніць гэтую маляўку* (М. Лынькоў). *Па вуліцы прайшла начніца, абцасам колючы асфальт, бясследнай зданню прамільгнула* (В. Матэвушаў).

У некаторых выпадках, наадварот, полісемантычны назоўнік мае першаснае значэнне назоўніка агульнага роду (*м. і ж.*), а другаснае – жаночага ці мужчынскага роду. Напрыклад: “*Невідзімка*. 1. *м. і ж.* Нябачная істота. Чалавек-невідзімка. 2. *ж.* Маленькая тонкая шпілька або заколка для жаночай прычоскі. Шапка-невідзімка – у казках: шапка, якая робіць нябачным таго, хто яе надзеў”; “*Абдзірала*. 1. Разм. *м. і ж.* Той (тая) хто вымагае непамерную цану, плату; хабарнік, махляр, круцель. 2. *м.* Від матыля, які аб’ядае лісце і пупышкі пладоў дрэў.”

У выніку ўжывання слоў тыпу *невідзімка*, *абдзірала* адбываецца замацаванне такога ўжывання ў якасці назвы. Элемент ацэнкі ў значэнні характарызуючага слова пры гэтым страчваецца. У выніку адбываецца размежаванне семантыкі і сфер функцыянавання слоў з ацэначным і нейтральным значэннем: адно застаецца ў сваёй семантычнай групе і адпаведна працягвае паранейшаму функцыянаваць, другое – з новым значэннем – перамяшчаецца ў другую групу назоўнікаў, адпаведна і мяняе сферу свайго функцыянавання, але захоўваюць адназначную родавую прыналежнасць.

Граматычнымі асаблівасцямі назоўнікаў на *-а (-я)* з’яўляецца тое, што яны скланяюцца. Пры абазначэнні асобы жаночага полу, яны змяняюцца, як назоўнікі жаночага роду на *-а (-я)*. Калі ж абазначаюць асобу мужчынскага полу, то скланяюцца, як назоўнікі мужчынскага роду, якія заканчваюцца на *-а (-я)*. Параўнаем парадзгі скланення.: *Н. такая задавака, Р. такой задавакі, Д. такой задавацы, В. такую задаваку, Т. такой задавакай (-аю), М. (аб) такой задавацы і Н. такі задавака, Р., такога задавакі, Д. такому задаваку, В. такога задаваку, Т. такім задавакам, М. (аб) такім задаваку*. Як бачым, граматычна дыферэнцыруюцца такога тыпу назоўнікі найперш праз форму творнага склону: *Т. такой задавакай (-аю) і Т. такім задавак*.

Назоўнік агульнага роду *сірата*, незалежна ад прыналежнасці да полу, змяняецца толькі, як назоўнік жаночага роду на *-а (-я)*. Параўн.: *Н. (такі, такая) сірата, Р. (такой, такога) сіраты, Д. (такой, такому) сіраце, В. (такую, такога) сірату, Т. (такой, такім) сіратой (-аю), М. (аб) (такой, такім) сіраце*.

Да групы назоўнікаў агульнага роду дастаткова цесна прымыкае група назоўнікаў таксама са значэннем якаснай характарыстыкі асобы тыпу *ліса, варона, п'яўка, сарока*. Практычна размежаванне слоў агульнага рода і вышэйзгаданых назоўнікаў тыпу *ліса* выклікае пэўныя цяжкасці, што, напэўна, тлумачыцца канчаткам *-а* ў словах такога тыпу.

Назоўнікі агульнага роду і словы жаночага роду на *-а* з характарызуючым значэннем адрозніваюцца, галоўным чынам, сінтагматычна. Для характарыстыкі асобы як мужчынскага, так і жаночага полу не змяняецца іх спалучальнасць з прыметнікамі і дзеясловамі прошлага часу, пацвярджэннем чаму з'яўляюцца дастаткова вядомыя фразеалагізмы *белая варона* 'пра чалавека, які рэзка выдзяляецца чым-небудзь сярод іншых', *дурная варона* 'пра чалавека, які нешта недагледзеў. Не зразумеў, выявіў сваю нерастаропнасць', *(як) мокрая варона* 'пра збянтэжанага, разгубленага чалавека'. Нельга таксама ўтварыць карэлятыўную пару мужчынскага роду тыпу *Ён вялікі ліса* ці *Прыйшоў вялікі ліса*. Ёсць у іх адрозненне і ў семантыцы. Назоўнікі агульнага роду з'яўляюцца пераважна адназначнымі, а назоўнікі тыпу *ліса, варона* мнагазначнымі. У выніку метафарычнага пераносу ў іх з'яўляюцца новыя ацэначныя значэнні. Параўн.: прыклады: *А ты хітры хлопец. Ліса ты, вось што...* (*А. Васілевіч*); *Мая жонка піла. За ўсё кожны дзень пілуе, пілуе і пілуе...* (*А. Жук*)

Бясспрэчна, што разгледжаныя назоўнікі – гэта “кандыдаты” ў разрад назоўнікаў агульнага роду. Кантэкстуальна яны могуць абазначаць асобу як мужчынскага, так і жаночага полу, не змяняючы пры гэтым родавай прыналежнасці.

У некаторых лінгвістычных даследаваннях сцвярджаецца аб правамоцнасці аднясення да групы слоў агульнага роду назоўнікаў мужчынскага роду тыпу *урач, інжынер, доктар, прафесар* і інш., якія абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага полу, але маюць нулявую флексію [6].

Аднак такі пункт гледжання з'яўляецца далёка не агульнапрызнаным. І вось чаму. Разглядаемая група слоў мужчынскага роду тыпу *доктар, інжынер, дэпутат, дацэнт* адрозніваецца ад назоўнікаў агульнага роду тыпу *выскачка, валацуга, туляга* і назоўнікаў з атрыбутыўнай семантыкай у пераносным значэнні тыпу *ліса, варона, змяя, свіння* характэрнай для назоўнікаў жаночага роду 2-га скланення, і нулявой флексіяй у назоўнікаў тыпу *доктар, інжынер, дэпутат*, характэрнай для назоўнікаў мужчынскага роду 1-га скланення. Розная і семантыка разглядаемых груп назоўнікаў: словы мужчынскага роду тыпу *доктар, інжынер, дэпутат* – гэта назоўнікі з неатрыбутыўнай семантыкай, надзеленыя ўласцівасцю абазначаць асоб абодвух палоў. У лінгвістычнай літаратуры яшчэ рускі даследчык К.С. Аксакаў адзначаў, што слова ў форме мужчынскага роду абазначае «асобу ў цэлым». Параўн.: у К.С. Аксакава: «Именем мужского рода... обозначается самый

род вообще (порода), все общее значение имени....самый пол не выступает ярко. Не определяется в имени мужском» [1, с. 66].

Як бачым, слова мужчынскага роду не ўступае ў супярэчэнне з тым, што яно рэгулярна ўжываецца для абазначэння асоб жаночага полу, тады як для назоўнікаў жаночага роду такая абагульненасць не характэрна. Магчыма, таму словы жаночага роду на *-а (-я)* здольныя ўжывацца ў адносінах да асобы мужчынскага полу і значна лягчэй і хутчэй пераходзяць у групу назоўнікаў агульнага роду.

Разам з тым для беларускай мовы характэрна наяўнасць маркіраванага слова пры немаркіраваным па прымеце полу, напрыклад: *бібліятэкар – бібліятэкарша, касір – касірша, дырэктар – дырэктарша* і інш. У назоўнікаў агульнага роду назіраецца адваротная з'ява – разбурэнне родавай карэляцыі. Як правіла, назоўнікі агульнага роду тыпу *абжора, абдзірала, недарэка, назола, п'яніца, нюня, мямля, пусталыга* і інш. не маюць родавых карэлятаў (нельга сказаць *абжорша, абдзіральша* і г.д.). Усё гэта сведчыць пра тое, што назоўнікі агульнага роду абазначаюць не столькі саму асобу, колькі называюць прыметы асоб рознага полу, а г. зн. маюць атрыбутыўную семантыку.

Большасць назоўнікаў агульнага роду з'яўляюцца вытворнымі словамі і ўтвораны пры дапамозе суфіксаў з эмацыянальна-ацэначным значэннем *-к-* (*гуляка, крыўляка, пісака*), *-уг-* (*-юг*) (*валацуга, п'янчуга, зладзюга*), *-ін-* (*-ын-*) (*сіраціна, малайчына*), *-юк-* (*манюка, злюка*), *-іц-* (*тупіца, сіраціна, шаляніца*), *-ёх-* (*чысцёха*) *-ш-* (*ляўша, праўша*), *-ул-* (*хамула, крывуля*) і інш.

Параўнальна шырока прадстаўлены і прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні: *заіка, запявала, падліза, падпявала, праныра, абжора, выскаляка, папрашайка, размазня, растрэпа, прыдзіра, урода, суцяга, недарэка, непаседа*.

Нязначную колькасць складаюць назоўнікі агульнага роду, утвораныя шляхам асноваскладання: *беларучка, кніганоша, лістаношы, пустамеля, сарвігалава, лежабока, самавучка*.

Невытворнымі з'яўляюцца назоўнікі агульнага роду на *-а (-я)*. Гэта група слоў таксама нешматлікая: *сірата, калека, слуга, калега, соня, ханжа, жмінда, брыда, юда, расцяпа* і інш.

Акрамя таго, да назоўнікаў агульнага роду таксама адносяцца назоўнікі на націскное *-о*: *нямко́, хвалько́, гняўко́*, якія выкарыстоўваюцца для характарыстыкі асобы мужчынскага і жаночага полу. Параўн.: *Маці мяне папярэдзіла, што дзядзька Піліп будзе жыць у нас і што ён – нямко (Б. Сачанка). Нічога не хацела гаварыць дзяўчына, маўчала як нямко (В. Быкаў).*

Граматычнымі асаблівасцямі назоўнікаў на *-о* з'яўляецца тое, што яны не маюць парадигмы скланення, калі абазначаюць асобу жаночага полу, а скланяюцца толькі назоўнікі, якія абазначаюць асобу мужчынскага полу. Параўн.: *Н. гэтая хвалько, Р. гэтай хвалько, Д. гэтай хвалько. В. гэтую хвалько, Т. гэтай (-аю) хвалько, М. (аб) гэтай хвалько* і *Н. гэты хвалько, Р., В. гэтага хвалько, Д. гэтаму хвальку, Т. гэтым хвальком, М. (аб) гэтым хвальку*.

Словы агульнага роду ў беларускай мове – гэта малапрадуктыўная катэгорыя. Па дадзеных асобных даследчыкаў, яны складаюць каля сотні слоў. [2,

с. 59] Большая частка гэтых назоўнікаў належыць гутаркова-прастамоўнай лексіцы. Яны эмацыянальна-экспрэсіўна афарбаваны і з’яўляюцца дзейным сродкам мастацкай выразнасці.

Літаратура

1. Аксаков К.С. Опыт русской грамматики. – Полн. собр. соч.: Т. 3, ч. 2. – М., 1980. С. 66.
2. Беларуская граматыка. Ч. 1. – Мн., 1985.
3. Васченко В. Грамматическая категория общего рода в русском языке // Вести языкознания. 1984. № 5. С. 60 – 68.
4. Виноградов В.В. Русский язык. М., 1972.
5. Вольтер Э. Разысканиях по вопросу о грамматическом роде. Спб, 1882.
6. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. М., 1971.
7. Наркевіч А.І. Назоўнік у беларускай мове. Мн., 1976.
8. Молдован И. Ф. Стилистическое использование имен существительных общего рода в творчестве А.С. Пушкина // Исследование по русскому языку: Сб. работ кафедры русского языка. – Днепропетровск, 1970. С. 134 – 140.

Н.Г. Баламут

МОВА БЕЛАРУСКОЙ ІНТЭРНЭТ-ПРАСТОРЫ

У ХХІ стагоддзі такія паслугі, як інтэрнэт, электронная пошта, сацыяльныя форумы і сеткі ўвайшлі ў штодзённае жыццё чалавека. Актыўны ўплыў медыя прынёс пэўныя змены: больш няма інтэлектуальных межаў розуму, фізічных межаў цела, кожны атрымаў здольнасць да бясконцых змяненняў у прасторы, якая стала віртуальнай. Стасункі ў інтэрнэце набылі характар ананімнасці, што значна палегчыла працэс камунікацыі і знішчыла псіхалагічныя рамкі.

Са зменай вобразаў рэальнасці і паскарэннем працэсаў іх адлюстравання паралельныя змены закранаюць і сістэмы кодаў, якімі карыстаецца чалавек. Мова таксама пераўтвараецца: адны словы пачынаюць замяняць іншыя. Змены адбываюцца не толькі ў слэнгу, але і на ўсіх астатніх узроўнях. І гэта характэрна не толькі для беларускай мовы, але і для англійскай, нямецкай ці іншай якой.

Некаторыя словы прыходзяць са свету тавараў шырокага карыстання і тэхналогій, другія з’яўляюцца дзякуючы газетным загалоўкам, трэція – субкультурам і г.д. Таксама існуюць уласныя наватворы, якія падкрэсліваюць нацыянальную спецыфіку мовы. Такім чынам, папаўненне слоўніку звычайна адбываецца праз два шляхі. Гэта запазычанне і ўтварэнне новых лексічных адзінак пры дапамозе існуючых моўных сродкаў.

Нельга не заўважаць новых сфер, у якіх сёння пачынае выкарыстоўвацца беларуская мова (інтэрнэт, іншыя сродкі камунікацыі, мабільная сувязь, рэклама). Больш таго, гэта ўжо не проста мова Купалы, Коласа ці Багдановіча. Беларуская мова сёння – гэта мова, якая здольна паспяхова абслугоўваць усе патрэбы жыцця сучаснага грамадства. З аднаго боку, гэта дастаткова ўстойлівая і стабільная сістэма, з другога боку яе характарызуе гнуткасць і здольнасць адэкватна адлюстроўваць “рух думкі” і стылістычныя нюансы. Развіццё мовы адбываецца пад уплывам тых тэндэнцый, якія вызначаюць сучаснае развіццё ўсіх моў у кантэксце сусветнага маўленчага працэсу.

У розных колах грамадства цікавасць вызываюць змены, якія адбываюцца ў мове інтэрнэт-прасторы. Падтрымка функцыянавання мовы найбольш сучаснымі сферамі і сродкамі камунікацыі, прадстаўнікамі маладога пакалення (асноўнымі карыстальнікамі інтэрнэту) забяспечвае перспектыву існавання мовы ў будучыні.

Таму пытанне наяўнасці мовы ў інтэрнэце, а таксама формы яе існавання ў віртуальнай прасторы з’яўляецца вельмі актуальным.

Калі чалавек трапляе ў пэўны маўленчы асяродак, калі чуе беларускую мову, то сам пачынае размаўляць па-беларуску. “Мяккая” граматыка і паведзенняў, дапушчальнасць шматлікіх парушэнняў на ўсіх моўных узроўнях дазваляюць рускамоўным беларусам больш вольна адчуваць сябе падчас стасункаў па-беларуску і не саромецца свайго ўзроўню валодання мовай.

Сучасная беларуская літаратурная мова прадстаўлена фактычна ва ўсіх камунікатыўных сферах, і інтэрнэт не выключэнне. На значнай колькасці вэб-старонак адлюстравана ўжыванне ўнармаванай мовы, аднак разам тым можна сустрэць шматлікія сайты, якія, замест афіцыйна прынятай “наркамаўкі”, карыстаюцца “тарашкевіцай”. Некаторыя даследчыкі лічаць суіснаванне двух варыянтаў беларускай пісьмовай мовы непажаданым, бо яно з’яўляецца фактарам канфрантацыі грамадства. У той жа час ёсць навукоўцы, якія адзначаюць малаважнасць і непрынцыповасць адрозненняў, якія ў сваёй большасці назіраюцца толькі на ўзроўні правапісу. Але гэта вельмі ёмістае пытанне, таму пакінем яго па-за сённяшняй тэмай.

На ўзроўні фанетыкі (Табліца 1⁷) для беларускай мовы ў інтэрнэце характэрна выкарыстанне фанетычных дыялектызмаў, паланізмаў, русізмаў, украінізмаў. Паколькі пры стасунках па-беларуску ў рэальным жыцці шырока распаўсюджана ўжыванне элементаў рускай мовы і «тарашкевіцы», гэты працэс набывае адлюстраванне і ў віртуальнай прасторы. Трасянка займае пэўную нішу ў камунікацыйнай прасторы і з’яўляецца натуральнай з’явай ва ўмовах білінгвізму.

Табліца 1

Слова	Літаратурны варыянт	Цытата
Інцярнет (ці іньцярнет)	Інтэрнэт	<i>Сённяначавала на лецішчы, хацела нават застацца там на пару дзён, каб <u>інцярнет</u> не перашкаджаў рыхтавацца да складанага іспыту... але мяне гвалтоўна пабудзілі а 6-30 (аааа!) і адвезлі ў Менск... падрыхтоўка такім чынам адкладаецца на неабмежаваны тэрмін :)</i>
Інцярфейс (ці іньцярфейс)	Інтэрфейс	<i>Нарэшце я пераклочыла <u>інцярфейс</u>. Цяпер я магу зноўку посьціць. Але неяк ужо ня хочацца.</i>
Лядзець	Глядзець	- Илля, на старонцы маёй <u>палядзі!!!</u> - А што за мерапрыемства было?
Мейсца	Месца	<i>На пытанне «Чаму няма ніводнае кнігі Васіля Быкава», прадстаўнік амбасады адказаў «У нас проста не хапіла <u>мейсца</u> на Быкава».</i>
Трэйці	Трэці	<i><u>Трэйці</u> трамвай – юнацтва маё, каханьне маё – трамвай.</i>
Ніхвіга, хвігень	Ніфіга, фігень (разм. лексіка)	<i>Хто сказаў, што бяз туркі <u>ніхвіга</u> не атрымаецца? :))) Растваральная кава+карыца+мускатны арэх+імбір+ванілін - атрымліваем нешта не такое благое, як падаецца на першы позірк:))))</i>
Слюхаць	Слухаць	<i>Я некалькі разоў стракаў такія невядомыя мне словы як "<u>слюхаць</u>". Цікава, на якой гэта мове і што абазначае...</i>

Пры словаўтварэнні (Табліца 2) можна назіраць з’яўленне вялікай колькасці скарачэнняў і марфемных усячэнняў (напрыклад, “дзяк”, “трэ”, “гэт”), што

⁷ Ва ўсіх табліцах прыклады пададзены ў аўтарскай рэдакцыі.

дазваляе карыстальнікам сеціва больш хутка рэагаваць на рэплікі суразмоўцы. Словаўтварэнне таксама адбываецца на аснове правядзення асацыятыўных паралеляў паміж словамі (напрыклад, “пляткарня”) або апрацоўкі запазычаных лексем беларускімі афіксамі (“нашрайбаць”).

Табліца 2

Слова	Літаратурны варыянт	Цытата
Зарэгіць	Зарэгістраваць	Каб <u>зарэгіць</u> столік, трэба пад'ехаць і аплаціць 10% замовы. Нізачот!
Па-наску	Па-нашаму	Ніхто не стане спрачацца, што ў Вялікабрытаніі самы дызайнэрскі сьцяг. Ён і над дахамі Лондана лунае, і на валізах, і на сукенках, і на майтках (у сэнсе "труселях" – не блытаць з "майкамі"). Мы вам таксама набрытанілі, <u>па-наску</u> , па-тутэйшаму!
Пляткарня	Чат	Запрашаем усіх на адзіную ў сьвеце беларускамоўную чатку... <u>Пляткарня</u> - рэзервацыя для тутэйшых, месца, дзе не дзейнічаюць дэкрэты.
Шрайбаць, нашрайбаць	Пісаць	Бач ты, які рызыконт, зарымела душа маладзёна да паэтычнае славы, ці, можа, здалося наўскідку, што хлеб свой надзённы лягчэй зарабіць, калі наблатыкацца <u>шрайбаць</u> сякія-такія пісьмёны?

У лексіцы (Табліца 3) назіраюцца актыўныя запазычанні са славянскіх або заходнееўрапейскіх моў. Вялікая колькасць слоў прыходзіць са слэнгу праграмістаў, менеджараў, піяршчыкаў (тут, натуральна, пераважаюць англіцызмы). Шырока распаўсюджана патэнцыяльная словатворчасць (“зафрэндзіць”), сустракаюцца аказіяналізмы (“набрытаніць”).

Табліца 3

Слова	Літаратурны варыянт або тлумачэнне	Цытата
Баніць	(to ban) забараніць	За аўтарскія правы можна <u>баніць</u> дзве траціны Байнэту.
Гугліць	Шукаць ў вэб-прасторы	Я проста стандарты не чытаў, а <u>гугліць</u> лянота, таму й запытваюся)
Інэт, нэт	(I-net) Інтэрнэт, Сеціва	Вельмі патрэбен хуткасны <u>інэт</u> . У сваю чаргу магу прапанаваць дапамогу ў вывучэнні мовы - рускай, беларускай, французскай...
Крэатыў	(Creativity or Kreativ in German)	На подыуме — маладосць і <u>крэатыў</u> .
Крэатывіць	Ствараць штосьці арыгінальнае	Крыху дарабіць - і было б зусім шыкоўна! і ўсё адно, прыхіляюся перад людзьмі, якія ўмеюць <u>крэатывіць</u> !
Лайкаць	Паказваць задаволенасць чым-небудзь	Падобныя допісы робяцца для таго, каб чалавек за 1 секунду зразумеў пра што ідзе гаворка, <u>лайкнуў</u> і праз 5 секундаў забыўся на гэты каментар.
Майткі Валіза	Штаны Чамадан	Ніхто не стане спрачацца, што ў Вялікабрытаніі самы дызайнэрскі сьцяг. Ён і над дахамі Лондана лунае, і на

Набрытаніць	Надаць чамусьці брытанскія рысы	<i>валізах, і на сукенках, і на <u>майтках</u> (у сэнсье "труселях" – не блытаць з "майкамі"). Мы вам таксама <u>набрытанілі</u>, па-наску, па-тутэйшаму!</i>
Мяно	Мянушка	Недалёка ад пошты жыве крамяны дзядзька, зь якім нас збліжае тое, што ў яго таксама рэдкае <u>мяно</u> .
Нізачот	Выраз незадавальнення	<i>Каб зарэгіць столік, трэба пад'ехаць і аплаціць 10% замовы. <u>Нізачот!</u></i>
Скрыдлы	Крылы	<i>...але памятай, што ў камянёў таксама ёсьць <u>скрыдлы</u>.</i>
Спаміць	(to spam) дасылаць рэкламу	<i>Апошні пост - і я перастаю <u>спаміць</u>.</i>
Топ	(topic) тэма	<i>ОО, мой <u>топ</u>!)) Я зараз ня буду распавядаць пра мясціны, толькі караценька скажу - я быў, прыкладна, у палове райцэнтраў нашай краіны, так што пра ўсе напісаць не змагу)) Але, калі што зацікавіць-пытайцеся!</i>
Юзаць	(to use) карыстацца, ужываць	<i>Беларускі бізнэс будзе актыўна <u>юзаць</u> інтэрнэт.</i>

Для сінтаксісу (Табліца 4) характэрна хаатычнасць выказванняў, непаўната сказаў, разарванасць іх структуры, ужыванне пабочных слоў і словазлучэнняў, звароткаў. Тэксты будуюцца па прынцыпе "пытанне (рэпліка)-стымул – адказ-рэакцыя". Пашырана цытаванне, дзякуючы якому акрэсліваецца тэма далейшай размовы. Выкарыстоўваюцца сітуацыйныя і ўласна аўтарскія знакі прыпынку, што спрыяе больш поўнай і глыбокай перадачы сэнсавага і эмацыянальнага зместу тэксту, робіць паведамленне больш экспрэсіўным.

Жывое маўленне не ўкладаецца ў стандартныя схемы і мадэлі, таму адлюстраванне яго на пісьме і патрабуе спецыяльных камбінацый знакаў прыпынку, уліку не толькі іх агульных функцый, але і магчымасці спалучэння адных знакаў з другімі. Члянэнне тэксту адбываецца на аснове жывога вымаўлення, якое характарызуецца шматлікімі паўзамі і інтанацыйнымі нюансамі.

Табліца 4

Цытата	Што адлюстроўвае
<i>Стала цяжка жыць. Манія пераследу і жаданне схавацца ў кусты. І крызіс матывацыі: нашто я раблю гэты сайт?</i>	Кароткія сказы, быццам бы нанізаныя адзін на другі.
<i>калі не ведаеш што рабіць, проста кроч наперад...толькі не стой</i>	Адсутнасць сінтаксічнага члянэння, вызначэння меж сказаў.
<i>Жмен, не сумнявайся))) калі кажу быў-то быў)) Ну, як .. матэр`яла канешне няма.. я ж толькі вадраўнік, а не навуковец альбо журналюга))</i>	Наяўнасць звароткаў, выкарыстанне выклічнікаў.

Каб імітаваць невербальныя стасункі ў рэальным жыцці, карыстальнікі інтэрнэту шырока ўжываюць графічныя сродкі (Табліца 5): смайлы, набор тэксту рознымі шрыфтамі і г.д. Нельга не адзначыць наяўнасць прыёму "плыні свядомасці", які дазваляе суразмоўцам праз нелінейнасць, абарванасць сінтаксісу больш дакладна адлюстроўваць эмоцыі, пачуцці, душэўны стан.

Змешванне шрыфтоў, якое стала даволі распаўсюджанай з’явай у віртуальнай прасторы, часам бывае выпадковым (калі карыстальнікі лянуюцца мяняць мову набору з рускай на беларускую або забываюцца гэта зрабіць і не жадаюць набіраць тэкст нанова), а часам ужываецца спецыяльна, каб зрабіць акцэнт на пэўных словах, выразах або нават сказах. У мэтах кампенсацыі тэмбру голосу ў віртуальных стасунках выкарыстоўваецца набор слоў пры дапамозе націснутай клавiшы Caps Lock. Тэкст, набраны толькі з вялікіх літар, трактуецца як павышэнне голасу.

Табліца 5

Цытата	Што адлюстроўвае
<i>Калі ласка, калі магчыма рабіце посты ярчэй!!) Дзяк!*</i>	Частковая ці поўная адсутнасць знакаў прыпынку.
<i>Дзеўкі да хлопцы, аб чым вы гамоніце??)) Прапаную адправіць LAS VEGAS!!! Перамога за імі!</i>	Змешванне шрыфтоў.
<i>Дапамагае!!! А вы што надрукавалі???</i>	Экспрэсія праз знакі прыпынку.
<i>ОО, мой топ;)) Я зараз ня буду распавядаць пра мясціны, толькі караценька скажу - я быў, прыкладна, у палове райцэнтраў нашай краіны, так што пра ўсе напісаць не змагу)) Але, калі што зацікавіць-пытайцеся!</i>	Наяўнасць эматыконаў (смайлаў).
<i>Adkul zviestki?</i>	Набор тэксту лацінкай.

Такім чынам, беларуская мова ў наш час – сапраўды высокаразвітая мова з багатым слоўнікам, які пастаянна папаўняецца як запазычанай лексікай, так і ўласнымі новаўтварэннямі. Інтэрнэт як спецыяльнае камунікатыўнае асяроддзе паспрыяў з’яўленню новых формаў стасункаў, а таксама новых формаў існавання мовы. Беларуская мова ў інтэрнэце – гэта не дыялект ці гаворка, таксама няма падстаў лічыць яе сацыялектам. Беларуская мова існуе ў вэб-прасторы ў пісьмовым варыянце, але ва ўмовах інтэрактыўнай інтэрнэт-камунікацыі яна вельмі набліжана да вуснай: адбываецца змешванне пісьмовай літаратурнай і вуснай гутарковай моваў. Таму больш карысна, на наш погляд, было б адзначыць з’яўленне новага функцыянальнага стылю беларускай мовы – стылю інтэрнэт-камунікацыі, альбо пісьмовай гутарковай мовы.

Беларуская мова, як і любая іншая мова, не можа быць зведзена толькі да літаратурнага стандарту. У віртуальнай прасторы яна характарызуецца гнуткасцю і аддаленасцю ад літаратурных норм, што робіць яе больш “жывой”. Існуе тэндэнцыя да разбурэння афіцыйных нормаў і замены іх інавацыйнымі варыянтамі, адбываецца інтэнсіўнае папаўненне слоўнікавага складу мовы праз запазычанні і ўласныя словаўтварэнні, адны намінацыі адзінкі актыўна замяняюць іншыя, паралельна функцыянуюць дублетныя найменні. Інтэрнэт – гэта тая сфера, дзе паспяхова выкарыстоўваюцца самыя розныя варыянты нацыянальнай беларускай мовы.

Літаратура

1. Важнік С. А. Тры стыхіі Байнэта, або Праява нацыянальнай моўнай самаідэнтыфікацыі / С. А. Важнік. – Мн.: ВТАА “Права і эканоміка”, 2007. – 55 с.
2. Беларуская Мова// Netspeak - Жывая мова нашага сёвіва (Беларуская мова ў інтэрактыўным он-ляйне) [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: http://pravapis.org/art_netspeak.asp. – Дата доступу: 25.03.2013.
3. Наша Ніва: першая беларуская газета [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://nn.by>. – Дата доступу: 25.03.2013.
4. Новости Беларуси [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://news.21.by>. – Дата доступу: 07.04.2013.
5. Истина любит критику [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://mediakritika.by>. – Дата доступу: 07.04.2013.
6. Браслаў. Навіны Браслава. Браслаўская звязда [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.braslav-star.by>. – Дата доступу: 07.04.2013.
7. Каталог и поиск [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://br.by>. – Дата доступу: 11.04.2013.
8. Ааа! Ооо! – магазин дизайнов студии «Адлига»// Новости [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://aaaooo.by/news>. – Дата доступу: 11.04.2013.
9. Живой журнал [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://livejournal.com>. – Дата доступу: 11.04.2013.

С.М. Балотнікава

АДЗІНОЧНЫЯ ПРЫДАТКІ Ў ПАЭМЕ ЯКУБА КОЛАСА “НОВАЯ ЗЯМЛЯ”

Моўнае багацце твораў Якуба Коласа, яго высокае слоўна-выяўленчае майстэрства дазваляюць вялікай колькасці даследчыкаў ужо амаль стагоддзе звяртацца да творчасці пісьменніка і знаходзіць у гэтым невычэрпным багацці ўсё новыя нагоды для натхнення. Мова паэмы Якуба Коласа “Новая зямля” сакавітая, трапная, жывая, з моцнай энергетыкай, у ёй адметна функцыянуе велізарная колькасць разнастайных моўных адзінак. Звернемся да адной з іх.

Узгадаем, што прыдатак – гэта “азначэнне, выражанае назоўнікам і дапасаванае да азначаемага слова ў склоне” [2, с. 512]. Паводле структуры выдзяляюць прыдаткі простыя і складаныя. Мы звернемся менавіта да простых (адзіночных) прыдаткаў, паколькі імі, па-сутнасці, прасякнута моўная тканіна паэмы “Новая зямля”, што з’яўляецца адной з вызначальных рыс манеры пісьма Якуба Коласа.

У мастацкім тэксце прыдаткі выконваюць адметную ролю: яны звычайна не зводзяцца да традыцыйнай для іх функцыі абазначэння асобы, якасці ці ўласцівасці прадмета. Прапушчаныя праз прызму мастацкай свядомасці, адметнае бачанне навакольнай рэчаіснасці, пад таленавітым пяром мастакоў слова прыдаткі набываюць яркую характарыстычную функцыю і выразныя эмацыянальна-экспрэсіўныя магчымасці. У поўнай меры гэта ўласціва мастацкаму таленту Якуба Коласа.

У паэме “Новая зямля” значная колькасць аднаслоўных прыдаткаў ужываецца аўтарам для абазначэння людзей, герояў твора. Для наймення асобы прыдаткі ў тэксце паэмы часта выступаюць як родавае паняцце і служаць для

нейтральнай намінацыі, ідэнтыфікацыі чалавека: *Вось дзе, Антось-брат, пажыў ты бы!* // *Пад дзядзьку бацька падвёў міну* [1, с. 51]; *Рыгор-хурман* хадзіў без дзела [1, с. 101]; *І за той жарт Ільі-прарока* // *Не будзе мець на цябе вока* [1, с. 120]. Разам з тым аднаслоўныя прыдаткі могуць быць эмацыянальна-экспрэсіўнымі і выступаць як сродкі ацэнкі або характарыстыкі чалавека, што асабліва, на наш погляд, праяўляецца менавіта ў адзіночных прыдатках за кошт сцісласці формы, паколькі вымагае максімальнай канцэнтрацыі інфармацыі ў мінімальнай моўнай адзінцы. Найчасцей у паэме яны рэалізуюць станоўчую ацэначнасць – замілаванасць і пяшчоту, ласкальнасць, захапленне і павагу, часам жартаўлівасць і спагаду: *Галубка-мама! стаў дзве кватры!* [1, с. 104]; *Што ж далей будзе, пане-братку?* [1, с. 116]; *Ото ж наскочыў, пане-дзею!* // *Папаўся ў лапы кату-змею!* [1, с. 149]; *А гэты Юзیک-шаляніца,* // *Малы яшчэ, зусім дурніца* [1, с. 37]; *Ці здатны хлопец-малайчына?* [1, с. 77]; *На дзядзьку-кухара глядзелі,* // *Як бы яны аслупянелі* [1, с. 95]; *Кадушка-Зося сонцам ззяе* [1, с. 157]; *І тое месца сына-блазна* // *Айцец паказвае выразна* [1, с. 186]; *На свеце не знайшлося* // *Ні ўдоўкі-любкі, ні дзяўчыны* [1, с. 194]; *І любка-Наста, яго міла* [1, с. 195]; *Гэ-гэх, скачы, баба-псяюха!* [1, с. 197]; *Аб чым тут ходзіць Яську-хвату* [1, с. 201]; *Прапаў ты, Яська-небарача* [1, с. 245]; *Пад рукі б'юць "зайцы"-праныры* [1, с. 333]; *Ўсё панічы-зухі, паненкі* // *А станік іх, бы восак, ценкі* [1, с. 350]. Таксама могуць выражаць адмоўную ацэнку – зневажальнасць, пагарду, нават лаянкавасць: *Каб не валяўся так нязбожжа* // *У вочы гэты Рак-вар'ят* [1, с. 53]; *Такога вышукаюць струпа* // *Ці адшчапенца-курашчупа* [1, с. 109] (пра новага ляснічага); *Служы, працуй на пана-ката* [1, с. 120]; *Хадзіў Міхал да пана-злыдня* [1, с. 137]; *А пан нічога не шануе* // *І расчынйшы губы-трубы,* //...// *Шпурляе кнігі, рве паперы* [1, с. 148].

Як бачым, падобныя аднаслоўныя прыдаткі выражаюцца нейтральнымі ці эмацыянальна-экспрэсіўнымі назоўнікамі, якія дапасуюцца да азначальнага слова ў склоне, ліку, родзе (за выключэннем некаторых выпадкаў несупадзення ў родзе набліжаных да складанай назвы назоўнікаў – *блеск-ззянне, рух-суматоха, гразь-балота* – або агульнага роду прыдатка: *Юзیک-шаляніца, хлопец-малайчына, Яська-небарача*). Яны даюць трапную аўтарскую характарыстыку персанажу, знаходзяцца пераважна ў постпазіцыі адносна азначальнага слова і пішуцца праз злучок. І толькі зрэдку Якуб Колас аддзяляе аднаслоўны прыдатак коскай (– *Няма ў нас пана, небаракі* [1, с. 97]) або размяшчае яго ў прэпазіцыі і не адасабляе, але такія прыдаткі не маюць мастацка-выяўленчай каштоўнасці і проста называюць, абазначаюць асобу чалавека, не даючы аўтарскай характарыстыкі персанажу (*Эх, брат Міхась, была б то ўласнасць!* [1, с. 155]; – *Ну, кум Яхім, стары дружка!* [1, с. 155]; *Яна была і цётка Рузя* [1, с. 197]).

Выразна адрозніваюцца аднаслоўныя прыдаткі, якія выкарыстоўваюцца пісьменнікам пры стварэнні пейзажных замалёвак, апісанні прыроды роднага краю. Калі пры называнні асоб азначэнні-назоўнікі выконвалі ў асноўным характарыстычную функцыю, надавалі ацэначную, эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку азначальным назоўнікам, то тут праз прыдаткі вельмі часта адбываецца метафарызацыя, ажыццяўляецца адухаўленне з'яў і элементаў

прыроды. З дапамогай гэтых мастацкіх азначэнняў прырода паэтызуецца, праяўляецца яе чароўнасць, непаўторнасць, прыгажосць і ў той жа час інтанацыя апісання прыроды выразна адлюстроўвае стан душы героя і эмацыянальны настрой аўтара: *Нішчымны колас-сіраціна* // *Ў зацішку лёгенька гайдаўся* [1, с. 32]; *А гэты ветрык дураслівы* //...// *Як голец-хлопец той з дзяўчынай* [1, с. 37]; *Ступае сонца, як багіня,* // *І стрэлы-косы раскідае* [1, с. 170]; *І з кожнай лісцевай галоўкі* // *Глядзіць твар восені-свякроўкі* [1, с. 170]; *Праменні, стрэлы залатыя* //...// *І блескам-ззяннем высцілаюць* // *Нябёсаў багны патайныя* [1, с. 106]; *І невады за невадамі* // *Працягнуць хмары над грудамі,* / *Спусціўшы пасмачкі-палосы* [1, с. 120]; *Сказаць дарэктару пра лося:* //...// *А з галавы раголь-грамада* [1, с. 176]; *А ліс-хітрэц, выжыга чуткі,* // *Па снезе цягне шнур раўняючкі* [1, с. 204]; *Палоскі-стрэлы гаваркія,* // *І моцны скрэпы ледзяныя* [1, с. 222]; *А маладзенькія ялінкі* //...// *Бы тыя красачкі-дзяўчаткі* [1, с. 228]; *І ткуць карону дарагую* // *Вянчаць зямельку-маладую* [1, с. 251]; *Шугае полымя бурліва,* // *А іскры-зорачкі ішчасліва* // *Бягуць-плывуць бліскучым роем* [1, с. 265]; *І ўторыць чуткім сваім рэхам* // *І спева-посвісту драздоў* [1, с. 281]; *Дзе каласочки шумывоны* // *У таямнічы спеў сплялі* [1, с. 294]; *Замлела ўсё ў жары-тамленні* [1, с. 295]; *Сама багіня-чараўніца,* // *Ўзышла на небе і міргнула* [1, с. 297]; *Каб трохі зменшыць перашкоды,* // *Пахібкі матухны-прыроды* [1, с. 333]; *Калі над намі ноч-аблога* // *Навісла цемраю густой* [1, с. 358]; *Эх, ноч-цямніца,* // *Зацятых страхаў таямніца!* [1, с. 372]; *А ноч-заслона націскае,* // *І светлы круг, прамень пустыні,* // *Вось-вось у багне-цье загіне* [1, с. 374].

Аўтар “Новай зямлі” па-майстэрску ўжывае адзіночныя прыдаткі для адлюстравання жыцця і побыту сям’і герояў, стварэння мастацкага свету жыцця беларуса, паэтызацыі яго цяжкай працы і нялёгкіх дум: *Ды дзве пярэзімкі-цялушкі* // *Ідуць у згодзе, як дзве дружкі* [1, с. 38]; *Другая міска, міска-яма,* // *Апаражнялася таксама* [1, с. 48]; *Было так цёмна, непрытульна,* // *Ў гразі-балоце ўсё агульна* [1, с. 79]; *З’явілася новая будова –* // *Зямлянка-будачка малая* [1, с. 82]; *Ў кутку двара каля карыта* // *Шныралі качкі-плюскатухі* [1, с. 101]; *Стаіць там крыжык-сіраціна,* // *Сівенькім мохам увесь убраны* [1, с. 77]; *Каб гэта жыцце-пуцявіна* // *Была нам светлая часіна* [1, с. 78]; *Пагукваў дзядзька ўжо на полі* // *І ткаў сахою кросны-ролі* [1, с. 107]; *На ёй дзве дымніцы-блізніцы* [1, с. 206]; *Яго (стол) вяпчаў абрус-карона* [1, с. 237]; *Міхал мяняе выраз твару* // *І гоніць прэч задуму-хмару* [1, с. 142]; *Эх, гэта толькі мары-кралі!* [1, с. 206]; *Стаіць мінуту, не схіснецца,* // *Адаўшысь нейкім думкам-марам* [1, с. 229]; *На вуха Костусю шапталі* // *Якіясь думкі-весялушкі* [1, с. 273]; *І падбівае сябра Грышку* // *Ўзысці на тую гару-вышку* [1, с. 349]; *А між высокіх дамоў-градак* //...// *Віліся вулачкі так-гэтак* [1, с. 353]. Варта асобна вылучыць адлюстраванне аўтарам душэўна-псіхалагічнага стану герояў: *А ліха-боль свае занозы* // *Глыбей у цела запускала* [1, с. 367]; *За кожным ходзіць смерць-сляпіца* [1, с. 371]. У падобных вобразных азначэннях выразна прасочваюцца фальклорныя матывы, адчуваецца повязь з духоўна-мастацкай творчасцю народа.

Выкарыстоўвае Якуб Колас прыдаткі і для апісання фантазій і начных страхаў дзяцей, якім перад сном “чудзяцца розныя здані”: *А кожны куст ім дзеда*

родзіць // Таго, што ўсюды лазіць, ходзіць // З мяшком і мыліцай-кульбою [1, с. 85]; Там ходзіць страіны воўк-бадзяга [1, с. 82].

Часам адзіночныя прыдаткі цяжка выяўляюцца, амаль не размяжоўваюцца з азначальным назоўнікам, паколькі ў спалучэнні з ім набліжаюцца да двайной назвы, якая складаецца з сінанімічных паняццяў: *Каля хлява рух-суматоха* [1, с. 38]; *Янчур іх лужа, як арэхі, // Іх знае прожары-прарэхі* [1, с. 41]; *Кузуркі розныя і мушкі // Свае спраўляюць гулі-гушкі* [1, с. 43]; *Дзяўчына, можа, маладая // У поўным цвеце красы-сілы // Сышла без часу да магілы* [1, с. 77]; *І блескам-ззяннем высцілаюць // Нябёсаў багны патайныя* [1, с. 106]; *Уперавалку, як бы качка, // У хату йдзе кума-сваячка* [1, с. 157]; *Ступае сонца, як багіня, // І стрэлы-косы раскідае* [1, с. 170]; *Яе кароны агнявыя, // І пасмы-косы залатыя* [1, с. 292]; *Бы тыя чары-пацалункі // На вуснах шчырага кахання* [1, с. 293]; *І ўторыць чуткім сваім рэхам // І спеву-посвісту драздоў* [1, с. 281]; *Растуць, расквечваюць на сонцы // Свае клубочкі-валаконцы* (хмары) [1, с. 289]. Але ў большасці выпадкаў аднаслоўныя прыдаткі выразна праяўляюцца ў назоўнікавых спалучэннях і з'яўляюцца яркай асаблівасцю манеры пісьма класіка беларускай літаратуры.

Падобным адзінкам у мастацкім свеце паэмы “Новая зямля” ўласціва высокая ступень кандэнсацыі думкі, сканцэнтраванасці экспрэсіўнага, эмацыянальна-ацэначнага кампанета, моцная характарыстычнасць, яскравыя выяўленчыя магчымасці.

Як бачым, адзіночныя прыдаткі выступаюць у тэксце паэмы як эпітэты і мастацкія параўнанні, з'яўляюцца вельмі яркімі моўна-выяўленчымі сродкамі, якія ўзбагачаюць мову твора, надаюць ёй незвычайную маляўнічасць, сакавітасць і трапнасць, разнастайнасць і гнуткасць, насычаюць моўную тканіну паэмы вялікай колькасцю эмоцый і пачуццяў, жыватворчай энергіяй аўтара, з'яўляюцца адметнай рысай ідыястылю Якуба Коласа.

Літаратура

1. Колас Якуб. Новая зямля. Аповяданні. Казкі жыцця. – Мн.: ГА БТ “Кніга”, 2002.
2. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. – Мн.: Універсітэцкае, 1996.

Ж.Я. Белакурская

АСАБЛІВАСЦІ ПЕРАДАЧЫ НА ПІСЬМЕ ЦВЁРДЫХ-МЯККІХ ЗЫЧНЫХ У ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРЧАСЦІ ЯКУБА КОЛАСА)

Цвёрдасць–мяккасць зычных адна з вызначальных асаблівасцей фанетычнага ладу беларускай мовы. Адрозніваюць два тыпы мяккасці – асімілятыўную (пазіцыйную) і спрадвечную (этымалагічную). Перадача на пісьме мяккасці зычных у пачатку стагоддзя мела шырокае пашырэнне, але непаслядоўнае графічнае адлюстраванне. Асабліва гэта датычылася асімілятыўнай мяккасці, абазначэнне якой да сённяшняга дня з'яўляецца прадметам лінгвістычных дыскусій. Асімілятыўная мяккасць, як адзначаюць даследчыкі, больш паслядоўна перадавалася ў выданнях на лацінцы, у параўнанні з

выданнямі на кірыліцы [1, с.14]. Гэта пацвярджае і рукапіс “Другога чытання для дзяцей беларусаў” (1909), у якім Якуб Колас паслядоўна абазначае мяккасць зычных (асімілятыўную і спрадвечную), як ужо адзначалася вышэй, спецыяльным значком “*’*” (пры гэтым для абазначэння мяккага [л’] выкарыстоўваецца графема *l*, цвёрдага – *l̥*).

Так, асіміляцыя па мяккасці перадаецца значком “*’*” у сярэдзіне слоў перад мяккімі зычнымі, у тым ліку і ў парадку фанетычнага падаўжэння: [в’] – *s’wiek* (2, с.95), [л’] – *s’lezoju* (2, с.11), [м’] – *s’laz’mi* (2, с.73), [п’] – *nies’nia* (2, с.137), [ц’] – *zas’cilajecsa* (2, с.49), [п’] – *s’pic’* (2, с.133), *hraz’ziu* (2, с.105), *Pales’sie* (2, с.86), *cylikan’nie* (2, с.63), *stwaren’nie* (2, с.63).

Перадача асімілятыўнай мяккасці з дапамогай мяккага знака вытрымана ў друкаваным варыянце зборніка “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” (2010) не так паслядоўна: *сьлёзы* (3, с.91) але *слязьмі* (3, с.61), *цъвек* (3, с.86), *песьня* (3, с.105), *сьпеваеш* (3, с.61), *вучэньне* (3, с.45), *сьмех* (3, с.64), *куцьця* (3, с.68), *хрысьціца* (3, с.69), *карысьць* (3, с.62), *Ілля – Ільля, Палессе* (3, с.11) і *Палесьсе* (3, с.79), *жыццё* (3, с.7), *лісьця* (3, с.18), *ледзве-ледзве* (3, с.15) – *масць* (3, с.20) і інш.

Асімілятыўная мяккасць зычных, як вядома, перадавалася (з большай ці меншай паслядоўнасцю) ва ўсіх беларускіх выданнях да 1933 года. Што датычыць поглядаў Якуба Коласа на гэтую з’яву, то ён лічыў збытковым у кірылічнай графіцы перадаваць яе на пісьме. Для абгрунтавання сваіх поглядаў пісьменнік падрабязна спыняецца на адрозненнях паміж гукамі і літарай, характарыстыцы цвёрдых і мяккіх зычных і іх артыкуляцыйных асаблівасцяў. Пры гэтым ён акцэнтуюе ўвагу на тым, што характар зычных залежыць ад таго, перад якім гукі (цвёрдым ці мяккім) ён знаходзіцца. Навуковае тлумачэнне перадачы на пісьме мяккасці і цвёрдасці зычных Якуб Колас лічыў адным са складаных пытанняў правапісу, “цяжкім для ўсведамлення” [4, с.495–496].

Спрадвечная мяккасць паслядоўна адзначаецца ва ўсіх выданнях пачатку стагоддзя. Абазначэнне мяккасці на пісьме на канцы слова пасля зычных *дз, ц, з, с, л, н* у словах, якія належаць да розных часцін мовы, не выклікае цяжкасцей і абазначаецца паслядоўна ў рукапісе таксама значком “*’*”, ([л’] мяккага – *l*), у друкаваным зборніку – “*ь*” – у **назоўніках**:

<i>hrudz’</i> (2, с.14) – грудзь (3, с.17)	<i>wuściel</i> (2, с.62) – вучыцель (3, с.51)
<i>hraz’</i> (2, с.105) – гразь (3, с.78)	<i>Piatrus’</i> (2, с.35) – Пятрусь (3, с.33)
<i>mas’c’</i> (2, с.20) – масьць (3, с.21)	<i>wosien’</i> (2, с.40) – восень (3, с.37)

– у **неазначальнай форме дзеяслова**:

spiawas’ (2, с.10) – спеваць (3, с.11)
ramahas’ (2, с.14) – памагаць (3, с.15)
ustajas’ (2, с.32) – устаяць (3, с.31)

– у **3-й асобе дзеясловаў адзіночнага і множнага ліку**:

<i>staic’</i> (2, с.17) – стаіць (3, с.19)	<i>sustrenuc’</i> (2, с.4) – сустрэнуць (3, с.5)
<i>nawuśc’</i> (2, с.4) – навучыць (3, с.5)	<i>dremluc’</i> (2, с.33) – дрэмлюць (3, с.32)

– у загадным ладзе дзеясловаў

hlan' (2, с.38) – глянь (3, с.36)

lez'cie (2, с.68) – лезьце (3, с.57)

– у лічэбніках:

piac' (2, с.85) – пяць (3, с.71)

– у займенніках і часціцах:

nieki-s' (2, с.115) – некі-сь (3, с.93)

hoc' (2, с.64) – хоць (3, с.53)

Рэгулярна перадаецца мяккасць зычных у рукапісе і ў друкаваным варыянце зборніка ў сярэдзіне слова перад зычнымі **м, к**:

bac'ka (2, с.115) – бацька (3, с.17)

dalon'mi (2, с.25) – далоньмі (3, с.25)

dzian'ki (2, с.42) – дзянькі (3, с.39),

а таксама пасля **л** – перад любымі зычнымі:

bulkac' (2, с.5) – булькаць (3, с.4)

strelba (2, с.77) – стрэльба (3, с.64)

jelnik (2, с.88) – ельнік (3, с.81)

ščylna (2, с.169) – шчыльна (3, с.57)

cybulka (2, с.27) – цыбулька (3, с.27)

hultaju (2, с.12) – гультаю (3, с.14)

Аднак патрэбна адзначыць, што правілы перадачы мяккасці зычных у корані некаторых уласнабеларускіх і іншамоўных слоў да сённяшняга часу з'яўляюцца цяжкімі для засваення.

На пачатку стагоддзя адным з праблематычных пытанняў была перадача на пісьме раздзельнага вымаўлення зычнага з наступным галосным. У выданнях на лацінцы не існавала неабходнасці ствараць спецыяльныя прыёмы для адлюстравання раздзельнага вымаўлення гукаў, паколькі гэта дасягалася выкарыстаннем **j**, таму ў рукапісе напісанні, якія ілюструюць гэту з'яву, абазначаюцца Якубам Коласам спалучэннем **j** з наступным галосным: *zabje* (2, с.77), *zjeu* (2, с.37), *rysju* (2, с.20), *materjalu* (2, с.33), *pierjem* (2, с.15).

Што датычыць выданняў на кірыліцы, то прыблізна да 1913 года ў большасці выданняў мяккі знак, апостраф і цвёрды знак ужываюцца на роўных для перадачы раздзельнага вымаўлення зычнага і галоснага [1, с.12].

У друкаваным варыянце зборніка ў гэтай функцыі ўжываліся мяккі знак і апостраф, напісанне якіх вызначалася наступным: пасля (**р**) пісаўся апостраф, пасля іншых зычных – мяккі знак: *зьеў* (3, с.35), *забье* (3, с.64), *рысью* (3, с.23), *матэр'ялу* (3, с.31), *пер'ем* (3, с.17).

Такім чынам, тэндэнцыі перадачы мяккасці на пісьме ў рукапісным і друкаваным варыянтах зборніка Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” былі дастаткова аформленыя.

Літаратура

1. Гапоненко И.О. Орфография белорусских изданий начала XX века: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02/ Бел. гос. ун-т. – Минск, 1993. – 18 с.
2. Kołas J. Druhoje čytan'nie dla dziaciej biełarusoj. – Wilnia: Drukarnia M.Kuchty, 1909. – 142 s.

3. Колас Я. Другое чытанне для дзяцей беларусаў. – Пб.: Выд. суполкі “Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ”; “Наша хата”, 1910. – 112 с.

4. Колас Я. Методыка роднай мовы// 3б. тв.: У 14 т. – Мінск: Маст. літ., 1976. – Т.12. – С.313–506.

С.А. Важнік

СТЫЛЕВЫЗНАЧАЛЬНЫЯ РЫСЫ НАЦЫЯНАЛЬнай ЛІСТОўнай ТРАДЫЦЫі

Стылевызначальныя рысы нацыянальнай лістоўнай традыцыі пачалі складвацца ў канцы ХІХ ст. – пачатку ХХ ст. – у перыяд станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы. Пра гэта сведчыць эпістальная спадчына пачынальнікаў новай беларускай літаратуры В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, А. Ельскага, Я. Лучыны, а таксама прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага адраджэння Б. Эпімаха-Шыпілы, В. Ластоўскага, Цёткі, Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, Г. Леўчыка і іншых. У працы ўлічана таксама афіцыйнае (дыпламатычнае) і асабістае ліставанне 1918-1920 гг. палітычных і грамадскіх дзеячаў БНР: В. Ластоўскага, Я. Варонкі, Я. Серады, А. Луцкевіча, П. Крэчэўскага, В. Захаркі, А. Цьвікевіча, К. Езавітава, Т. Грыба і іншых [Архівы БНР 1998].

Лісты класікаў нацыянальнай культуры ўзорныя (перш за ўсё ў адносінах да мовы) і нацыянальна маркіраваныя па сваёй прыродзе, а таму прадстаўлены ў артыкуле матэрыял з’яўляецца рэlevantным і для больш шырокіх абагульненняў і высноў, для выяўлення пэўных тэндэнцый, датычных усёй беларускай мовы, у прыватнасці – адлюстравання нацыянальнай спецыфікі маўленчых паводзінаў беларусаў. Па іх можна меркаваць аб высокай самабытнай эпістальнай культуры тагачаснай беларускай інтэлігенцыі, а таксама прасачыць працэс станаўлення норм беларускай літаратурнай мовы, у прыватнасці, *эпістальнай нормы*, рэканструюваць *эпістальны стандарт* БЛМ пачатку ХХ ст.

У эпістальных тэкстах пачатку ХХ ст. прадстаўлены як базавыя, так і індывідуальна-аўтарскія мадэлі ветлівых зваротаў.

1. Базавыя мадэлі:

1.1. Адна-/двух-/трох-/ чатырохкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывамі *пане* / *паночку* / *паночки* / *паны*.

Этыкемы з вакатывамі *пане* / *паночку* з’яўляюцца ў лістах канца ХІХ ст. – пачатку ХХ ст. найбольш прадуктыўнымі спосабамі ветлівага звароту да адрасата, асабліва пры зваротах да калектыўнага адрасата (*рэдакцыя газеты, выдавецтва*) або да асоб паважаных, з пэўным сацыяльным статусам – *рэдактара, прафесара* і г.д. Такое становішча рэчаў у эпісталаграфіі прадстаўнікоў нацыянальнай інтэлігенцыі захоўвалася да сярэдзіны 20-х гадоў ХХ ст. Пры гэтым *пане*-формулы маюць відавочны афіцыйны характар; *паночку*-этыкемы, размоўныя

па сваёй сутнасці, больш характэрныя для сяброўскіх – неафіцыйных – зносінаў паміж камунікантамі.

У польскай мове апазіцыя лексем *rap* vs. *rapoczek* заснавана на іншым “матыве”: *rap* рэпрэзентуе традыцыю шляхетную і інтэлігенцкую, а *rapoczek* – сялянскую і дыялектную, а таму нізкую і размоўную з *фамільярным, пагардлівым і часам зневажальным* адценнем. У беларускай эпістальнай практыцы адзначаныя вышэй эмацыянальна-ацэначныя адценні, характэрныя польскай мове, не выяўлены. У беларускіх лістах пачатку ХХ ст. вакатывы *пане* і *паночку* прадстаўляюць адпаведна афіцыйны і неафіцыйны (*сяброўскі, прыяцельскі, калежаньскі*) рэгістры камунікавання. Нават звяртаючыся да нейкай афіцыйнай асобы праз этыкему з вакатывам *паночку* беларусамі выказваюцца адносіны павагі і шанавання да адрасата, адносіны далучанасці адрасата да кола блізкіх людзей (бацькоў, сваякоў, сяброў, знаёмых і пад.). Не выпадкова ў пазнейшы час у беларусаў так хораша прыжыліся этыкемы з вакатывамі “роднасці і сваяцтва” *дзядзька, цётка* і інш. Як у першым, так і ў другім выпадку яны маюць “інтэлігенцкі” характар (т.зв. нашаніўская лістоўная традыцыя). Так, напрыклад, Я. Колас пры звароце да адных і тых жа супрацоўнікаў газеты “*Наша Ніва*” выкарыстоўвае як этыкемы *Мілы Пане!* (1912); *Шаноўны Пане!* (1912), так і *Дарагенькі Паночку!* (1912).

Аднакампанентныя формулы прадстаўлены ў сабраным намі матэрыяле вакатывамі *паночку / паночкі / пане* (мадэль 1.1.1). Часам фіксуюцца пры гэтым формулы, не зусім характэрныя для эпістальнай практыкі таго часу (ужыванне ветлівага зварота разам з этыкемай вітання). Параўн.:

Паночкі!; З шасцю гадамі, паночкі! (М. Багдановіч – у рэдакцыю “Нашай нівы”, 1912-1913); *Паночку!* (Я. Купала – А. Луцкевічу, 1913), але: *Дабрыдзень, паночкі!* (М. Багдановіч – у рэдакцыю “Нашай нівы”, 1913); *Пане!* (Мін-ва Замежных спраў Дацкага Каралеўства – К. Езавітаву, 1920).

Двухкампанентныя афіцыйныя ветлівыя звароты прадстаўлены трыма асноўнымі разнавіднасцямі: (1.1.2) **фатычны маркёр + *пане / паны***; (1.1.3) ***пане* + імя / прозвішча і (1.1.4) *пане* + пасада / званне / род заняткаў**. Этыкетныя формулы з польскім вакатывам *пане* дамінуюць у пачатковы перыяд ліставання пачынальнікаў новай беларускай літаратуры і прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага адраджэння:

Шаноўны і ласкавы пане!; *Паважаны і ласкавы пане!* (Ф. Багушэвіч – Я. Карловічу, 1885-1887); *Шаноўны пане!* (А. Ельскі – Ю. Крашэўскаму, 1875-1883; Я. Лучына – З. Пшасмыцкаму, 1887-1888); *Шаноўны пане!* (Б. Эпімах-Шыпіла – Б. Русецкаму, 1900); *Паважаны Пане!* (Я. Купала – Г. Леўчыку, 1914; Урад БНР – міністрам замежных спраў Польшчы, Фінляндыі, Эстоніі, Латвіі і Літвы, 1920); *Вельмі паважаны Пане!* (Я. Купала – К. Лейку, 1914; Я. Драздовічу, 1915); *Многаважаныя паны!* (М. Вяршынін – Л. Зайцу, А. Цьвікевічу, П. Крэчэўскаму, 1920); *Дастойны пане* (Беларускае Прадстаўніцтва ў Літоўскай Тарыбе – Старшыні Рады Міністраў Літоўскай Рэспублікі, 1919); *Міласьцівы Пане!* (А. Луцкевіч – М. Тышкевічу, 1920; А. Луцкевіч – М. Вяршыніну, 1920; А. Луцкевіч – Я. Серадзе, 1920); *Дараженькі Пане!* (Л. Дубейкоўскі – А. Луцкевічу, 1920). Параўн. таксама: *Raważanyje Panowie!* (А. Луцкевіч – сябрам Менскага Беларускага Прадстаўніцтва, 1918).

Ветлівыя звароты тыпу:

Дабрыдзень, пане Вацлаве!; Пане Вацлаве! (М. Багдановіч – В. Ластоўскаму, 1913-1914; А. Цьвікевіч – В. Ластоўскаму, 1920); *Пане Антоне!* (В. Ластоўскі – А. Луцкевічу, 1916; С. Рак-Міхайлоўскі – А. Луцкевічу, 1920); *Пане Старшыня!* (А. Аўсянік – В. Ластоўскаму, 1920; К. Езавітаў – В. Ластоўскаму, 1920); *Пане Міністр!* (В. Ластоўскі – міністру замежных спраў Літоўскай Рэспублікі, 1920); *Пане Палкоўніку* (В. Ластоўскі – Ш. Можу, 1920), –

што адпавядаюць мадэлям 1.1.3 і 1.1.4, таксама ўтвораны паводле польскіх этыкетных узораў.

Двухкампанентныя (неафіцыйныя) ветлівыя звароты прадстаўлены мадэллю (1.1.5) **фатычны маркёр + паночку / паночки**.

Адзін з першых афіцыйных лістоў Купалы (ліст 1909 г.) пачынаецца традыцыйным для таго часу і для самога Купалы ветлівым зваротам з памяншальна-ласкавым кампанентам *паночку*. У наступных лістах змяняецца толькі фатычны маркёр. Параўн.:

Вельмі паважаны паночку! (Я. Купала – Б. Эпімаху-Шыпілу, 1909; А. Луцкевічу, 1920); *Вельмі паважаны і дарагі / даражэнькі паночку!* (Б. Эпімаху-Шыпілу, 1912-1922); *Даражэнькі паночку!* (В. Ластоўскаму, 1913; Б. Эпімаху-Шыпілу, 1913); *Шчырапаважаны Паночку!* (А. Луцкевічу, 1913).

Працяг адзначанай традыцыі бачым і ў пазнейшых лістах беларускай інтэлігенцыі. Параўн.:

Шаноўны і Паважаны Паночку! (Г. Леўчык – І. Луцкевічу, 1911); *Вельміпаважаны Паночку!* (І. Луцэвіч – А. Луцкевічу, 1920); *Паважаны паночку!* (Г. Леўчык – у Беларускае выдавецкае таварыства, 1927).

Пры звароце да калектыўнага адрасата больш лагічнай выглядае, аднак, плюральная форма вакатыва, што сустракаецца толькі ў лістах М. Багдановіча:

Паважаемыя паночки! (М. Багдановіч – у рэдакцыю “Маладой Беларусі”, 1911).

На базе двухкампанентных афіцыйных формул тыпу (1.3) утвараюцца трохкампанентныя канструкцыі – праз ускладненне пэўным фатычным маркёрам: (1.1.6) **фатычны маркёр + пане / пані / панна + імя / прозвішча**. Параўн.:

Высакародны пане Адаме! (В. Дунін-Марцінкевіч – А. Кіркору, 1862); *Дарагі пане Зяноне!*; *Дарагі і шаноўны пане Зяноне!* (Я. Лучына – З. Пшасмыцкаму, 1887-1888); *Мілы пане Грыневіч!* (Я. Колас – А. Грыневічу, 1911); *Шаноўна панна Людвіка!* (Г. Леўчык – Л. Войцік, 1915); *Паважаны / Дарагі Пане Антоне!* (А. Смоліч – А. Луцкевічу, 1919); *Wielmi poważany p. Anton!* (П. Мядзёлка – А. Луцкевічу, 1919); *Паважаны Пане, Антон.* (М. Маркевіч – А. Луцкевічу, 1919); *Паважаны п. Вацлаве!* (А. Цьвікевіч – В. Ластоўскаму, 1921); *Вельмі паважаны пане Антоні* (Я. Серада – А. Луцкевічу, 1920); *Глыбокапаважаны Пане Вацлаве / п. Власт!* (А. Цьвікевіч – В. Ластоўскаму, 1920-1921; М. Кахановіч – В. Ластоўскаму, 1920); *Высокапаважаны / Вельміпаважаны п. Антоні!* (Я. Чарапук – А. Луцкевічу, 1919); *Высокапаважаны Пане Петра!* (В. Ластоўскі – П. Крэчэўскаму, 1920); *Высокапаважаны П. Троцкій!* (А. Цьвікевіч – М. Троцкаму, 1920); *Вельміпаважаны пане Іонінас* (В. Ластоўскі – І. Іонінасу, 1925); *Шаноўны пане Антоні!* (Я. Лёсік – А. Луцкевічу, 1920); *Дарагі Пане Антоні!!!* (Я. Чарапук – А. Луцкевічу, 1920); *Дарагі пане Вацлаве* (А. Аўсянік – В. Іваноўскаму, 1920); *Даражэнькі пане Антоне / Антоні* (К. Цярэшчанка – А. Луцкевічу, 1919, 1920; П. Крэчэўскі – А. Луцкевічу, 1919; К. Цярэшчанка і А. Уласаў – А. Луцкевічу, 1920);

Даражэнькі пане Вацлаве (К. Цярэшчанка – В. Іваноўскаму, 1920; В. Ластоўскаму, 1920; В. Захарка – В. Ластоўскаму, 1920); *Даражэнькі п. Власт!* (Я. Чарапук – В. Ластоўскаму, 1920).

Яшчэ адна ўласна польская этыкетная мадэль **(1.1.7) фатычны маркёр + пане + пасада / званне / род заняткаў**, што выкарыстоўваліся пры звароце да канкрэтнай асобы з высокім грамадскім статусам, рэалізавана ў беларускіх этыкемах тыпу:

Шаноўны пане прафесар! (А. Ельскі – Я. Карловічу, 1894); *Дужа паважаны пане прафесар!* (Цётка – К. Студзінскаму, 1911); *Высока паважаны пане Прафэсару!* (Надзвычайная Місія БНР – Р. Абіхту, 1919); *Паважаны Пане Прафэсар!* (В. Ластоўскі – невядомаму адрасату, 1920); *Вельмі паважаны Пане Прафесар!* (Я. Купала да Я. Карскага; 1920); *Шаноўны пане рэдактар!* (Я. Купала – у рэдакцыю “Нашай нівы”, 1913); *Вельмі паважаны Пане Рэдактар!* (Я. Купала – у рэдакцыю “Беларусі”, 1920); *Шаноўны Пане Рэдактар!* (Г. Леўчык да Л. Абрамовіча; 1926); *Высокапаважаны пане Прэзідэнце* (М. Вяршынін – А. Луцкевічу, 1919); *Высокапаважаны Пане Дыктатару* (Урад БНР – Я. Петрушэвічу, 1920); *Паважаны Пане Старшыня!* (Э. Алексючанка – А. Луцкевічу, 1919); *Высокапаважаны Пане Старшыня!* (А. Галавінскі – А. Луцкевічу, 1919;); *Вельміпаважаны, Пане Старшыня!* (А. Ладноў – В. Ластоўскаму, 1920; М. Вяршынін – П. Крэчэўскаму, 1920); *Дарагі п. Старшыня!* (Я. Чарапук – В. Ластоўскаму, 1920); *Даражэнькі, Пане Старшыня!* (А. Ладноў – В. Ластоўскаму, 1920; Я. Чарапук – В. Ластоўскаму, 1920); *Darazeŋki Panie Staršynia!!* (Я. Чарапук – В. Ластоўскаму, 1920); *Многапаважаны пане Старшыня!* (М. Вяршынін – П. Крэчэўскаму, 1920); *Міласьцівы п. Старшыня!* (М. Вяршынін – В. Ластоўскаму, 1920); *Шчыра паважаны Пане Міністэр* (П. Крэчэўскі – міністру УНР, 1920); *Высокапаважаны Пане Міністэр!* (А. Луцкевіч – Б. Мартасу, 1920).

На базе мадэлі (1.1.5) утвараецца чатырохкампанентная мадэль **(1.1.8) фатычны маркёр + пане + званне + прозвішча:**

Высокапаважаны Пане Д-ру Свянціцкі (В. Ластоўскі – І. Свянціцкаму, 1924).

Выкарыстанне мадэлі **(1.1.9) фатычны маркёр + пане / пані + месці ('ягамесці') + дабрадзею**, што хутчэй суадносіцца з беларускім старадаўнім лістоўным стылем, абмежавана храналагічна: яна фіксуецца ў эпісталаграфіі культурных дзеячаў толькі XIX ст. і не выходзіць за рамкі стагоддзя. Гэтая мадэль зафіксавана яшчэ ў пачатку XIX ст. у лістах З. Далэнгі-Хадакоўскага (1817-1823 гг.):

Вяльможны / Яснавяльможны Месці дабрадзею! (Далэнга-Хадакоўскі – Е. Бандке, 1817; Л. Галамбёўскаму, 1820-1923; І. Ракавецкаму, 1822; Рымскаму-Корсакаву, 1822; С. Сташыцу, 1823); *Яснавяльможны граф і дабрадзей!* (Ф. Плятару, 1820); *Шаноўны пане і мой дабрадзею!*; *Шаноўны калега і дабрадзей!* (Л. Галамбёўскаму, 1820).

Працяг гэтай эпістальнай традыцыі бачым у ліставанні В. Дуніна-Марцінкевіча і А. Ельскага:

Вяльможны пане дабрадзей! (В. Дунін-Марцінкевіч – А. Завадскаму, 1856); *Вяльможны пане дабрадзею* (А. Ельскі – Ю. Крашэўскаму, 1870).

Параўнаем таксама з пазнейшай (пачатак XX ст.) сінкрэтычнай пяцікампанентнай канструкцыяй **Яго + Месці + фатычны маркёр + таварышу + прозвішча:**

Яго Мсці Высокапаважанаму таварышу Маліноўскаму (Маркевічу) (В. Ластоўскі – Маліноўскаму, 1920).

З пазіцый сучаснай беларускай літаратурнай мовы ветлівыя звароты з вакатывамі *пане / паночку / паночкі* ўспрымаюцца як відавочныя паланізмы [Pisarek 2008: 102-103; Pisarek 2008: 338]. Аднак вертыкальны культурна-гістарычны кантэкст, які нялішне ўлічваць у такіх выпадках, сведчыць пра традыцыйны характар гэтых формул у асяродку беларускай культурнай інтэлігенцыі, якая цудоўна ведала польскую мову. У сувязі з тым, што гэтая формула была пашыраная ў колах, блізкіх да газеты “Наша ніва”, назавём адпаведную традыцыю *інтэлігенцкай нашаніўскай*.

1.2. Адна-/двух-/трох-/чатырох-/пяцікампанентныя ветлівыя звароты з адрасатам *пану*.

Працяг інтэлігенцкай традыцыі меў месца і ў вітальных этыкемах з адрасатам *пану*. Яны не такія прадуктыўныя, як базавыя мадэлі з апелятывамі *пане / паны / паночку*, аднак дастаткова важныя для характарыстыкі эпохі. Параўн.:

Пану ... (А. Смоліч – невядомаму адрасату, 1918); *Пану Старшыні Рады Народных Міністраў і Міністру загранічных спраў Беларускай Народнай Рэспублікі* (Л. Заяц – А. Луцкевічу, 1919); *Пану Старшыне Рады Народных Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі*. (Д. Сямашка – В. Ластоўскаму, 1920); *Пану Міністру Закордонных Спраў Украіны* (Надзвычайная Дэлегацыя Рады БНР – міністру замежных спраў Украіны, 1918; П. Крачэўскі – міністру замежных спраў Літоўскай Рэспублікі, 1919); *П. Нямецкаму Імпэрскаму Канцлеру* (Надзвычайная Дэлегацыя Рады БНР – старшыні нямецкага Рэйхстагу, 1918); *Пану Старшыні Рады Міністроў Літвы* (Беларуская Рада – Старшыні Рады міністраў Літвы, 1918); *Пану Старшыні Міравой Конфэрэнцыі у Парыжы* (Мэмарыял Беларускага Ураду – Старшыні Мірнай Канфэрэнцыі ў Парыжы, 1918); *Пану Старшыні Рады Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі* (В. Захарка – А. Луцкевічу, 1919); *Пану Дзяржаўнаму Скарбніку Васілю Захарцы* (А. Луцкевіч – В. Захарку, 1919); *Высокапаважанаму пану Міністру Прэзыдэнту Беларускай Народнай Рэспублікі А. Луцкевічу* (М. Вяршынін – А. Луцкевічу, 1919).

1.3. Адна-/двух-/трох-/чатырохкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывамі *таварыш / таварышу / таварышы*.

Другой па прадуктыўнасці групай этыкем у 10-20-я гады ХХ ст. былі канструкцыі з вакатывамі *таварыш / таварышы*, якія на той час не мелі “пралетарска-камсамольскай” афарбоўкі і ўжываліся ў асноўным у значэнні ‘сябар, прыяцель, знаёмы’. Параўн.:

Шаноўны і Пávaжаны Паночку! Сваіх прыяцеляў і знаёмых я люблю тытулаваць ці празываць: “Дараненькі альбо залаценькі Братко-Таварыш!” Але да вас, пішучы першы раз, яксьці нязручна. Ну, але калі вам прыйдзе калі-небудзь ахвота скрыпнуць часам крышачку слоў да маёй мізэрнае фігуры, то ўжо я не выцерплю, а адважуся назваці “Братко-Таварыш”, а не “Паночку” (Г. Леўчык – І. Луцкевічу, 1911); *Дараненькі і залаценькі Братко і Таварышу!* (Г. Леўчык – І. Луцкевічу, 1911).

Гэтая ж этыкетная лінія прасочваецца і ў дыпламатычным ліставанні прадстаўнікоў БНР, дзе вылучаюцца:

- 1) аднакампанентны вітальны комплекс:

Таварышы! (А. Луцкевіч – Дыпламатычнай Місіі БНР у Берліне, 1919); **Таварышы!** (В. Ластоўскі – калегам па партыі БПСР, 1920);

2) двухкампанентны (мадэлі: **фатычны маркёр + таварыш / таварышы; фатычны маркёр + таварышу; таварыш + імя; таварыш + прозвішча:**

Паважаны Таварыш, (А. Смоліч – А. Луцкевічу, 1919); *Дарагія Таварышы!* (А. Смоліч – А. Луцкевічу і іншым, 1919; В. Захарка – В. Ластоўскаму, 1920; С. Рак-Міхайлоўскі – Беларускай Місіі ў Латвіі, 1920; А. Аўсянік – В. Ластоўскаму, 1920; *Дарагі і Паважаны Таварышу!* (Я. Варонка – А. Луцкевічу, 1918); *Шаноўны таварышу!* (М. Краўцоў – А. Луцкевічу, 1919); *Дарагі Таварышу!* (А. Аўсянік – А. Луцкевічу, 1919; А. Аўсянік – Беларускай Місіі ў Латвіі, 1920; Л. Заяц – А. Луцкевічу, 1919; К. Цярэшчанка – А. Луцкевічу, 1919; В. Ластоўскі – Я. Чарапуку, 1920; В. Ластоўскі – невядомаму адрасату, 1920); *Даражэнькі таварышу*, (К. Цярэшчанка – А. Луцкевічу, 1919); *Паважаны Таварышу!* (А. Луцкевіч – К. Езавітаву, 1920; В. Ластоўскі – Я. Чарапуку, 1920; В. Ластоўскі – М. Маркевічу, 1920; В. Ластоўскі – невядомаму адрасату, 1920); *Высокапаважаны Таварышу!* (В. Ластоўскі – К. Езавітаву, 1920); *Рaważany Tawaryśu!* (Л. Дубейкоўскі – А. Луцкевічу, 1920); *Дарагі і глыбока шанаваны Таварышу.* (В. Ластоўскі – Я. Дылу, 1920); *т. Вацлаве*, (К. Цярэшчанка – В. Ластоўскаму, 1920); *Тов. Ластоўскі!* (П. Бадунова – В. Ластоўскаму, 1920);

3) трохкампанентны (мадэль: **фатычны маркёр + таварышы + імёны / прозвішчы):**

Даражэнькія таварышы Вацлаў і іні! (А. Аўсянік – В. Ластоўскаму, 1920);

4) чатырохкампанентны (мадэль: **фатычны маркёр + таварышу + імя + імя па бацьку):**

Дарагі таварышу Антон Іванавіч (Т. Грыб – А. Луцкевічу, 1919).

У другой палове 20-х – першай палове 30-х гадоў ХХ ст. у лістах афіцыйнага характару ветлівыя звароты з кампанентам *таварыш / таварышы* паступова выцясняюць традыцыйныя *інтэлігенцкія* і *народныя* звароты з кампанентамі *пан / паночак, дзядзька / цётка*. Па сутнасці з’яўляюцца альтэрнатыўныя мадэлі з кампанентам, які нівелюе сацыяльныя, узроставыя, класавыя і нават полавыя адрозненні: **(1.3.1) вакатыў таварыш / таварышы; (1.3.2) фатычны маркёр + таварыш; (1.3.3) таварыш + імя / прозвішча; (1.3.4) таварыш + пасада / званне / род заняткаў; (1.3.5) фатычны маркёр + таварыш + імя / прозвішча; (1.3.6) фатычны маркёр + таварыш + пасада / званне / род заняткаў.** Гэта азначае змену акцэнтаў у лістоўнай традыцыі, у сістэме эпістальярнай нормы беларусаў, якая паступова разбураецца. Пачынаецца новы – савецкі – перыяд ліставання. Пра гэта сведчаць шматлікія “*дарагія таварышы*” ў беларускамоўных лістах класікаў нацыянальнай літаратуры:

Таварыш Трус! ... Ліст табе я пішу асабіста аб сябе, як камсамолец камсамольцу... (П. Галавач – П. Трусу, 1926); *Тав. Ліманаўскі!* (П. Трус – Я. Ліманаўскаму, 1927-1928); *Тав. Трус!* (Я. Ліманаўскі – П. Трусу, 1927); *Паважаны тав. Паўлюк!* (Р. Гельмас – П. Трусу, 1928); *Вельмішаноўны таварыш Дыла!* (У. Жылка – Я. Дылу, 1929).

Таварыш як маркёр афіцыйнасці, савецкага эпістальярнага шаблону ўпершыню з’яўляецца ў лістах Купалы ў 1937 г. Параўн.:

Дарагі тав. Масэнка! (Я. Купала – Т. Масэнку, 1937); *Дарагія таварышы!* (В. Рагавіцкаму і Э. Падарэўскаму, 1939); *Дзень добры, таварыш Машара, на вызваленых*

землях Заходняй Беларусі! (М. Машару, 1939); *Паважаны тав. Дырэктар!* (дырэктару дома-музея Т. Шаўчэнкі, 1940); *Мілья таварышы!* (у рэдакцыю “Савецкай Беларусі”, 1942); *Дарагія таварышы Крупеня і Гарбуноў!* (І. Крупеню і Ц. Гарбунову, 1942); *Дарагія таварышы Кузьма і Кавалёў!* (К. Чорнаму і П. Кавалёву, 1942).

У эпістальнай спадчыне Якуба Коласа афіцыйны ветлівы зварот з вакатывам *таварыш* упершыню зафіксаваны ў лісце паэта 1934 г.:

Тав. Зарамбоўскі! (Я. Колас – К. Зарамбоўскаму, 1934).

На думку А.Я. Супруна, гэты выраз толькі падчас Вялікай Айчыннай вайны перайшоў з разраду *стылістычна-маркіраваных* у разрад *нейтральных* [Супрун 1996: 176], што адлюстроўвае і эпістальная практыка таго часу. Параўн.:

Прывет знаёмым і ўсім таварышам (Я. Колас – М. Лынькову, 1941); *Перадайце маё сардэчнае прывітанне ўсім нашым таварышам* (Я. Колас – Ц. Гарбунову, 1942).

1.4. Двух-/трох-/чатырохкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывам грамадзянін.

Яшчэ адным “штампам эпохі” (канец 20-х – пачатак 30-х гадоў XX ст.) можна лічыць этыкетныя формулы з кампанентам *грамадзянін*, утвораныя паводле мадэляў: **(1.4.1) фатычны маркёр + грамадзянін; (1.4.2) грамадзянін + прозвішча; (1.4.3) грамадзянін + пасада / званне; (1.4.4) фатычны маркёр + грамадзянін + прозвішча; (1.4.5) фатычны маркёр + грамадзянін + імя / ініцыялы + прозвішча.** Хоць для першай паловы 20-х гадоў *грамадзяніна*, відаць, варта разглядаць у рэчышчы беларускай этыкетнай традыцыі: у кантэксце групавога афіцыйнага ветлівага звароту *Грамада!*. Параўн.:

Паважаны Грамадзянін! (В. Ластоўскі – К. Езавітаву, 1920; В. Ластоўскі – А. Вальковічу, 1920; П. Сяўрук – у “Беларускую кнігарню”, 1922); *Паважаны Грам. Луцкевіч!* (П. Сяўрук – А. Луцкевічу, 1924); *Грамадзянін Гэнэрал!* (К. Езавітаў – С. Булак-Булахавічу, 1919); *Грамадзянін Міністр!* (Нота Рады Народных Міністраў БНР – міністру міжнародных спраў і Ураду Рэчыспалітай Польшчы, 1920; К. Езавітаў – А. Луцкевічу, 1920); *Гр. Старшыня!* (У. Пігулеўскі – В. Ластоўскаму, 1920); *Паважаны грамадзянін Луцкевіч!* (П. Балуюнова – А. Луцкевічу, 1919); *Паважаны грамадзянін Сяўрук!* (А. Зянюк; Л. Войцік; І. Дварчанін; М. Марцінчык; В. Сіткевіч – да П. Сеўрука, 1925-1927); *Высокапаважаны Грамадзянін Л. Заяц!* (В. Ластоўскі – Л. Заяцу, 1920).

30-я ж гады надаюць гэтаму выразу відавочную сацыяльна-маркіраваную афарбоўку, суадноснаю з рускім *гражданин*.

Спецыфіку складаюць падкрэслена афіцыйныя шасцікампанентныя адрасатныя формулы: **(1.4.6.) Яго + Дастойнасці + грамадзяніну + імя + імя па бацьку + прозвішча і (1.4.7) фатычны маркёр + дзядзька + грамадзянін + званне + ініцыялы + прозвішча.** Параўн.:

Яго Дастойнасці Грамадзяніну Міхailу Язэпавічу Зварыку ў Нью-Йорку (В. Ластоўскі – М. Зварыку, 1921). Параўн. са зваротам да старшыні Рады БНР П. Крачэўскага: *Яго Дастойнасці Пану Маршалку Прэзыдыума Рады Беларускай Народнай Рэспублікі. Высокапаважаны Пётр Антонавіч!* (1923) [Янушкевіч 2002: 211]; *Паважаны Дзядзька Гр. Д-р І. Дварчанін!* (Г. Леўчык – І. Дварчаніну, 1927).

1.5. Трох-/чатырохкампанентныя ветлівыя звароты з адрасатам грамадзяніну.

У дыпламатычным ліставанні пачатку ХХ ст. зафіксаваны нешматлікія прыклады трох- і чатырохкампанентных этыкем з адрасатам *грамадзяніну*: **(1.5.1) грамадзяніну + імя / ініцыялы + прозвішча** і **(1.5.2) пасада + грамадзяніну + імя / ініцыялы + прозвішча**:

Грамадзяніну І. Луцкевічу (Канцылярыя Народнага Сэкрэтарыяту – І. Луцкевічу, 1918); *Надзвычайнаму Паслу Беларускай Народнай Рэспублікі / Б.Н.Р. у Балтыцэ Грамадзяніну К. Душэўскаму* (К. Езавітаў – К. Душэўскаму, 1919).

1.6. Адна-/двух-/трохкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывамі дзядзька / цётка / дзедка.

Ужыванне этыкем з вакатывамі *дзядзька / цётка* пры звароце да незнаёмых асоб – яшчэ адна найважнейшая рыса беларускага моўнага этыкету ўвогуле і эпістальнага ў прыватнасці. Больш за тое, традыцыйныя для таго часу ўласна беларускія народныя ветлівыя звароты з кампанентамі *дзядзька / цётка* працягваюць нашаніўскую лістоўную традыцыю, але ўжо ў яе *уласна беларускім народным* варыянце. У нашаніўскі перыяд яны выкарыстоўваюцца паралельна са “збеларусізаванымі” польскімі мадэлямі. Якраз у гэты час у БЛМ ствараецца нацыянальна арыентаваная сістэма беларускіх ветлівых зваротаў – за кошт выкарыстання уласных моўных сродкаў і захавання нацыянальнай ідэнтычнасці і адметнасці.

Уласна беларуская народная традыцыя ў эпісталаграфіі пачатку ХХ ст. прадстаўлена чатырма асноўнымі мадэлямі: **(1.6.1) вакатыў дзядзька / цётка / дзядзькі**; **(1.6.2.) фатычны маркёр + дзядзька / цётка / дзедка**; **(1.6.3) дзядзька / цётка + імя / прозвішча**; **(1.6.4) фатычны маркёр + дзядзька + імя / прозвішча**, якія па сваім функцыянальным значэнні і камунікацыйным прызначэнні супадаюць з асноўнымі польскімі мадэлямі.

Мадэлі (1.6.1) – (1.6.4) з’яўляюцца найбольш прадуктыўнымі ў нашаніўскі перыяд. Усе яны мелі афіцыйны стылістычна-нейтральны характар (у дачыненні да сённяшняга часу гэтыя этыкемы кваліфікуюцца як неафіцыйныя, размоўныя [Pisarek 2008: 107]):

Шаноўны Дзядзька Грыневіч! (Г. Леўчык – А. Грыневічу, 1921); *Паважаны / Даражэнькі дзядзька Антон!* (У. Жылка – А. Луцкевічу, 1922-1926); *Паважаны Дзядзька!* (Г. Леўчык – у Беларускае выдавецкае таварыства, 1926, 1938); *Паважаная Цётхуна і Залатая сястронка!* (Г. Леўчык – Л. Войцік, 1926); *Дарагі Дзедка!* (В. Ластоўскі – А. Багдановіча, 1936).

Вакатывы *дзядзька, цётка* і нават *дзедка* ўжываюцца тут не як зварот да сваякоў, а перш за ўсё як зварот да старэйшага, да асобы больш высокага статусу, да вельмі шанаванага чалавека. Адным словам, выконваюць ролю сацыяльнага рангавання [Піваварчык 2002: 40]. Якраз зварот да такога паважанага чалавека, які займаецца важнай і пачэснай справай – напісаннем “Беларускай граматыкі” – мы бачым у лісце Я. Купалы да Б. Тарашкевіча:

Дзядзька Тарас! Што чуваць у Вас з беларускай граматыкай? Ці што-небудзь зрабілі ў гэтым напрамку? Калі маеце ўжо яе нарыс, то будзьце ласкавы прыслаць нам яго, калі не, то будзьце такімі добранькімі і спрытнымі ды як найхутчэй гэта зрабіце... Дык варушыцеся, дзядзька, і ў шапку не спіце. Чакаем хуткага ад Вас адказу... Шчыра Вам addаны сакратар

выдавецтва Ів. Луцэвіч (Я. Купала – Б. Тарашкевічу, 1914). Такі ж акцэнт бачым і ў звароце Янкі Купалы да выдаўцоў газеты “Дзянніца”: *Вельмі паважаныя дзядзькі!*⁸ (1918).

У асяродку беларускай культурнай інтэлігенцыі ўласна беларускія народныя этыкемы былі пашыраны і ў больш позні перыяд. Так, напрыклад, да Я. Коласа яго выхаванцы інакш як *бацька Якуб* ці *дзядзька Якуб* не звярталіся. Гл. лісты да Коласа “ташкенцкага перыяду” 1941-1943 гг. [Мазанік 1990: 94-114].

Паважаны і любы бацька Якуб! (Я. Колас – М. Лынькову, 1942); *Любы наш дзядзька Якуб!*; *Дарагі дзядзька Якуб!* (П. Броўку, 1941-1943).

Паказальна, што ў дыпламатычным ліставанні беларусаў пачатку ХХ ст. мы зафіксавалі толькі тры выпадкі ўжывання “народных” этыкем з апелятывам *дзядзька*:

Прышліце, будзьце ласкавы, дзядзька Антоні, “Гоман”... (Я. Варонка – А. Луцкевічу, 1918); *Дзядзька Антон!* (К. Езавітаў – А. Луцкевічу, 1920); *Паважаны дзядзька Іваноўскі!* (А. Смоліч – В. Іваноўскаму, 1920).

1.7. Двух-/трохкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывамі *братко* / *браток* / *браткі* / *сястронка*.

Адметнае месца ў прыватнай сяброўскай камунікацыі займаюць ветлівыя звароты з кампанентамі *брат* / *сястра* і вытворнымі ад іх, дзе адпаведная пара абазначае не блізкіх сваякоў, а блізкіх сяброў. Падобныя канструкцыі, пабудаваныя паводле мадэляў (1.7.1) *фатычны маркёр + братко* / *браток* / *браткі* / *сястронка*; (1.7.2) *брат* / *братка* + імя; (1.7.3) *фатычны маркёр + брат* / *браток* / *братка* + імя / прозвішча, гэта яшчэ адзін прыклад праявы ўласна беларускай народнай традыцыі ў эпісталаграфіі беларусаў канца ХІХ ст. – пачатку ХХ ст.:

Дарагія браткі! Беларусы-студэнты! (Цётка – да пецябургскіх студэнтаў-беларусаў, 1914); *Залатая сястронка!*; *Залацечка сястроначка!!* (Г. Леўчык – Л. Войцік, 1914-1915, 1924); *Дарагі браток!* (М. Лужанін – П. Труса, 1927); *Паважаны браток Шыла!* (Г. Леўчык – М. Шылу, 1927); *Братка Ігнат!* (Г. Леўчык – І. Мятлы, 1928); *Браце Паўлюк!* (А. Адамовіч – П. Труса, 1928); *Залаты брат Знамяроўскі!* (Г. Леўчык – У. Знамяроўскаму, 1928).

Сярод “пачынальнікаў” найбольш поўна і паслядоўна (на працягу ўсяго ліставання) адпаведныя этыкемы выкарыстоўваў Якуб Колас:

Шаноўныя браты і сябры, каб вас воўк паеў! (Я. Колас – супрацоўнікам “Нашай Нівы”, 1912); *Дык так, мілы брацік...* (М. Лынькову, 1942); *Эх, браткі мае родныя! Пішы ж, Петрусёк. Мне не дужа весела* (П. Броўку, 1942); *Як жывеш, браток? Як маюцца нашы сябры?* (П. Лынькову, 1942); *Ты, браце, адгадаў: сапраўды я знаходжуся ў Каралішчавічах...* (М. Лужаніну, 1955).

Неабходна, аднак, адрозніваць канструкцыі з вакатывамі *брат* / *сястра* ад этыкем з вакатывамі *дзядзька* / *цётка*. Падобную этыкетную дыферэнцыяцыю дазваляе прасачыць наступны кантэкст:

⁸ Параўн. таксама ветлівыя звароты: *Дзяцюкі!* (зварот да народа ў “Мужыцкай праўдзе” К. Каліноўскага); *Цётка* (псеўданім Алаізы Пашкевіч); *дзядзька Колас* (да Якуба Коласа); *цёця Уладзя* (да жонкі Купалы), *дзядзька Рыгор* (да Рыгора Барадуліна).

Шаноўны Дзядзька Грыневіч! І залаты братко па ідэі! (Г. Леўчык – А. Грыневічу, 1921),

дзе *дзядзька* – паказальнік несіметрычных (статусна-арыентаваных) адносінаў пры камунікацыі, а *братко* – сіметрычных (асобасных, блізкіх, сяброўскіх).

Дыпламатычнае ліставанне – статусна-арыентаванае па сваёй сутнасці, а таму намі зафіксаваны толькі адзін прыклад ветлівай формулы з апелятывам *браты*:

Дарагія браты! (Я. Варонка – І. і А. Луцкевічам, 1918). Параўн. з трыма прыкладамі неафіцыйнай (сяброўскай) камунікацыі з апелятывамі *браце* і *братка*: *Браце!* (К. Душэўскі – В. Ластоўскаму, 1920); *Браце мілы* (Б. Тарашкевіч – А. Луцкевічу, 1920); *Братка!* (В. Ластоўскі – К. Душэўскаму, 1920).

1.8. Трох-/ чатырох-/ пяці-/ шасці-/ сямікампанентныя ветлівыя звароты з адрасатам *Яго* + *Міласьці*.

Дыпламатычны маўленчы этыкет не абыходзіцца таксама без этыкетных формул з адрасатам *Яго Міласьці*. І тут выкарыстоўваецца выпрацаваная ў працэсе лістоўнай камунікацыі цэласная сістэма этыкетных формул: трохкампанентных (мадэль (1.8.1) *Яго* + *Міласьці* + *пасада*), чатырохкампанентных (мадэль (1.8.2) *Яго* + *Міласьці* + *Пану* + *прозвішча*; (1.8.3.) *Яго* + *Міласьці* + *Пану* + *пасада*), пяцікампанентных (мадэль (1.8.4) *Яго* + *фатычны маркёр* + *Міласьці* + *Пану* + *пасада*; (1.8.5) *Яго* + *Міласьці* + *пасада* + *грам.* + *прозвішча*), шасцікампанентных (мадэль (1.8.6) *Яго* + *Міласьці* + *пасада* + *званне* + *імя* + *прозвішча*) і нават сямікампанентных (мадэль (3.8.7) *Яго* + *Міласьці* + *Пану* + *пасада* + *імя* + *прозвішча* + *горад / краіна*):

Яго Міласьці П.С.М. Б.Н.Р. (К. Душэўскі – В. Ластоўскаму, 1920); *Яго Міласьці Пану Ластоўскаму* (К. Цярэшчанка – В. Ластоўскаму, 1920); *Яго Міласьці Пану Старшыні Рады Беларускай Народнай Рэспублікі* (Я. Варонка – Я. Лёсіку, 1918); *Яго Міласьці пану Сэкрэтару Загранічных спраў* (Надзвычайная дэлегацыя Рады БНР – сакратару замежных спраў БНР, 1918); *Яго Міласьці пану Старшыне Рады Народных Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі* (рэдакцыя газеты “Беларусь” / Я. Лёсік, Янка Купала, М. Краўцоў, З. Бядуля – А. Луцкевічу, 1919); *Яго Міласьці Пану Міністру Загранічных справаў* (В. Захарка – А. Луцкевічу, 1919); *Яго Міласьці Пану Старшыні Рады Міністраў Бел. Нар. Рэспублікі* (К. Душэўскі – А. Луцкевічу, 1920; М. Вяршынін – В. Ластоўскаму, 1920); *Яго Міласьці Пану СТАРШЫНИ НАЙВЫШЭЙШАЕ РАДЫ Беларускае Народнае Рэспублікі.* (А. Луцкевич – Я. Серадзе, 1920); *Яго Міласьці Высокапаважанаму Пану Старшыне Рады Народных Міністраў Украінскае Народнае Рэспублікі* (А. Луцкевіч – старшыні..., 1919); *Яго Міласьці Міністру Фінансаў Украінскае Народнае Рэспублікі грам. Мартосу.* (А. Луцкевіч – Б. Мартасу, 1920); *Яго Міласьці Шэфу Вайскова-Дыпламатычнай Місці Беларускай Народнай Рэспублікі ў Латвіі і Эстоніі Генэрал-Маёру Константыну ЕЗАВІТОВУ* (В. Ластоўскі – К. Езавітаву, 1920); *Яго Міласьці Пану Маршалку Рады Рэспублікі Язэпу Лёсіку у Менску* (А. Луцкевіч – Я. Лёсіку, 1919); *Яго Міласьці Пану Надзвычайнаму Паслу Беларускае Народнае Рэспублікі на Украіне А. Цвікевічу* (С. Некрашэвіч – А. Цвікевічу, 1919). Адпаведная лістоўная формула прадстаўлена і ў лісце Янкі Купалы да Я. Карскага: *Яго Міласці праф. Карскаму. Пажананы Прафесар!*(1922).

1.9. Чатырох-/пяцікампанентныя ветлівыя звароты з адрасатам *Яго Дастойнасьці*.

Яшчэ больш урачысты характар маюць этыкемы з адрасатам *Яго Дастойнасьці*. Зафіксаваны ўсяго тры тыпы такіх канструкцый: чатырох-кампанентныя (мадэль **(1.9.1) Яго + Дастойнасьці + Пану (п.) + пасада**); **(1.9.2) Яго + Дастойнасьці + Пану + пасада + прозвішча**); пяцікампанентныя (мадэль **(1.9.3) Яго + Дастойнасьці + Пану + пасада + прозвішча**):

ЯГО ДАСТОЙНАСЬЦІ ПАНУ ПРЭЗЭСУ МІНІСТРАУ ЛІТОУСКАГА УРАДУ (Беларускае Прадстаўніцтва ў Літоўскай Тарыбе – Старшыні Рады Міністраў Літоўскай Рэспублікі, 1919); **Яго Дастойнасьці Пану Старшыне Рады Народных Міністраў Ураду Б.Н.Р.** (А. Аўсянік – В. Ластоўскаму, 1920, 1921); **Яго Дастойнасьці Пану СТАРШЫНІ РАДЫ МІНІСТРАУ Украінскае Народнае Рэспублікі** (А. Луцкевіч – І. Мазэпу, 1920); **Яго Дастойнасьці Пану Старшыні Найвышэйшае Рады у Менску / Беларускае Народнае Рэспублікі** (А. Луцкевіч – Я. Серадзе, 1920); **Яго Дастойнасьці Пану Намесніку Старшыні Рады Народных Міністраў БНР** (А. Луцкевіч – А. Смолічу, 1920); **ЯГО ДАСТОЙНАСЦІ Пану Міністру Загранічных спраў Літоўскай Рэспублікі** (В. Ластоўскі – мін-ру зам спраў Літ Рэсп., 1920); **Яго Дастойнасьці Пану Розэнбауму** (А. Аўсянік – Розэнбауму, 1920); **Яго Дастойнасьці Галоўнаму Атаману і Галаве Высокай Дырэкторыі Украінскай Народнай Рэспублікі Пану С.В. Петлюрэ** (П. Крэчэўскі – С. Пятлюры, 1920); **Jaħo Dastojnaści Panu Ant. Łuckiewiċu Staršyni Ministroy B.N.R.** (В. Іваноўскі – А. Луцкевічу, 1920); **Яго Дастойнасьці Пану Дыктатару Усходне-Галіцкай Рэспублікі Петрушэвічу** (Урад БНР – Я. Петрушэвічу, 1920); **Яго Дастойнасьці Пану Старшыні Найвышэйшае Рады БНР Івану Серадзе у Менску** (А. Луцкевіч – Я. Серадзе, 1920).

1.9. Двух-/трохкампанентныя ветлівыя звароты з імем + імем па бацьку.

У лістоўнай камунікацыі пачатку ХХ ст. актыўна выкарыстоўваюцца этыкетныя мадэлі **(1.9.1) імя і (1.9.2) фатычны маркёр + імя**, найбольш прадуктыўная ў моўным этыкеце беларусаў перыяду станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы. Гл., напрыклад:

Тарасе! (А. Луцкевіч – Б. Тарашкевічу, 1920); **Даражэнькі Базыль!** (П. Крэчэўскі – В. Захарку, 1919); **Даражэнькі Аркадзь!** (А. Цьвікевіч – А. Смолічу, 1919); **Дарагі Аркадзь!** (А. Луцкевіч – А. Смолічу, 1920); **Даражэнькі Антон!** (П. Крэчэўскі – А. Луцкевічу, 1919); **Дарагі Антоне!** (А. Смоліч – А. Луцкевічу, 1920); **Дарагі Антоні!** (А. Смоліч – А. Луцкевічу, 1920); **Даражэнькі Базыль!** (П. Крэчэўскі – В. Захарку, 1919); **Даражэнькі Васіль!** (А. Вальковіч – В. Захарку, 1920); **Глыбокапаважаны Вацлаве!** (П. Крэчэўскі – В. Ластоўскаму, 1920); **Дарагі Вацлаў!** (П. Крэчэўскі – В. Ластоўскаму, 1920). Ва ўсіх прыведзеных выпадках далейшая камунікацыя ажыццяўляецца на *‘Вы’*.

У беларускім моўным этыкеце двух- і трохчленныя ветлівыя звароты з імем па бацьку (*патранімікумам*) хоць і вядомыя беларусам здаўна, аднак ў эпістальнай практыцы ХХ ст. яны замацаваліся пад уплывам рускага этыкету. Нездарма ў беларускай мове няма аднаслоўнага эквіваленту для рускага слова *“отчество”* [Канюшкевіч 1999: 97]. Вельмі цікавая на гэты конт агаворка была зроблена самім Купалам у лісце да С. Гарадзецкага (1934) [Купала 2003: 288]:

“Кстати, сообщи мне имя-отчество Гронского и Накорякова; по белорусской привычке – не помню”⁹.

⁹ Якуб Колас у трылогіі “На ростанях” дакладна перадае гэтую этыкетную асаблівасць: ветлівыя звароты з патранімікумам ўжываюцца ім у дачыненні да рускіх па паходжанні персанажаў, у адносінах да іншых выкарыстоўваюцца ўласна народныя формулы з вакатывамі *дзядзька / цётка*.

Ветлівыя звароты з імем па бацьку, утвораныя паводле мадэляў **(1.9.3) імя + патранімікум; (1.9.4) фатычны маркёр + імя + патранімікум і (1.9.5) фатычны маркёр + імя + патранімікум**, фіксуюцца ў нашым матэрыяле з 1918 г.:

Еўгені Міхайлавіч! (В. Ластоўскі – А. Ладнову, 1920); *Антон Іванавіч!* (Я. Мамонька – А. Луцкевічу, 1920); *Дарагі Антон Іванавіч!* (Я. Варонка – А. Луцкевічу, 1918); *Даражэнькі Антон Іванавіч!* (В. Захарка – А. Луцкевічу, 1919); *Дарагі Еўгені Міхайлавіч* (В. Ластоўскі – А. Ладнову, 1920); *Даражэнькі Еўгені Міхайлавіч!* (В. Захарка – А. Ладнову, 1920); *Высокапаважаны Еўгені Міхайлавіч!* (В. Ластоўскі – А. Ладнову, 1920); *Даражэнькі Васілій Іванавіч!* (А. Ладноў – В. Захарку, 1920).

Падобныя формулы пачынаюць дамінаваць у 30-я гады XX ст. Гэта добра бачна па ліставанні класікаў нацыянальнай літаратуры. Так, трохчленныя афіцыйныя формулы ў лістах Янкі Купалы пачынаюць фіксавацца з 1930 г.:

Вельмі паважаны і дарагі Паўло Грыгоравіч! (Я. Купала – П. Тычыну, 1930); *Дарагі Тэрэнь Германавіч!* (Т. Масэнку, 1937-1938); *Дарагая Мар'я Канстанцінаўна!* (М. Хайноўскай, 1937-1938); *Дарагі Максім Тадэвіч!* (М. Рыльскаму, 1940); *Мілая Юлія Іосіфаўна!* (Ю. Бібіла, 1941).

Паказальна, што ў сваіх рускамоўных лістах гэтага ж часу паэт звяртаецца да адрасатаў, звычайна старэйшых за сябе і вельмі паважаных, па імені і імені па бацьку: *Глубокоуважаемый Лев Наумович!* і пад. Гэты факт дазваляе меркаваць, што Купала свядома размяжоўваў уласна беларускія і ўласна рускія эпістальярныя мадэлі. Якуб Колас выкарыстоўвае афіцыйныя формулы з імем па бацьку з 1912 г., якія, аднак, з'яўляюцца ў беларускамоўных лістах паэта мала прадуктыўнымі. Параўн.:

Дарагі Аляксандр Мікіціч! (Я. Колас – А. Уласаву, 1912); *Глыбокаважаная Ляонія Вусцінаўна!* (Л. Чарняўскай, 1927); *Дарагі Цімох Сазонавіч!* (Ц. Гарбунову, 1942); *Дарагі Іван Ануфрыевіч!* (І. Крупені, 1942); *Дарагі Максім Тадэвіч!* (М. Рыльскаму, 1945).

Уласна руская трохчленная інавацыя ў эпісталаграфіі М. Багдановіча датуецца 1913 г.:

Вельмішаноўны Фёдар Яўгеньевіч (М. Багдановіч – Ф. Каршу, 1913).

1.10. Двухкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывам *сябар / сябры*.

Адзначым таксама факт выкарыстання этыкем з апелятывамі *сябар / сябры* ў статусна-арыентаваным (урадава-дыпламатычным) ліставанні беларусаў:

Сябар Луцкевіч! (П. Бадунова – А. Луцкевічу, 1919); *Дарагія сябры!* (А. Смоліч – невядомым адрасатам, 1919); *Дарагія Сябры!* (А. Смоліч – невядомым адрасатам, 1919); *Даражэнькія сябры!* (А. Аўсянік – В. Ластоўскаму, 1920) – далейшай камунікацыяй на 'Вы'. Параўн.: *Дорогой, Друже!* (А. Ладноў – А. Луцкевічу, 1920).

1.11. Ветлівыя звароты з апелятывамі *спадар, спадарства*.

Ветлівыя звароты з апелятывамі *спадар, спадарства*, такія прадуктыўныя зараз, у нашаніўскі перыяд не ўжываліся. Яны з'яўляюцца хутчэй маркёрамі маўленчай практыкі 40-80-х гг. XX ст. для прадстаўнікоў беларускай эміграцыі, а таксама 90-х гг. XX ст. – для нацыянальна маркіраванай інтэлігенцыі. Так, напрыклад, прадстаўнікі паваеннай хвалі эміграцыі, што гуртуюцца вакол

часопіса “Моладзь”, вельмі часта выкарыстоўваюць пры ліставані наступныя формулы:

Паважаны спадар рэдактар! (І. Сурвіла – рэдактару “Моладзі”, 1948); *Паважаны спадару Наўмовіч!* (К. Акула – М. Наўмовічу, 1949); *Вельмі паважаны спадар Наўмовіч!* (Ст. Станкевіч – М. Наўмовічу, 1951); *Высокапаважаны спадар Старшыня Хаўрусу беларусоў у Францыі!* (У. Шыманец – М. Наўмовічу, 1975); *Высокапаважаная Спадарыня!* (М. Наўмовіч – Н. Абрамчык, б.д.) [Месца выдання – Парыж 2004: 381-402].

Параўн. з эпістальнай практыкай Янкі Станкевіча, які ўвёў гэтыя этыкемы ва ўжытак і навукова абгрунтаваў іх паходжанне. Разам з этыкемамі тыпу *Паважаны Спадару Рэдактару* (1927, 1953, 1955 гг.) у 20-я гг. ХХ ст. ён актыўна выкарыстоўвае і іншыя формулы:

Паважаны Гаспадару Рэдактару!; *Паважаны Грамадзяніне Рэдактару!* (1921) [Станкевіч 2006: 33-34, 83, 207, 243].

2. Індывідуальна-аўтарскія мадэлі:

2.1. Двухкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывам зямляча.

Нацыянальная спецыфіка бачная і ў выпадку этыкем з кампанентам *зямляча*, утвораных паводле мадэлі **фатычны маркёр + зямляча** і ўласцівых толькі эпістальнаму ідыястылю **А. Ельскага**, што дазваляе называць такія мадэлі індывідуальна-аўтарскімі:

Шаноўны (мой) зямляча! (да Я. Карловіча; 1888-1893); *Паважаны зямляча!* (А. Ельскі – Я. Карловічу, 1893).

Аднак больш выразная спецыфіка назіраецца ў кантамінаваных вітальных канструкцыях, што адлюстроўваюць “дух эпохі”:

Шаноўны пане рэдактар і зямляча!; *Шаноўны пане прафесар і зямляча мой!*; *Вельмі шаноўны пане і найласкавейшы зямляча!*; *Паважаны пане і найласкавейшы зямляча!* (А. Ельскі – Я. Карловічу, 1888-1901).

2.2. Двухкампанентная формула з вакатывам сэр: фатычны маркёр + сэр.

Яшчэ адзін выпадак праявы індывідуальна-аўтарскага пачатку ў эпісталаграфіі беларускай інтэлігенцыі – этыкемы з англійскім высакародным ветлівым зваротам *сэр* (адзначаны ў сяброўскіх лістах П. Труса да П. Глебкі)¹⁰.

П. Трус – арыгінальная эпістальная асоба: у яго лістах прадстаўлены і “высокія” фатычныя маркёры, і традыцыйныя народныя *братка*, *браток*, і народна-жартоўныя *мілы белабрысы*, *гад ты печаны*, і прастамоўна-зніжанае *сволач*. Параўн.:

Высокашаноўны, высокапаважаны, высокапростастаўны і вышэйшае маркі сволач, сэр... Вам я паслаў на дом дзве паштоўкі і чакаў адказу. А ты, паважаны сэр, каб Вы, ну што Вам сказаць? Каб Вы скоро ачунялі! Ліст адсылаю ў нядзельку, бо вельмі ж, братка, не маю цяпер часу. Цалую цябе – Паўлюк. Папраўляйся, браток, і пішы мне аб усім...; Пятрусь! Каб

¹⁰ Этыкемы з вакатывам *сэр* дастаткова нечакана бачыць у лістах пачатку ХХ ст., аднак не будзем забывацца пра тое, што беларусы ў пошуках лепшай долі выпраўляліся ў гэты час у далёкую Амерыку, дзе і засвойвалі названы ветлівы зварот.

ты... ліха твайгя галаве, здаровенек быў!.. Дзе ж ты, **мілы, белабрысы**, Дзе ж ты?.. Азавіся!.. Га? А, каб ты нечага не чуў! **Гад ты печаны**, як кажа Якуб Колас. Ну, гэта ж думаць! Гэта ж думаць! Хоць Крапіва і сказаў: – Ты не лайся, **дзядзя**, пры савецкай уладзе... Але папаўся б ты мне сягоння на галодны зуб, то я б цябе... ведаю слова, але – гм... м... м... Гэта я так сабе, **высокашаноўны сэр**. Цяпер давай пагаворым па-сяброўску. Калі ты, **браток**, і сур’ёзна хворы, то буду прасіць цябе, **братка**, шанаваць сваё здароўе. Ведай адну формулу філасофіі: “Плюй на ўсё і шануй сваё здароўе”, бо без здароўя цяжка, **браток**, жыць на свеце (П. Трус – П. Глебку, 1928).

3. Высновы.

Лістоўныя зносіны класікаў нацыянальнай культуры дазваляюць удакладніць прыныповае для беларускага мовазнаўства пытанне станаўлення і дынамікі спосабаў ветлівага звароту ў беларусаў ва ўмовах полілінгвізму пачатку ХХ ст.

У 10-20-я гады ХХ ст. у беларускай мове склалася унікальная сістэма базавых этыкетных мадэляў. Як паказвае матэрыял, у канцы ХІХ ст. – пачатку ХХ ст. некалькі разоў змяняліся акцэнты ў афіцыйных эпістальярных паводзінах беларусаў: на змену інтэлігенцкім польскім *пане / паночку* (канец ХІХ ст. – 10-я гады ХХ ст.) прыходзяць уласна беларускія народныя *дзядзька / цётка* (20-я гады ХХ ст.), якія ў сваю чаргу ў 30-я гады ХХ ст. выцясяняюцца стылістычна-маркіраванымі канструкцыямі з вакатывам *таварыш / таварышы* (гл. табліцу) і рускай інавацыяй з *імен па бацьку*. Пры гэтым заўважаюцца наступныя тэндэнцыі: (1) выразны польскі ўплыў, а таму адпаведна ўжыванне польскіх этыкетных мадэляў (*інтэлігенцкая лістоўная традыцыя*); (2) уплыў рускай мовы (пачатак *савецкай лістоўнай традыцыі*); (3) тэндэнцыя да нацыяналізацыі, што звязана з “адштурхоўваннем” як ад польскіх, так і ад рускіх мадэляў (*уласна беларуская народная традыцыя*). Традыцыі (1), (3) складаюць нашаніўскую лістоўную традыцыю.

І толькі ў пачатку 90-х гадоў ХХ ст. у моўным этыкеце беларусаў зноў адзначаецца зварот да ўласна беларускіх формул: **другая этыкетная нацыяналізацыя** звязана з заменай “чужых” (пераважна рускіх) мадэляў на “свае” (маюцца на ўвазе мадэлі з вакатывамі *спадар / спадарыня / спадарства*, а таксама “вяртанне” мадэляў з вакатывамі *дзядзька / цётка*).

Літаратура

1. Архівы Беларускай народнай рэспублікі. Т. І. Кн. 1. Фонд № 582 Дзяржаўнага Архіву Літвы (“Рада Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі”) / Уклад. С. Шупа. Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага, 1998.
2. Канюшкевіч М. Лінгвасеміятычныя апазіцыі ў люстэрку беларускага маўленчага этыкету: колькасныя параметры // Роднае слова 1999. № 10.
3. Купала Янка. Эпістальярная спадчына // Купала Янка. Поўны збор твораў. У 9 т. Т. 9. Кн. 1. Мінск, 2003.
4. Піваварчык Т. “Братка беларус...”: Роднай мовы чулыя і ветлівыя словы // Роднае слова. 2002. № 9.
5. Мазанік Л. “Ёсць на свеце чалавек, любы і дарагі...” З ташкенцкай пошты Якуба Коласа 1941-1943 гадоў // Шляхам гадоў. Гісторыка-літаратурны зборнік. Мінск, 1990. С. 94-114.

6. Месца выдання – Парыж: Выбраныя старонкі часопіса “Моладзь” (1948 – 1954). Мінск, 2004.
7. Станкевіч Я. За родную мову й праўдзівы назоў. Выбранае. Вільня, 2006.
8. Супрун А. Лекции по теории речевой деятельности. Минск, 1996.
9. Янушкевіч Я. Невядомыя лісты Эпімах-Шыпілы // За архіўным парогам: Беларуская літаратура XIX-XX стст. у святле архіўных пошукаў. Мінск, 2002.
10. Pisarek L. Białoruskie formy adresatywne na tle polskich i rosyjskich // Język a Kultura. T. 20. 2008.
11. Pisarek L. Единицы белорусского речевого этикета на фоне русских и польских единиц // Acta Universitatis Wratislaviensis / Slavica Wratislaviensia. T. CXLVII / Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6: Opis, konfrontacja, przekład. Pod red. M. Sarnowskiego i W. Wysoczańskiego, Wrocław, 2008.

Т.У. Валковіч

РАСПРАЦОЎКА БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў 1990-я ГАДЫ XX СТАГОДДЗЯ

Вывучэнне і распрацоўка тэрміналогіі сёння займае трывалае месца сярод лінгвістычных даследаванняў. Цікавасць лінгвістаў да вывучэння тэрміналогіі абумоўлена неабходнасцю сістэматызаваць грунтоўныя тэарэтычныя і практычныя распрацоўкі, што ў цэлым паспрыяе вырашэнню сучасных праблем беларускай тэрміналогіі.

Такія фактары, як распад СССР, набыццё Беларуссю статусу незалежнай дзяржавы, прыняцце “Закону аб мовах” паўплывалі на ход развіцця беларускай мовы, а паколькі тэрміналогія з’яўляецца яе неад’емнай часткай, якая жыве і развіваецца па моўных законах, то яна таксама адчула гэты ўплыў — з прыняццем “Закону аб мовах” у студзені 1990 года сферы ўжывання беларускай мовы значна пашырыліся. Створаная ў 1980 годзе Тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР у 1991 годзе ператворана ў Рэспубліканскую тэрміналагічную камісію пры Акадэміі навук Беларусі. У дзевяці секцыях аб’ядналіся вучоныя, спецыялісты розных галін ведаў. Асноўнымі задачамі камісіі сталі: “распрацоўка тэарэтычных аспектаў і методыкі ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі; практычнае ўпарадкаванне тэрміналогіі і падрыхтоўка слоўнікаў; сістэматызацыя тэрміналогіі вядучых у рэспубліцы галін навукі і тэхнікі; кансультацыя ўстаноў і арганізацый рэспублікі па пытаннях тэрміналогіі і рэкамендацыі навукова-даследчым і навучальным установам па пытаннях распрацоўкі тэрміналагічнай тэматыкі; падрыхтоўка і выданне тэрміналагічных зборнікаў; абмеркаванне і рэкамендацыя да друку тэрміналагічных выданняў, падрыхтаваных навуковымі ўстановамі рэспублікі і вывучэнне вопыту работы Камітэта навукова-тэхнічнай тэрміналогіі АН СССР і тэрміналагічных органаў саюзных рэспублік” [4, с. 3].

З мэтай вырашэння тэарэтычных і практычных задач упарадкавання беларускай тэрміналогіі розных галін ведаў Тэрміналагічнай камісіяй Акадэміі навук БССР пад кіраўніцтвам акадэміка АН БССР доктара філалагічных навук М. В. Бірылы быў падрыхтаваны штогоднік “Тэрміналагічны зборнік”. За перыяд з 1991 па 1995 гады Камісія выдала пяць выпускаў “Тэрміналагічнага зборніка”. У ім прадстаўлены тры раздзелы: “Актуальныя пытанні ўпарадкавання беларускай

навуковай тэрміналогіі”, “Тэрмінаграфія”, “Крыніцы вывучэння беларускай тэрміналогіі”. Кожны раздзел змяшчае навуковыя артыкулы па пытаннях лінгвістычнай, музычнай, геалагічнай і іншых тэрміналогій, уключаны ў зборнікі і лексікаграфічныя матэрыялы з навуковых публікацый, пададзены поўны спіс літаратуры для вывучэння тэрміналогіі пэўнай галіны ведаў.

Другім органам, у якім абмяркоўваліся пытанні ўпарадкавання і функцыянавання беларускай тэрміналогіі, стала выданне Беларускага інстытута праблем культуры “Тэрміналагічнага бюлетэня” (1997 г., 1998г.), на старонках якога месцяцца як тэарэтычныя артыкулы, так і матэрыялы на базе якіх планавалася правядзенне шырокага абмеркавання тэрмінаў і шляхоў упарадкавання асобных тэрмінасістэм.

Пачынаючы з 90-х гадоў XX стагоддзя, работа ў галіне тэрміназнаўства значна ажывілася. З’явілася шмат навуковых распрацовак як тэарэтычнага, так і практычнага напрамку. Сярод прац, прысвечаных вывучэнню асаблівасцей фарміравання, станаўлення, развіцця і функцыянавання беларускай навуковай тэрміналогіі, варта адзначыць даследаванні Л. А. Антанюк “Беларуская навуковая тэрміналогія” (1987 г.), “Сучасная беларуская тэрміналогія” (1995 г.), у якіх акрэслены асноўныя этапы фарміравання тэрміналагічнай лексікі беларускай мовы, прааналізавана структура беларускай навуковай тэрміналогіі, вызначаны задачы ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі і асноўныя прынцыпы і заканамернасці яе развіцця і функцыянавання ў беларускай мове.

Тэарэтычным і практычным пытанням стварэння навуковай і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі на беларускай мове, а таксама мовазнаўчай праблематыцы, звязанай як з тэрмінамі на беларускамоўнай аснове, так і з інтэрнацыянальнымі элементамі, прысвечана манаграфія “Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі” (1999 г.), аўтары якой Г. У. Арашонкава, А. М. Булыка, У. В. Люшцік і А. І. Падлужны. У даследаванні акрэслены тэарэтычныя перадумовы стварэння тэрміналогіі, вызначана роля інтэрнацыянальных элементаў у навуковай тэрміналогіі і асаблівасці функцыянавання розных часцін мовы ў навуковай і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі.

За перыяд з 1 лютага 1996 года па 20 лютага 1998 года выкананы праект “Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі” па гранту Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў, асноўная ўвага ў якім звернута “на пытанні: а) уласнабеларуская і запазычная лексіка ў беларускай тэрміналогіі; б) роля розных часцін мовы ў тэрмінасістэмах; в) лінгвістычная праблема беларускай тэрміналогіі” [1, с. 3].

У перыяд з 1990 па 2000 год беларускімі мовазнаўцамі па навуковай тэрміналогіі былі распрацаваны і абаронены наступныя дысертацыі: “Названия одежды, головных уборов и материалов для их изготовления в памятниках старобелорусской письменности” Л. І. Рабаданава (1991 г.); “Минералогическая лексика в белорусском литературно-письменном языке XIV–XVIII вв.” Н. Р. Мордас (1991 г.); “Белорусская терминология (становление, развитие, структура)” Л. А. Антанюк (1992 г.); “Лексіка чыгуначнага транспарту” Л. Л. Плыгаўка (1995 г.); “Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння ў

беларускай мове (на матэрыяле прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі)” Т. В. Капейко (1998 г.); “Словаўтваральная структура аддзеяслоўных тэрмінаадзінак-ад’ектываў у сучаснай беларускай літаратурнай мове: праблемы нормы” А. І. Багдзевіч (1999 г.); “Сучасная беларуская батанічная тэрміналогія” А. М. Лапкоўская(1999 г.); “Тэрміналогія аўтамабільнага транспарту ў беларускай мове” Л. М. Мінакова(1999 г.); “Тэрміналогія воднага транспарту ў беларускай мове” С. М. Аніськова(2000 г.).

За апошнія дзесяцігоддзе XX стагоддзя праведзены наступныя навуковыя канферэнцыі, прысвечаныя распрацоўцы беларускай тэрміналогіі: “Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі” (1994 г.), “Пытанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі” (1994 г.), “Перспектывы развіцця і функцыянавання нарматыўнай лексікі” (1998 г.).

На пленарным пасяджэнні Першай нацыянальнай канферэнцыі “Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі” пастаўлены і абмеркаваны задачы па распрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі. Сярод актуальных для вырашэння задач названа: “...а) неабходнасць уліку традыцый і здабыткаў тэрміналагічнай працы ў 20-30-я гады...б) неабходнасць працягваць збіранне і аналіз народных тэрмінаў з пункту погляду шляхоў папаўнення сучаснай тэрміналогіі...в) патрэба ў распрацоўцы вузкіх (вузка-спецыяльных) тэрміналагічных сістэм...г) стварэнне банка дадзеных па беларускай тэрміналогіі...д) шырокае абмеркаванне канкрэтных тэрмінаў у друку, у першую чаргу спецыялістамі”[2, с. 19]. Прадстаўлены матэрыялы распрацовак навуковых і метадычных прынцыпаў стварэння навуковай тэрміналогіі і яе выкарыстанне ў выкладанні гуманітарных, тэхнічных і прыродазнаўчых дысцыплін у ВНУ.

На канферэнцыіпрааналізаваны шэраг пытанняў, вырашаны некаторыя праблемы распрацоўкі тэрміналогіі. Так напрыклад, у секцыі гуманітарных навук акрэслены шляхі фарміравання, сродкі і крыніцы спартыўнай, эканамічнай, таваразнаўчай, археалагічнай, гістарычнай, грамадска-палітычнай тэрміналогіі, праблемы распрацоўкі рэлігіязнаўчай тэрміналогіі, лінгвістычнай тэрміналогіі. У секцыі прыродазнаўчых навук высветлены прынцыпы і нормы беларускай навуковай тэрмінатворчасці, акрэслены прынцыпы складання тэрміналагічных слоўнікаў па геалогіі, батаніцы, медыцыне, біялогіі, хіміі, анатоміі і інш. У секцыі фізічна-тэхнічных навук акрэслены словаўтваральныя і семантычныя аспекты канструявання навукова-тэрміналагічнай лексікі, лексіка-семантычныя прыкметы ў беларускай тэхнічнай тэрміналогіі, праблемы ў стварэнні беларускай матэматычнай энцыклапедыі, праблемы выкарыстання беларускай мовы ў тэрміналогіі чыгуначнага транспарту, распрацоўка геадэзічных тэрмінаў, метадалагічныя пытанні беларускай тэрміналогіі па цэлатэхніцы і холадатэхніцы і многае іншае.

На Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Пытанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі” (1994 г.) абмеркаваны праблемы сінаніміі ў беларускай стандартызаванай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, актуальныя пытанні распрацоўкі беларускай паліталагічнай тэрміналогіі, роля тэрміналагічных слоўнікаў у працэсе нармалізацыі беларускай навуковай

тэрміналогіі, тэрміналагізацыя лексікі беларускай мовы са значэннем прадметнасці, шляхі фармавання пытанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі і многія іншыя.

Міжнародная навукова-метадычная канферэнцыя “Перспективы развіцця і функцыянавання нарматыўнай лексікі” (1998 г.) прадстаўлена наступнымі секцыямі: 1) накірункі развіцця і стан нацыянальнай тэрміналогіі; 2) праблемы нармалізацыі асобных лексічных адзінак; 3) асаблівасці функцыянавання нарматыўнай лексікі ў вуснай і пісьмовай мове; 4) праблемы выкарыстання беларускай тэрміналогіі пры выкладанні нефілалагічных дысцыплін.

“Асноўны вынік, да якога прыйшлі удзельнікі канферэнцыі, палягае ў тым, што ў тэрмінатворчай дзейнасці неабходна выкарыстоўваць сродкі беларускай мовы (дыялектную лексіку, асаблівасці словаўтварэння, фанетычную структуру мовы і да т. п.), не адмаўляючыся ад выкарыстання інтэрнацыянальнай тэрміналогіі. Беларуская мова часта аказваецца бліжэй за рускую мову да мовы-арыгінала (латыні, грэчаскай, англійскай і інш.). Яна мае дастатковыя ўласныя сродкі – багаты лексічны запас, развітую граматычную сістэму – для стварэння паўнаважнай навуковай тэрміналогіі” [3, с. 59].

З 1989 года пачынае працаваць Тэрміналагічная камісія Таварыства беларускай мовы Імя Францішка Скарыны. У 1991 годзе зацверджаны новы склад тэрміналагічнай камісіі і акрэслены задачы, якія яна павінна вырашаць: распрацоўка навуковых прынцыпаў беларускай тэрміналогіі, каардынацыя і арганізацыя тэрміналагічнай работы у розных установах рэспублікі, укараненне ў практыку, друк, падручнікі і вучэбныя дапаможнікі, у даведачную літаратуру навуковай і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, якая адпавядала тагачасным рэаліям.

За перыяд з 1990 па 2000 год выйшлі ў свет грунтоўныя тэрміналагічныя слоўнікі, значна папоўнілася тэрміналагічная база на беларускай мове і пашырылася сфера, ахопленая тэрміналагічнай працай. Паводле дадзеных аўтарытэтнага бібліяграфічнага даведніка Беларуская тэрміналогія. – Мн., 2000. – Вып 1: Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг., колькасць слоўнікаў, створаных за апошняе дзесяцігоддзе XX стагоддзя ахоплівае 210 адзінак.

Такім чынам, з прыведзенага вышэй кароткага агляду адметнасцей фарміравання беларускай навуковай тэрміналогіі, абмеркавання яе задач, канферэнцый, якія былі праведзены, і дысертацый, абароненых у перыяд з 1990 па 2000 год, а таксама тэрміналагічных слоўнікаў, выдадзеных за апошняе дзесяцігоддзе, вынікае, што сцвярджэнні аб нераспрацаванасці тэрміналогіі на беларускай мове абсалютна не маюць падстаў. Пры распрацоўцы БТ ў 1990-я гады былі ўлічаны здабыткі і традыцыі тэрміналагічнай працы папярэдніх гадоў, такія, напрыклад, як выкарыстанне сродкаў нацыянальнай мовы, запазычванне тэрмінаў, дакладнасць у тэрміналагічнай сістэме, паўната і іншыя.

Літаратура

1. Арашонкава, Г.У. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г.У. Арашонкава [і інш.]. – Мінск, 1999.

2. Проблемы белоруской наукавой тэрміналогіі: Матэрыялы I-ай нацыянальнай канферэнцыі. Мн., 1995.
3. Тэрміналагічны бюлетэнь. Вып. 1-2. Мн., 1997, 1999.
4. Тэрміналагічны зборнік'83 / АН БССР.Тэрмінал.каміс.АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; Рэд.Л.А.Антанюк, 1985.
5. Цыхун, Г. Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918-1998) / Г. Цыхун // Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: бібліягр. давед. / пад рэд. Г. Цыхуна. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2000.

Н.С. Кавалёнак

ПРЭФІКСАЛЬНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ РУХУ Ў ПАЭТЫЧНЫМ РАДКУ НІЛА ГІЛЕВІЧА

Дзеяслоў валодае шырокімі магчымасцямі апісання жыцця ў яго развіцці, дынаміцы, дакладна перадае асаблівасці эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбаванасці той ці іншай моўнай сітуацыі. Найбольш удала гэтыя магчымасці рэалізуюцца пры дапамозе дзеясловаў руху. У лінгвістычнай літаратуры пад дзеясловамі руху разумеюць лексіка-семантычную групу дзеясловаў, якія маюць агульнае лексічнае значэнне – абазначаюць перамяшчэнне суб'екта ці аб'екта ў прастору.

Дзеяслоўнае словаўтварэнне, безумоўна, мае сваю багатую гісторыю. Калі гаварыць пра сучаснае дзеяслоўнае словаўтварэнне, то неабходна прыгадаць працы В.У. Вінаградава, Р.В. Вінакура, І.І. Каваліка, М.М. Шанскага, А.А. Земскай, У.У. Лапаціна, Л.А. Юрчук і многіх іншых даследчыкаў. У беларускай лінгвістыцы вывучэннем ўтварэння дзеясловаў займаліся Ю.Ф. Мацкевіч, П.П. Шуба, М.Г. Булахаў, Р.Н. Ключаў, М.С. Васілеўскі, В.Б. Пераход і іншыя. Нягледзячы на значную колькасць і разнастайнасць даследаванняў, пытанне пра дзеясловы руху на дадзены момант застаецца канчаткова не вырашаным. Палеміка вядзецца як на конт асноўных крытэрыяў, паводле якіх той ці іншы дзеяслоў можна аднесці да акрэсленай групы, так і адносна яе фактычнага складу. Граматычныя і словаўтваральныя асаблівасці лексіка-семантычнай групы дзеясловаў руху даследаваны недастаткова. Найбольшая ўвага сканцэнтравана на вылучэнні падгруп і падкласаў сярод дзеясловаў руху на аснове аналізу набору інтэгральных і дыферэнцыяльных семантычных прымет руху-перамяшчэння.

Дзеясловы руху своеасаблівыя з пункта погляду іх словаўтваральных магчымасцей, і перш за ўсё ў адносінах да прэфіксацыі, якая абумоўлівае даволі складанае ўзаемадзеянне дзеясловаў дадзенай групы з дзеясловамі іншых груп. Напрыклад, прэфіксальнае ўтварэнне дапамагае пашырыць групу дзеясловаў руху за кошт іншых лексіка-семантычных груп: *“Адно я ў гэтым рэйдзе цвёрда ведаю: / Каб карабель праз штормы-ураганы / Прыбыў шчасліва ў прыстань запаветную / Я мушу службу несці без заганы. / Бывала горка мне. Ды не зняверыўся / Я ў лёсе ўласным”* [1, с.287]).

Дзеясловы руху ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў. Асноўным і амаль адзіным спосабам словаўтварэння з'ўляецца афіксацыя, прычым “выключна прадуктыўнае прэфіксальнае словаўтварэнне, што дае

магчымасць выражаць самыя разнастайныя значэнні і іх адценні шляхам прыставачнага (а таксама і суфіксальнага) ператварэння саміх жа дзеяслоўных асноў” [3, с. 115].

Прэфіксальныя дзеясловы ўтвараюцца ад саміх дзеясловаў, і, як правіла, адносяцца да закончанага трывання. Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што найбольш высокай прадуктыўнасцю валодаюць прэфіксы *вы-, па-, пра-, пры-: выйсці, пабегчы, прайсці, прыляцець*): “А песня з бацькоўскай зямлі / Ужо разанула па сэрцы. / І вочы імглой заплылі – / Вымае хусцінку, каб сцерці” [1, с. 355]; “Давай пакрочым побач, удвайх, / Пад несціханы і зласлівы лопат. / Няхай зле сабе! Які наш клопат, / Калі мы пойдзем побач удвайх?” [с. 194]; “Каб мог я, таварыш, каб толькі я мог / Прайсці да цябе праз няволі парог – / На белых галінках табе б я прынёс / Чароўную казку зімовых бяроз...” [1, с. 219]; “Ён мне здаецца магам-чарадзеям, / Што прыблудаў у гэты лес зімовы” [1, с. 184]. Самы рэгулярны і частотны фармант у прэфіксальных дзеясловах – прыстаўка *пры-* (сустракаецца васьмянаццаць разоў без уліку паўтораў: *прыйсці, прыбегчы, прыляцець, прымчацца, прывесці* і інш.). Гэта абумоўлена асноўнай семантыкай прэфікса, які абазначае прасторавую блізкасць, далучэнне, набліжэнне, а дзеясловы руху з такім значэннем найбольш часта ўжываюцца Нілам Гілевічам.

Пры дапамозе прэфіксаў дзеянне можа быць ахарактарызавана даволі дэталёва: з боку яго меры, аддаленасці суб’екта ад аб’екта, перамяшчэння на акрэсленую адлегласць. У прэфіксальных дзеясловах руху назіраецца перавага значэння афікса над значэннем каранёвай марфемы: якраз прыстаўкі надаюць каранёвай марфеме асноўнае значэнне, даюць магчымасць канкрэтызіваць яго, трансфармуючы характар руху.

Надзвычай цесная сувязь назіраецца паміж семантычнай класіфікацыяй дзеясловаў руху паводле катэгорыі накіраванасці руху і тымі прэфіксамі, якія выкарыстоўваюцца пры ўтварэнні новых адзінак. Вылучаюцца аднанакіраваныя бінарныя і неаднанакіраваныя бінарныя дзеясловы руху. Да аднанакіраваных адносяцца тыя дзеясловы, што перадаюць значэнне перамяшчэння суб’екта ці аб’екта ў пэўным напрамку. Да такіх дзеясловаў, як правіла, далучаюцца прэфіксы з прасторавым значэннем (*у-, уз-, вы-, за-, на-, аб-, ад-, да-, пад-, пры-, пра-, пера-, з-*): “Мне цёмнай ноччу дзіўны сон прысніўся: / Над лесам зорка светлая ўзышла” [1, с. 221]; “І страшна мне падумаць – не хлушу: / Няўжо не дойдуць да дзяцей мелодыі, / Што выварачваюць табе душу?” [1, с. 273]; “–Ну, што ж ты стаіш, Вераніка? / Не бойся! Бліжэй падыдзі!” [1, с. 170]; “Прыйдзі – як снег на квецень маю, / Прыйдзі – як бура на зямлю, – / Не страшна мне, бо я – кахаю, / Не скрушна мне, бо я – люблю!” [1, с. 318]; “Летам выбежыш рана, / Схопіш кошык лазовы / І ляціш, расхістаны, / Пад зялёныя сховы” [1, с. 89].

Аналіз моўных адзінак паказвае, што прэфіксы ў аднанакіраваных дзеясловах суб’ектнага перамяшчэння даюць магчымасць дастаткова поўна ўявіць накіраванасць перамяшчэння ў прасторы. У спалучэнні з названымі прэфіксамі такія дзеясловы даюць магчымасць ахарактарызаваць дзеянне ў адносінах да часу (прыстаўка *за-*): “Гэта птушка залецела ў закутак не навечна: / Можна, толькі да спаўночы, да заранкі светавой...” [1, с. 278]; да прасторы (прыстаўка *ад-*): “У

край маленства памяць адб'ягае. / *І тчэ, і тчэ старую казку ноч...*" [1, с. 229]; перадаць пачатак дзеяння (прэфікс *па-*): "*Куды б ні прыйшлося паехаць, пайсці, – / Песню бярыце з сабою!*" [с. 58], адносіны да дзеяння, што здзяйсняецца іншым суб'ектам (прэфікс *аб-*): "*Я рад, што ўперад ірвучыся творча, / Праціўнікі заводаў і палёў / Абыдуць з гонарам любога чорта, / Якіх бы плётак хто пра нас не плёў*" [1, с. 226], а таксама рэалізаваць іншыя дзеяслоўныя значэнні.

Дзеясловы неаднанакіраванага руху адкрываюць шырокія магчымасці для стварэння вобразнай карціны без указання на канкрэтныя часава-прасторавыя абмежаванні. Ніл Гілевіч карыстаецца адзінкамі гэтай падгрупы даволі рэдка, прычым аддае перавагу беспрыставачным дзеясловам: "*Да маці, да мамы ў маленстве мы бегалі, / Калі нас, здаралася, крыўдзілі дзесьці...*" [1, с. 190]; "*Сэрца маці! Наш боль быў тваім, / Не іначай, / Сорам наш / Ты насіла вялізарным горам, Кропля ж кожная Радасці светлай дзіцячай Напаўняла цябе, / Разлівалася морам...*" [1, с. 68].

Як адзначаецца ў лінгвістычнай літаратуры, з дзеясловамі неаднанакіраванага руху спалучаюцца толькі тыя прэфіксы, якія не надаюць ім значэння накіраванасці (прыстаўкі *па-*, *пра-*): "*Азвончаная незямной акустыкай / Язычаская музыка грывіць! / Здаецца, сьвет увесь ёй зараз поўніцца. / Яна праходзіць праз мяне ўсяго...*" [1, с. 203]. Варта адзначыць, што пры аднясенні дзеясловаў да неаднанакіраваных значная ўвага звяртаецца на кантэкст і на тое, ужыты дзеяслоў у прамым ці пераносным значэнні. Так, напрыклад, дзеяслоў *прайсці* са сказа *У нас мінаюць дні не пустаглумам, / І не агледзішся, як пройдзе год* [1, с. 37] варта кваліфікаваць як неаднанакіраваны.

Праведзены аналіз дзвюх вышэйзгаданых груп дзеясловаў руху дазваляе сцвярджаць, што аднанакіраваныя дзеясловы актыўна спалучаюцца з усімі беларускімі прэфіксамі, а для дзеясловаў неаднанакіраванага руху не характэрна прыставачнае ўтварэнне, што выразна адлюстроўвае цесную ўзаемасувязь семантычнай класіфікацыі паводле накіраванасці руху і магчымасцей прэфіксацыі для дадзенай групы дзеясловаў.

У творах Ніла Гілевіча назіраецца значная перавага аднанакіраваных дзеясловаў, і гэта тлумачыцца апавядальнасцю мастацкай мовы паэта. Аднанакіраваныя дзеясловы руху спрыяюць раскрыццю канкрэтных, яскравых вобразаў, створаных аўтарам, у той час як неаднанакіраваныя дзеясловы, якія ў сувязі з тым, што не ўказваюць на канкрэтны напрамак і строга акрэслены прамежак часу, валодаюць меншай функцыянальнай актыўнасцю, часцей сустракаюцца ў творах з больш высокай ступенню абстрактнасці, якіх у пісьменніка значна менш.

Пашыранасць прэфіксальнага ўтварэння дзеясловаў руху выклікана, перш за ўсё, тым, што першаснымі значэннямі прэфіксаў з'яўляюцца рознага тыпу ўказанні на існаванне дзеяння ў прасторы. Яны канкрэтызуюць дзеянне, вызначаючы яго кірунак і распаўсюджванне, абмяжоўваюць дзеянне шляхам ўказання на пачатковы і канчатковы пункт, мяжу, на перамяшчэнне аб'ектаў у розных кірунках, што найбольш яскрава праяўляецца ў дзеясловах руху.

Такім чынам, праведзены аналіз дае падставы сцвярджаць, што менавіта прэфіксальныя дзеясловы руху займаюць у паэзіі Ніла Гілевіча значнае месца, пра што сведчыць іх колькасны склад і разнастайнасць семантыкі, што дапамагае аўтару дэталёва абмаляваць асаблівасці руху, стварыць дынамічныя паэтычныя тэксты з насычаным падзейным радам.

Літаратура

1. Гілевіч Н. Выбраныя творы / Н. Гілевіч // 36. тв.: у 23 т. — Мінск: ГА БТ “Кніга”, 2003. — Т. 1. — 416 с.
2. Дзеясловы руху і перамяшчэння ў беларускім і рускім мовазнаўстве // Бел. лінгвістыка. — Мінск: Навука і тэхніка, 1988. — Вып. 34. — С. 41-47.
3. Шакун Л.М. Словаўтварэнне: вуч. дапаможнік для фак. ВНУ / Л.М. Шакун — Мінск: Выш. школа, 1978. — 128 с.

В.І. Караткевіч

(Установа адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А.А. Куляшова”)

КАНЦЭПТ “ГОРАД” У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ДЛЯ ДЗЯЦЕЙ (НА ПРЫКЛАДЗЕ КАЗКІ А. МАСЛА “ПАЦУЧОК ФЭЛІК ПАДАРОЖНІЧАЕ”)

Казка з’яўляецца адным з вядучых жанраў дзіцячай літаратуры, паколькі суправаджае чалавека ледзь не ад нараджэння. Сучасная літаратурная казка імкнецца да ўніверсальнасці, што значыць твор мусіць быць цікавым як дзіцяці, так і даросламу (творы Р. Жэлязнага, Дж. Роўлінг, К. Булычова, Э. Скобелева, А. Федарэнкі і інш.), а таксама да арыентацыі на масавага чытача. Гэта прыводзіць да адназначнага (маналагічнага) сэнсавага напавення прадуктаў мастацкай творчасці. Адсутнасць дыялагічнасці прыводзіць да запаволення развіцця дзяцей, збядненню эмацыйнай сферы. Таму вельмі важна ў дзіцячае чытанне ўключаць творы, якія адлюстроўваюць багацце навакольнага свету, прадстаўленага ў канцэптах.

Абагульняючы тэарэтычныя літаратуразнаўчыя і лінгвістычныя працы [1, 3, 5] і ўласныя тэарэтычныя высновы, сфармулюем некаторыя прынцыповыя для нашага даследавання палажэнні.

Канцэпт уяўляе сабой “сэнсавую структуру, якая ўвасоблена ва ўстойлівых вобразах, што паўтараюцца ў межах пэўнага літаратурнага раду (у творы, творчасці пісьменніка, літаратурным напрамку, перыядзе, нацыянальнай літаратуры), яна мае культурна значны змест, семіятычнасць і ментальную прыроду”¹¹ [3, с. 19]. Гэтая “сэнсавая структура” заўсёды ўвасабляецца ў мове і мае багаты патэнцыял для прэзентацыі нацыянальнай карціны свету [1]. Для нас істотным бачыцца той факт, што канцэпт здольны да ўзбагачэння і імкнецца да семантычнага пашырэння ў адпаведнасці з набытым рэцыпіентам вопытам. Разам з тым, ён выконвае функцыю ментальнага маркера прыналежнасці да той ці іншай сацыяльнай, нацыянальнай, культурнай групы праз часавыя, прасторавыя, эмацыйныя, ідэалагічныя супадзенні.

Так, добрай ілюстрацыяй працэсу ўрбанізацыі грамадства з’яўляецца канцэпт “горад”, які ў “дарослай” і “дзіцячай” літаратуры мае рознае семантычнае

¹¹ Тут і далей пераклад з рускай мовы наш. — В.К.

напаўненне. У беларускай літаратуры для дарослых горад мае дваістую прыроду нават у межах аднаго літаратурнага перыяду.

Гэта ўвасабленне і маральнага падзення, дэградацыі, страху, што дасягаецца, напрыклад, у апавяданні Змітрака Бядулі “На каляды к сыну” праз выкарыстанне адпаведнай “змрочнай” лексікі і значнай колькасці дзеяслоўных форм: *“Вось пачаліся цёмныя вуліцы шумнага, як бы ашалелага, горада... Тут ужо Тэкля збілася з толку. Не ведала, куды павярнуцца, у каго дапытвацца. Людзі спяшаюць, піргаюць. Рамізнік ледзь не пераехаў яе. Страшна...”* [2, с. 311], *“Як зышла з маляваных сходаў, як апынулася на шумным тратуары каля варот, яна сама не памятала... Ачухалася толькі тады, калі той самы лёкай яшчэ раз выйшаў да яе і торкнуў ёй у скурчаныя ад холаду пальцы нейкія бумажкі...”* [2, с. 312].

Адначасова горад – гэта і цывілізаванае ўзвышэнне. Напрыклад, у апавяданні Максіма Гарэцкага “У лазні” апісваецца, як “раптам” былы вясковец, а цяпер “вучань апошняга класа каморніцкага вучылішча, казённым стыпендыянт” Клім Шамоўскі пачынае заўважаць бруд і закінутасць вёскі, ён мае неадольнае жаданне абудзіць свядомасць аднавяскоўцаў, але тое жаданне было марным. Сацыяльны статус Кліма, як і іншых герояў М. Гарэцкага, няпэўны, што выявілася ў формуле – *“прымачы ў «панстве» і пасынкі вёскі”* [4, с. 51].

Такія прыклады можна знайсці і ў сучаснай літаратуры (прыгадаем, напрыклад, “Сена на асфальце” Міхася Стральцова і “Каштан” Адама Глобуса).

У літаратуры для дзяцей такая дыферэнцыяцыя адсутнічае. Горад тут – месца падзей, часцей казачных, дзе адбываюцца прыгоды, увасабленне мар і надзей.

Звернемся больш падрабязна да канцэпту “горад”, увасобленага ў казцы Алены Масла “Пацучок Фэлік падарожнічае” (2013). Гэты канцэпт выразна падзяляецца на дзве сферы: “верхні” горад (свет людзей) і яго праекцыя – “ніжні” горад (свет пацучоў). Мастацкая прастора твора паказана вачыма пацучка Фэліка, што дае магчымасць дзецям паглядзець на “свой” верхні горад знізу, дзе ўсё такое ж, толькі меншае і мае сваю спецыфіку. Усе “гарады” складаюцца з мікраканцэптаў: будынкі і ўстановы, жыхары і іх праца.

Так, “ніжні” горад складаецца з *“кантэйнера са смеццем, дзе месціўся офіс страхавой кампаніі «Супрацькатэ»”* [6, с. 5], які супрацьпастаўлены *“вялізнаму будынку з шылдаю: «ДзяржСТРАХ»”* [6, с. 3]. Звяртае на сябе графічнае вылучэнне “СТРАХ” у назве ўстановы, што стварае адпаведны настрой і падштурхоўвае да адпаведнага рэцэпцыйнага ўспрымання.

Аўтар адразу дае ўскосна ацэначную характарыстыку гэтым установам: *“Страховы агент Пац Цапанвіч **скарыстаўся** [тут і далей вылучана ў цытатах намі – В.К.] з таго, што Фэлік на маладосці шмат чаго не разумеў, і не стаў тлумачыць, што «ДзяржСТРАХ» для людзей тое самае, што «Супрацькатэ» для пацучынай радзіны:*

*– Наверсе поўна нечаканасцей і непрыемнасцей, ці мала што здарыцца! – падтрымаў ён маладзенькага пацучка, і Фэлік без шкадавання аддаў за страхоўку свайго жыцця і здароўя ўсе **каўбасныя скуркі, сабраныя на чорны дзень**”* [6, с. 5].

Урэшце аказалася, што “Супрацькатэ” і “ДзяржСТРАХ” аплацілі страхоўкі. Але пры гэтым строга тое, што было застрахована. На моўным узроўні фіксуецца хуткая змена настрою страхайшчыка “Супрацькатэ” і адпаведна змяняецца інтанацыя, што на стылістычным узроўні выражаецца клічнымі рубленымі сказамі: *“Калі ж Фэлік заікнуўся пра страчаны скарб (у аўтамабілі засталіся коўдрачка, фотаздымак і вузельчык), страхавы агент Пац Цапанвіч лагодны голас змяніў на строгі і зазначыў:*

– Малады чалавек! У гэтай страхоўцы гаворыцца толькі пра ваша жыццё і здароўе! А калі за маёмасць перажываеце, трэба было страхавець яе асобна!” [6, с. 27].

Прыведзены эпизод службыць прыкладам семантычнага квантара маўлення Паца Цапавіча – ‘праўда’ і ‘падман’.

Трэба адзначыць, што “горад” у казцы поліцэнтрычны. Тут няма цэнтральнага будынка, вакол якога канцэнтруюцца падзеі, таму ствараецца ўражанне бясконцасці. Гэтае пачуццё паглыбляецца, калі Фэлік у першай чвэрці казкі пасля трохдзённага падарожжа прыехаў дадому і так *“маляўніча расказваў пра гарадскія вуліцы і праспекты, на якіх давялося пракаціцца, што дарослыя настанавілі: некалі Фэлік яшчэ і кнігу пра свае вандроўкі напіша!”* [6, с. 8].

“Горад” складаецца таксама з “Цырульні” (ёй карыстаюцца людзі і пацукі), адасобленых кавярняў (у людзей гэта кавярня, каля якой стаіць камінар, а ў пацукоў пані Пацукевіч у падземным калектары адкрыла сваю кавярню – “На галерах”) і гандлёвых цэнтраў, інтэрнэт-кавярні для людзей (там Фэлік перагрыз правады і ледзь не ўчыніў пажар). І самае важнае – пацучыныя дамы. У казцы адлюстраваны часовы дом Фэліка ў джыпе і дом, дзе жывуць яго родныя. Апісанне дома ў джыпе дае ўяўленне пра цягу пацучка да камфорту пры любых абставінах і непарыўнай яго сувязі з радзінай: *“Цёпла, утульненька, дызайн ва ўлюблёным тылі хай-тэк. А самае галоўнае – фотаздымак сям’і на сцяне. Мама – буйным планам”* [6, с. 10]. Гэта адпавядае ментальным устаноўкам беларусаў, якія шануюць продкаў і добра прыстасоўваюцца да сітуацыі.

Неад’емная частка горада – яго жыхары. “Верхні” горад у гэтых адносінах паказаны дастаткова схематычна: людзі не маюць імёнаў, усе настроены варожа да пацукоў (камінар не пускае наверх, рамонтнік ледзь не забіў Фэліка). Жыхары ж “ніжняга” горада больш рознапланавыя – гэта прыгажуні Ларыска і Анфіска (*“Вусікі завітыя, пазногікі нафарбаваныя, поўсць на галаве ў адной – чырвоная, у другой – зялёная. А ў вушах і ў носе – завушнічкі!”* [6, с. 9]), добрая гаспадыня пані Пацукевіч, надакучлівыя прадавачкі, радзіна Фэліка, якая сустракае яго як героя, урэшце, сам Фэлік. Гэта звычайны пацучок, які ажыццяўляе сваю мару падарожнічаць па свеце, ён не ідэальны: любіць хваліцца (напрыклад, эпизоды ў кавярні, у краме адзення). Фэлік імкнецца даказаць усім, што ён ужо не маленькі. Але ў самы адказны момант ён, хоць і напужаўся, але выратаваў сваіх сябровак: *“Яны [рамонтнікі – В.К.] нават уханілі пацучка за хвост і балюча прыціснулі яго. Але не на таго напалі! Фэлік развярнуўся і цапнуў зубкамі свайго крыўдзіцеля*

Крыўдзіцель войкнуў, адпусціў хвост – і Фэлік шморгнуў праз дзюрку ў панелі на зямлю!

З радасцю Фэлік паспеў адзначыць, што ані сябровак, ані торбачак з абновамі ў машыне ўжо не было – пасярод пакойчыка толькі сіратліва валялася вышываная мамай коўдрачка” [6, с. 25].

У тэксце пры апісанні Фэліка пераважаюць такія семантычныя кампаненты, як ‘хуткая змена настрою’, ‘жыццесцвярджалнасць’, ‘задаволенасць’. Акрамя таго, вылучаныя ў папярэдняй цытаце словы сведчаць пра насычанасць лексемамі, змест якіх звязаны прапрыяцэптыўнымі адчуваннямі (якія забяспечваюць сігналы пра знаходжанне цела ў прасторы) і лексемамі эмацыйна-эцэначнага характару.

Цікава адзначыць, што Фэлік нідзе не працаваў і, як вынікае з апошняга раздзела (“Вырашаецца лёс сяброў”), і не працуе, а толькі з задавальненнем падарожнічае разам са сваёй жонкай Ларыскай. Тыя, хто працуе, не маюць у казцы станоўчых ацэнак. Гэта тычыцца як людзей, так і пацукоў, што дае падставы сцвярджаць пра напоўненасць “горада” бесклапотным жыццём, а

мастацкая прастора запаўняецца семантычным кампанентам ‘геданізм’, што адпавядае пануючым настроям грамадства.

Такім чынам, канцэпт “горад” у казцы А. Масла “Пацучок Фэлік падарожнічае” атрымлівае знакавы вызначальны характар. Складваецца дастаткова прэстая карціна жыцця беларускага грамадства ў пэўны прамежак часу. У характэрнай для дзіцячай літаратуры манеры назіраецца некаторая ідэалізацыя рэчаіснасці, такая праява беларускай ментальнасці, як вера ў добрае і станоўчае, а таксама жыццесцвярджальны погляд на жыццёвыя няўдачы, што знаходзіць адлюстраванне на самых розных узроўнях арганізацыі мастацкага тэксту: стварэнне мікраканцэптаў, вобразнай сістэмы, стыль і г.д.

Прыведзеныя прыклады рэалізацыі канцэпта “горад” у канкрэтным творы, безумоўна, не вычарпальныя, бо патрабуюць больш уважлівага вывучэння і аналізу. Тым не менш, яны адкрываюць новыя напрамкі ў вывучэнні мастацкіх твораў, у тым ліку і дзіцячай літаратуры, на якасна новым узроўні, ствараючы цэласную светапоглядную сістэму нацыянальных, а ў перспектыве і індывідуалізаваных канцэптаў.

Літаратура

1. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. – Воронеж : ВГУ, 1996. – 104 с.
2. Бядуля, З. Выбраныя творы / З. Бядуля; уклад., прадм., камент. У. Казберука. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – 496 с.
3. Володина, Н.В. Концепты, универсалии, стереотипы в сфере литературоведения / Н.В. Володина. – Москва: ФЛИНТА, 2010 – 250 с.
4. Гарэцкі, М. Збор твораў: у 4 т. Т. 1: Аповяданні. / М. Гарэцкі – Мінск : Маст. літ., 1984. – 446 с.
5. Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А.Н. Николюкина. – М: НПК “Интелвак”, 2003. – 1600 стб.
6. Масла, А.С. Пацучок Фэлік падарожнічае: казка / А.С. Масла. – Мінск: Выдавецкі дом “Звязда”, 2013. – 32 с.

К.Р. Касануэва

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫЯ ГРУПЫ ФЕМІННЫХ НАЗВАЎ У ТВОРЧАЙ СПАДЧЫНЕ ЯЎГЕНІ ЯНІШЧЫЦ

Тэматыка твораў Яўгеніі Янішчыц, іх ідэйная накіраванасць і жанравая разнастайнасць дазваляюць паэтцы ўжываць у творах вялікую колькасць назваў асоб жаночага полу. У яе паэзіі жанчына выступае ў ролі галоўнага лірычнага героя, прычым, варта адзначыць, што створаны аўтаркай “персанаж удзельнічае ў тэкстаўтварэнні твора” [1, с. 37], дапамагае рэалізаваць яе ідэйную задуму. У сувязі з тым, што фемінныя назвы шырока пададзены ў паэзіі Я. Янішчыц, мэтазгодна звярнуцца да іх лексіка-семантычнай характарыстыкі. Зварот да асноўных кваліфікацыйных характарыстык лексіка-семантычнай групы (з’яўляецца аўтаномнай лексічнай мікрасістэмай, сувязі паміж элементамі якой вызначаюцца сувязямі прадметаў і з’яў навакольнага асяроддзя; пададзена аб’яднаннем слоў з адной агульнай семантычнай прыметай, што прысутнічае ва ўсіх значэннях гэтых слоў) дазваляе даследаваць фемінатывы ў лексіка-семантычным аспекце. Фемінныя назвы ў творах Я. Янішчыц можна размеркаваць паводле адзінаццаці лексіка-семантычных груп.

Да першай групы адносяцца **назвы асобы жаночага полу паводле агульнай гендэрнай прыналежнасці**. Згаданая група лексічных адзінак пададзена назоўнікамі *жанчына, жанкі, баба, місіс, пані, мадам, лэдзі, донна* і іншымі: *Сухі і маланкай апалены ствол, / А ў чым даўгалецця прычына? / Не трэба кахаць мяне за рамяство / Перш-наперш, я проста жанчына...* [4, с.208].

Статыстычны аналіз назваў асоб жаночага полу паводле гендэрнай прыналежнасці ў творах Я. Янішчыц дазваляе сцвярджаць, што найбольш часта ў тэкстах ужываюцца такія найменні, як *жанчына* і *баба*, што абумоўлена жанрам і тэматыкай твораў паэтыкі, якая разважае пра месца і ролю жанчыны ў жыцці грамадства – жанчыны-беларускі, жанчыны-маці, жанчыны-каханай, жанчыны-паэтыкі; захапляецца унутранай цэласнасцю і паўнатай, духоўным багаццем вясковых жанчын.

Другая лексіка-семантычная група – **назвы асобы жаночага полу паводле ўзросту** – пададзена найменнямі *дзяўчо, малая, дзяўчынка, кабета, маладзіца, цётка, бабуля, маладуха* і іншымі: *Цікавінка, дзяўчо, былінка, / Я памылялася той час! /... Разбіта шыйка на шклінкі / У доме тым, дзе помню Вас; Паромы. Аблачынкі. / Каханні перагон. /...А ў лоеўскай дзяўчынкі – дзве донечкі, як лён* [6, с. 25]. Сярод назваў гэтай групы найбольшай частотнасцю ўжывання вызначаюцца назоўнікі *дзяўчынка, цётка, бабка*.

Трэцюю групу складаюць **назвы-характарыстыкі жанчыны паводле грамадска-сацыяльнай прыналежнасці**. Да гэтай групы адносяцца такія фемінатывы, як *каралева, катаржанка, каралеўна, Мадонна, сялянка*. Вельмі часта гэтыя найменні падаюцца ў тэксце праз супрацьпастаўленне ці параўнанне, каб паказаць, што звычайная сялянка можа быць і каралевай, і Мадоннай: *Золушкай была. І каралеўнаю. /Знаю радасць і кладоў гарбы / І цябе, вясёлую ды спеўную, / Я наўрад ці стрэну без жальбы!* [2, с. 171]. Згаданыя вышэй фемінныя назвы пераважна выкарыстоўваюцца для характарыстыкі простаі, звычайнай жанчыны. У заклапочанасці лёсам блізкіх, родных, знаёмых і незнаёмых людзей праяўляецца сапраўдная народнасць натуры паэтыкі, яе маральна-этычныя арыенціры.

Лексіка-семантычная група **«Назвы жанчын паводле сваяцтва (роднасных дачыненняў: кроўных і юрыдычных)»** шырока пададзена ў творах Я. Янішчыц. Сярод іх словы *мама, сястра, цётка, маці, бабка, кума, унучка, братоўка* і іншыя: *...Ды ў засівелым тумане / Не гаснуць вокна мамы* [3, с. 101]; *Дажджавая нітка лёсу мамы / Вырасла высокаю травой. /...Дажджавая нітка лёсу мамы – / Праз чужыну журыцца са мной* [3, с. 95]; *Але і дагэтуль сярод ночы / Акно адкрыта ў цэлавей, – / А ў бабкі хата, і садочак, / І сын – у садзе славей* [6, с. 12]; *Кум з кумой не размінуцца, / Кума быццам з бульбай мех. / Ап'янеці, пеўні б'юцца, / Як відно, курам на смех* [6, с. 107 – 108].

Сярод фемінных назваў гэтай групы мэтазгодна выдзеліць падгрупу са значэннем найменняў з памяншальна-ласкавым значэннем: *матуля, бабуся, сястрыца, донечка, мамусенька* і інш.: *І зразумею да канца, / Чаму не спіць наскрозь начамі / Матуля, светлая ад слёз* [6, с. 71].

У сувязі з тым, што ў сваіх творах Я. Янішчыц звяртаецца да маці, родных і аднавяскоўцаў, у яе паэзіі пераважаюць такія словы, як *мама, маці, матуля, цётка і сястра*. Лірычная гераіня Я. Янішчыц адчувае духоўную повязь з маці, якая ў многім уздзеінічала на фарміраванне светапогляду паэткі, і гэта ўзаемазалежнасць прасочваецца ва ўсёй яе творчасці. У лёсе маці знайшоў адбітак пэўны перыяд гісторыі народа, увасобілася традыцыйная сялянская мадэль свету, што яднае лёс маці з лёсам вёскі, а якраз гэта повязь з'яўляецца вельмі важнай для паэткі. Разам з тым Я. Янішчыц і сама маці, якая змагла спазнаць і радасць мацярынства, і горыч няшчасця, што падштурхнула паэтку да гуманістычных філасофскіх роздумаў-разважанняў.

Лексіка-семантычная група **«Назвы асоб жаночага полу паводле сямейнага становішча»** пададзена словамі ўдава, удавіца, жонка, нявеста: *Добры дзень, мой законны муж! / З прывітаннем, законная жонка* [6, с. 11]; *На зямлі – непагода, / Чорны вэлюм нявесты. / ...Духавыя аркестры / Сорак першага года* [2, с. 45]; *... Чакала ціхай удавою / На зрок, на памяць, і на слых* [6, с. 71].

Вышэйзгаданая група фемінных назваў адносіцца да найбольш шматлікіх у творчасці Я. Янішчыц, што абсалютна апраўдана тэматыкай яе твораў, заклапочанасцю лёсам удоў і нявест, чые мужы і каханыя не вярнуліся з вайны. У вершах і паэмах аўтарка нясе крыж душэўных пакут тых, хто назаўсёды страціў сваіх родных і блізкіх. Разам з тым, выхаваная ў народных вясковых традыцыях, паэтка добра ведае ролю жонкі ў захаванні сямейных традыцый, фарміраванні культуры гендарных узаемаадносін.

У групу **«Назвы жанчын паводле прафесіі ці роду заняткаў»** уваходзяць такія словы, як *сваха, манашка, школьніца, танцорка, паэтка, жабрачка* і іншыя: *Душа, ты напасілася ў паэткі? / Глыбей, з гадамі, чую твой аброк* [4, с. 323]; *Слоў медзякі... Пачуццяў бранзалеткі...*. *“Кружылася танцорка. / Прасілі мы: “Яшчэ! / А слёзка, нібы зорка, / Палала на ішчацэ* [6, с. 35].

Пашыранае ўжыванне слова *школьніца* можна патлумачыць зваротам Я. Янішчыц да перыяду свайго дзяцінства і юнацтва. Што да фемінатыва *паэтка* (*паэтэса*), то, на нашу думку, яго частае ўжыванне звязана роздумами аўтаркі пра сваю ролю ў служэнні беларускаму народу, пра творчасць іншых вядомых паэтэс, напрыклад, Анны Ахматавай. Ды і наогул, для Я. Янішчыц паэтка – гэта жанчына са шчымлівай грудной песняй. Таму невыпадкава аўтарка, падкрэсліваючы духоўна багатую і шчодрую натуру сваёй матулі, і яе неаднаразова называе паэткай.

Назвы асоб паводле нацыянальнай прыналежнасці пададзены нязначнай колькасцю лексічных адзінак. Сярод фемінных назваў са значэннем нацыянальнай прыналежнасці вызначаюцца толькі словы *беларуска і сербіянка*: *Краю блаславе́нага дачка, / Дзякуй лёсу, маю не ў нагрузку – / Зорны крыж Мацяя Бурачка / Ты ўва мне прызнаеш беларуску?* [2, с. 181]; *Сербі́янка бокам-скокам, / Лакаточкам аб сцяну: / “Мой мілёначак далёка, / Я другому падміргну* [5, с. 107 – 108].

Шырокае выкарыстанне Я. Янішчыц лексемы *беларуска* яшчэ раз пацвярджае яе патрыятычныя пачуцці, тое, што яна ўшаноўвае і прадаўжае

слаўныя традыцыі беларусаў, захоўвае нацыянальныя каштоўнасці. Усёй сваёй творчасцю паэтка даказвае, што яна не ўяўляе свайго існавання без духоўных каштоўнасцей і маральных ідэалаў народнага жыцця. Прычым народ для яе – не абстрактнае паняцце, а блізкія і родныя ёй людзі: аднавяскоўцы, калегі, усе тыя, хто імкнецца да духоўнай еднасці беларусаў праз прыналежнасць да агульных традыцый і ідэалаў.

Лексіка-семантычную групу «Характарыстыка асобы паводле адносін да іншых людзей і сувязей з іншымі людзьмі» складаюць такія назоўнікі, як *суседка, гаспадыня, палонніца, салдатка, свацця, служанка, даўжніца, каханая: Спахмурнелы дзень і смутны вечар / Нібы і ў каханых не была... / Незваротна нашая сустрэча / Праз палын і сююжу пралягла!* [3, с. 210], *Ці ўспомніцца, ці ўспомніцца / Рака і жоўты плёс? / Мяне, нібы палонніцу / Ты цераз кладку нёс* [3, с. 158]; *І сцеражэцца чапляы Пцімея, / што ўкрала ў суседкі мужыка* [4, с. 255].

Найчасцей у вершаваных творах Я. Янішчыц сустракаюцца словы *суседка і каханая*. Зразумела, што, перадаючы жыццё і побыт аднавяскоўцаў, паэтка звяртаецца і да стасункаў з суседзямі. Як ужо адзначалася, яе лірычная гераіня выхавана ў вясковых традыцях, таму яна адчувае моцную ўнутраную повязь з вясковым укладам жыцця, са сваімі суседзямі. Суседзі, аднавяскоўцы для Я. Янішчыц – родныя людзі. Ёй добра знаёмы іх клопаты, мары, перажыванні, да якіх аўтарка і звяртаецца ў сваіх творах. Вёска — месца, куды ірвецца яе лірычная гераіня ад гарадскіх клопатаў і праблем.

Што да слова *каханая* ў творах Я. Янішчыц, то зразумела, што ў асноўным яно ўжываецца ў інтымнай лірыцы, якая ўражвае сваёй адкрытасцю, шчырасцю і па праву з’яўляецца адной з лепшых у беларускай паэзіі. Шчаслівыя імгненні ў паэзіі Я. Янішчыц спалучаюцца з тугой і пакутамі страчанага кахання, супярэчлівымі пачуццямі, адчаем перад наканаванасцю лёсу. Разам з тым трэба адзначыць, што ў лірыцы пра каханне Я. Янішчыц часта звяртаецца да алегорыі, выкарыстоўваючы вобразы каліны, бярозкі, птушкі і інш., таму фемінная лексіка, што належыць да праналізаванай лексіка-семантычнай групы ў творах гэтага жанру ўжываецца рэдка.

Найменні, якія паказваюць на знешнія і ўнутраныя якасці асобы, у тэкстах Я. Янішчыц не вызначаюцца частотнасцю ўжывання: *модніца, шчыраўніца, дурніца, няшчасная, какетка, неслухмянка: Цябе не раз лавілі, як какетку, / Прыклеівалі на чыстыя лісты. / Але заўжды была ты этыкетам / Народнае і мудрай прастаты* [4, с. 308].

Сярод назваў лексіка-семантычнай групы “**Уласныя імёны**” варта выдзеліць поўныя і скарачаныя фемінныя адзінкі. Група поўных уласных назваў пададзена імёнамі беларускіх сялянак, а таксама вядомых ва ўсім свеце жанчын: *Марыя, Ефрасіння, Еўдакія, Паланея, Ганна, Сцяпаніха, Ева, мона Ліза, Вера Палтаран, Леся Украінка, Анна Герман, Мірэя Мацье і іншымі: “Час такі – да хуткасяў ахвоч, / Нават з мёдам – часта несалодкі. / Малітоўны погляд карых воч / Моны Лізы? Не, палескай цёткі!”* [4, с. 279].

Часцей за іншыя ў вершах і паэмах узгадваецца імя *Марыя*. Так звалі маці Яўгеніі Янішчыц, якая была для паэткі ўзорам дабрыні, шчырасці, працавітасці.

Таму якраз маці адрасаваны шматлікія вершы аўтаркі, у якіх Я. Янішчыц выказвае любоў да самага роднага ёй чалавека, удзячнасць за разуменне і шчырасць, уменне выслухаць і пачуць, выказаць словы пяшчоты і падтрымкі.

Скарочаныя назвы, што таксама часта сустракаюцца ў паэтычнай спадчыне Я. Янішчыц, пададзены імёнамі, назвамі па мужу ці па бацьку вясковых жанчын і дзяўчат: *Дуня, Маша, Камарыха, Лёдзя, Ганя, Волька, Наста Нупреева, Рыгораўна, Зонька* і іншымі: *З дарагой душы зайдзі, Раман. З дарагой душы параю, Зонька!* [3, с. 69]; *Бо тут усё сваёй хадю: / І першы ліст, і першы гром, / І певень з поўняй маладою / І Камарыха з Камаром* [4, с. 65]; *Рукі ў бокі, / нос – угору, / На сяло – адзін жаніх, / За руку бярэ Рыгораўну, / Выцінае за дваіх...* [6, с. 107 – 108].

Выкарыстанне такіх антрапонімаў яшчэ раз пацвярджае думку, што паэзія Я. Янішчыц мае народна-песенную аснову, што паэтка, якая ніколі не адрывалася ад роднай зямлі, з павагай і ўдзячнасцю ставіцца да яе жыхароў, асабліва жанчын, шчырых працаўніц, духоўна багатых простых сялян, вясковага жыцця, кахання і інш. Якраз яны падкрэсліваюць характар паэтычнага самавызначэння паэткі.

Прааналізаваныя лексічныя адзінкі дазваляюць сцвярджаць, што фемінныя назвы Я. Янішчыц выкарыстоўваюцца ў асноўным для раскрыцця тэм, якія яе найбольш хвалююць: тэмы радзімы, бацькоў, сялян, вясковага жыцця, кахання і інш. Якраз яны падкрэсліваюць характар паэтычнага самавызначэння паэткі.

Літаратура

1. Кунтыш, М.Ф. О номинации персонажей в рассказах А.П. Чехова / М.Ф. Кунтыш // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1990. – № 2. – С. 37 – 41
2. Янішчыц, Я. Каліна зімы: Кніга лірыкі / Я. Янішчыц. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1987. – 206 с.
3. Янішчыц, Я. Пара любові і жалю: Кніга лірыкі / Я. Янішчыц. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1983. – 223 с.
4. Янішчыц, Я. Пачынаецца ўсё з любові...: вершы, паэмы / Я. Янішчыц. – Мінск: Мастацкая літаратура, 2008. – 339 с.
5. Янішчыц, Я. Снежныя граміцы: Лірыка / Я. Янішчыц. – Мінск: Беларусь, 1970. – 83с.
6. Янішчыц, Я. Ясельда: Лірыка / Я. Янішчыц. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1978. – 126 с.

І.У. Кашуба

КОЛЕРАВЫЯ ЭПІТЭТЫ Ў ПАЭТЫЧНЫМ МАЎЛЕННІ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА

Лірызм, рамантычная ўзнёсласць, глыбіня зместу паэзіі Уладзіміра Караткевіча дасягаюцца выкарыстаннем шматлікіх выяўленчых сродкаў, асобае месца сярод якіх адводзіцца эпітэту. Усведамляючы ролю мастацкага азначэння ў літаратурнай мове, аўтар актыўна выкарыстоўвае эпітэты ў сваіх вершах. Яны дапамагаюць пісьменніку вылучыць характэрную рысу ці прымету прадмета, раскрыць уласныя думкі, пачуцці, выказацца наконт нейкай праблемы, вобразна ахарактарызаваць тыя ці іншыя з’явы, перадаць адносіны да пэўных падзей. Трапны

і свежы эпітэт вельмі ўдала функцыянуе ў паэтычным маўленні пісьменніка, эмацыйна і эстэтычна ўздзейнічае на чытачоў, сведчыць пра аўтарскае майстэрства У. Караткевіча.

Зразумела, што кожны пісьменнік па-рознаму глядзіць на свет. У розных колерах і фарбах успрымае ён з'явы рэчаіснасці, вобразы. Менавіта каляровасць творчасці з'яўляецца значным сродкам фарміравання аўтарскага светапогляду, выражэння не толькі думкі, але і пачуццяў, перажыванняў аўтара.

У беларускай мове для абазначэння колеру звычайна выкарыстоўваюцца прыметнікі. У паэтычных радках яны, бясспрэчна, набываюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, дапамагаюць пісьменнікам у перадачы сваіх адносін да рэчаіснасці. Мова У. Караткевіча шматфарбная. У вершах, напрыклад, можна сустрэць наступныя спалучэнні колеравых эпітэтаў з паяснёнымі словамі: *неба зялёнае, жоўты сум, сіняя кветка, чырвоная засуш, ружовыя коні, чорны дол: Конь цягне неба зялёнае ў гулкі пусты жывот* [3, с. 100]; *У якім, на якім полі, чырвоная засуш стаіць?* [3, с. 136]; *Угору ўзятае ён з чорнага долу пад безупынны грывотаў напеў* [4, с. 98]. Пры дапамозе такіх эпітэтаў У. Караткевіч не толькі апісвае з'явы прыроды, навакольнае асяроддзе, але і стварае мастацкі метафарычны вобраз, дае ацэнку пэўнаму прадмету ці перадае эмацыянальнасць.

Трэба адзначыць, што адзін і той прадмет можа характарызавацца з розных бакоў, у сувязі з чым аўтар выкарыстоўвае для яго апісання розныя колеравыя эпітэты: *ліст чырвоны, жоўты; кветка агністая, сіняя, залатая: Ліст кляновы ў сцюдзёнай расе ўвесць чырвоны* [3, с. 106]; *І жоўты ліст на зеленыя травы* [3, с. 102]; *Кветка ў нетрах лясных распускалася, залатая, агністая, сіняя* [3, с. 98]. Некаторыя словы маюць пры сабе так званыя асацыятыўныя мастацкія азначэнні: *туманы белыя – туман малочны; ліст жоўты – ліст лімонны – ліст залаты: У глушы, дзе туманы белыя* [15, с. 98]; *І дубы ў малочным тумане веліканамі ціха стаяць* [3, 107]; *Ліст жоўты застаецца на каштанах* [3, с. 103]; *Ліст кляновы ў сцюдзёнай расе ўвесць чырвоны, лімонны і залаты* [3, с. 106]. Ужыванне такіх эпітэтаў можна патлумачыць пільнасцю, назіральнасцю пісьменніка, уменнем бачыць у адной і той жа з'яве некалькі асацыятыўных прымет. Выкарыстанне колеравых вобразных азначэнняў робіць твор непаўторным, дазваляе адчуць аўтарскі настрой, рэалізаваць задуму пісьменніка.

Нягледзячы на даволі шырокую колеравую палітру эпітэтаў, якія выкарыстоўвае аўтар у сваіх творах, сярод найбольш ужывальных вылучаюцца такія мастацкія азначэнні, як *сіні* і яго адценні. Сіні колер, напэўна, самы лірычны. У сінім паэт знаходзіць усё тое, што ён шукае: прастору і глыбіню, патаемнасць і спакой (*сіняя зямля, сіні лес, сіні снег, сінія сузор'і, густа-сіняе возера, сіняваты дым, сіні спеў, сінія ўзгоркі і інш.*): *На нашай любай і чыстай, на нашай сіняй зямлі* [3, с. 67]; *У гэтым лесе, дзіўным, сінім* [3, 79]; *На голкі жоўтыя пушысты, сіні, зятае снег і навявае сум* [3, с. 89]; *У небе сузор'і такія сінія* [3, 88]; *Над густа-сінім возерам чарот* [3, с. 100]; *Дзе ад буржуйкі сіняваты дым* [3, с. 110]; *Сіні спеў жаўрука* [4, с. 31]; *Не паэт з беларускіх узгоркаў сініх, а апошні таўр народа свайго* [4, с. 25].

У паэтычных радках У. Караткевіча часта ўжываецца і колеравы эпітэт *белы* (*белы ветразь, белыя туманы белыя травы, белыя рэкі, белы падман* і інш.): *У глушы, дзе туманы белыя* [3, 98]; *Белыя травы засулавалі* [3, с. 129]; *Тыя, белыя з ярасці, тыя гулівыя рэкі* [4, с. 94]. Варта падкрэсліць, што некаторыя колеравыя вобразныя азначэнні ў паэтычных творах пісьменніка набываюць пераноснае значэнне: *сіні спеў, зялёная Беларусь, белы падман* і інш.

Паводле меркавання вучоных, месца зялёнага колеру ў прыродзе выключнае і па колькасці, і па якасці. Гэта колер расліннасці, насякомых, каштоўных камянёў. Зялёны займае асобае, адзінае месца ў спектры сонечнага святла: ён знаходзіцца якраз паміж колерамі, якія ўзбуджаюць і якія супакойваюць, паміж актыўнымі і пасіўнымі колерамі [5, с. 63]. У паэзіі У. Караткевіча шырока пададзены колеравыя азначэнні, выражаныя прыметнікам *зялёны*: *зялёнае неба, зялёныя лугі, зялёная Беларусь, зялёны акіян, зялёная імгла: Конь цягне неба зялёнае* [3, с. 101]; *Гусі-лебедзі ў лугах зялёных* [3, с. 110]; *Беларусь! Зялёная, залатая!* [3, с. 195]; *Над зямлёй зялёны гудзе акіян* [3, с. 196]; *Саснячок над ракою ў зялёнай імгле* [4, с. 56].

Частотнасцю ўжывання ў паэтычных творах пісьменніка вызначаецца і мастацкае азначэнне *чорны*: *чорная пушча, чорны адчай, чорнае лісце, чорная цемра, чорныя караблі, чорныя палонкі: Пушчу чорную апавіў туман* [3, с. 93]; *Ён стварыў гэту казку на чорным адчаі* [3, с. 146]; *Плачуць чорным лісцем на вулках крывых* [3, с. 155]; *З цемры чорнай далятае голас зямлі* [3, с. 121]; *Іншыя, чорныя, караблі, чорныя ветразі ўгору ўзнялі* [4, с. 17]; *Там вада памярцвела гайдаецца ў чорных палонках* [4, с. 94]. Як вядома, чорны колер у беларускай міфалогіі прынята лічыць сімвалам няшчасця, зла, цемры. Эпітэты, выражаныя прыметнікам *чорны*, ужываюцца з мэтай перадаць заклапочанасць аўтара, яго грамадзянскія хваляванні, сум, тугу.

Варта адзначыць, што на колеравую перавагу вялікі ўплыў аказвае каларыстыка краіны, у якой жыве мастак слова. Ужыванне пісьменнікам колераў *сіні* і *зялёны* падкрэслівае любоў аўтара да прыроды Беларусі, яе лясоў, азёр, рэк, перадае грамадзянскія пачуцці пісьменніка, паказвае яго еднасць з Радзімай. У сваю чаргу белы колер, паводле “Беларускай міфалогіі” [1, с. 15], увогуле сімвалізуе чысціню, святло нашай зямлі. Варта толькі звярнуцца да тых слоў, якія паясняе эпітэт *белы* ў паэзіі У. Караткевіча і адразу стане зразумелым, што менавіта вобразы Беларусі надзяляюцца такімі мастацкімі азначэннямі, бо якраз яны з’яўляюцца роднымі і святымі для пісьменніка. Дарэчы, зялёны і белы колеры даволі распаўсюджаныя ў народна-паэтычнай творчасці. Як адзначае Н. С. Гілевіч, яны “карысталіся ў творцаў і выканаўцаў народных песень асаблівай увагай і любоўю” [2, с. 24], бо, як ужо адзначалася, зялёны колер – колер расліннасці, еднасці з прыродай, якая адухаўлялася нашымі продкамі, а белы – сімвал дабрыні і святасці, якраз ён дапамагае ідэалізаваць вобраз, апаэтызаваць яго чысціню.

Асобна трэба спыніцца на частотнасці ўжывання колеравых эпітэтаў *залаты* і *залацісты*. У свядомасці беларусаў эпітэт *залаты* “ўяўляўся ідэальнай прыкметай – самай прыгожай і каштоўнай” [2, с. 24]. У вершах У. Караткевіча

многія вобразы, прадметы, з’явы характарызуюцца пры дапамозе гэтага колеру, бо якраз параўнанне з золатам дазваляе аўтару перадаць каштоўныя для У. Караткевіча прадметы і з’явы, апаэтызаваць іх прыгажосць: *залатая восень, залацістае лісце, залаты язык, залаты туман: О, якая залатая восень!* [3, 87]; *Лісце, лісце, залацістае лісце* [3, с. 90]; *Што язык залаты атрымалі ў гэту ноч пушчы цёмнай шаты* [4, с. 99]; *Над ракою туман залаты* [4, с. 36].

Сярод іншых эпітэтаў са значэннем колеру выкарыстоўваюцца такія вобразныя азначэнні, як *чырвоны, жоўты, алы, аранжавы* і інш: *Сіні спеў жаўрука... Аранжавы звон...* [4, с. 31]; *На вялізным, на нізкім аранжавым месяцы цень вялізны белага з чорным крыла* [3, с. 138]; *Ружы алай нешта гаворыць самаўпэўнена – тонкі нарцыс* [4, с. 61]. *Лісце алае засыпае роў, пушчу чорную апавіў туман* [3, с. 93].

Тамім чынам, колеравыя эпітэты, выконваючы свае асноўныя эстэтычныя функцыі, даволі ўдала функцыянуюць у паэзіі У. Караткевіча, з’яўляюцца дзейсным сродкам у перадачы аўтарскай задумы, дапамагаюць паказаць адметнасць творчага маўлення і вобразнага мыслення аўтара. Ужываючы пэўныя колеравыя мастацкія азначэнні, пісьменнік робіць твор не толькі больш маляўнічым, запамінальным, але і ўводзіць чытача ў свой непаўторны свет, дазваляе адчуць асабісты ўнутраны стан, настрой.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
2. Гілевіч, Н.С. Паэтыка беларускай народнай лірыкі / Н.С. Гілевіч. – Мінск: Вышэйшая школа, 1975. – 288 с.
3. Караткевіч, У.С. Збор твораў: у 25-ці т. / У.С. Караткевіч. – Мінск, 2012. – Т.1. – 592 с.
4. Караткевіч, У.С. Збор твораў: у 25-ці т. / У.С. Караткевіч. – Мінск, 2013. – Т.2. – 398 с.
5. Миронова, Л.Н. Цветоведение / Л.Н. Миронова. – Минск: Беларусь, 2005. – 151 с.

І. А. Купцэвіч

ЛЕКСІЧНАЯ ДЭЭТЫМАЛАГІЗАЦЫЯ НАЗОЎНІКАЎ З ПРАСТАРАВЫМ ЗНАЧЭННЕМ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Дээтымалагізацыя як моўная з’ява характарызуецца стратай словам першаснай матываванасці лексічнага значэння ў выніку разрыву сэнсавых сувязей са сваім гістарычным утваральнікам, ці страта матываванасці, якая абапіралася на яго словаўтваральныя сувязі ўнутры этымалагічнага гнязда [1, с. 4]. Прычыны дээтымалагізацыі – гістарычныя змяненні ў фанетычнай, семантычнай, словаўтваральнай структуры слова; некаторыя асаблівасці намінацыі (напрыклад, пераносныя значэнні слоў); страта акалічнасцяў, умоваў намінацыі; разыходжанні стылістычных сфер ужывання некаторых слоў і пад. [5, с. 149]. Слова, якія перажылі дээтымалагізацыю, называюцца этымонімамі [1, с. 4].

На марфемным узроўні дээтымалагізацыя найперш звязана з такімі гістарычнымі з’явамі, як апрошчанне і перараскладанне.

Апрошчанне – змяненне марфемнай структуры слова, у выніку чаго вытворная аснова, у складзе якой вылучаліся словаўтваральныя марфемы, ператвараецца праз зліццё марфем (кораня з афіксамі) у невытворную. Апрошчанне можа быць поўным (сувязь этымоніма з утваральнікам страчаная цалкам) і няпоўным (гістарычнае значэнне слова і яго вытворнасць яшчэ ўсведамляюцца носьбітамі мовы).

Перараскладанне – гэта пераразмеркаванне марфемнага складу слова [6, 109], перамяшчэнне межаў марфем, у выніку якога аснова застаецца вытворнай і члянмай [12, 331].

Пытанні лексічнай дээтымалагізацыі недастаткова даследаваны як у беларускім, так і ў рускім мовазнаўстве і часцей толькі ўскосна закранаюцца ў працах па этымалогіі і лексікалогіі.

Упершыню пытанні дээтымалагізацыі былі разгледжаны В. А. Багародзіцкім у працы “Нарысы па мовазнаўстве і рускай мове” (1939), дзе былі названы тэрміны “апрошчанне” (поўнае і няпоўнае) і “перараскладанне”. Пад апрошчаннем Багародзіцкі разумеў працэс, “калі слова перастае ў жывым маўленні адчувацца ў сваім марфалагічным складзе, становячыся проста сімвалам уяўлення, такім чынам, на месца генетычнага значэння выступае рэальнае”. Пад перараскладаннем – скарачэнне старажытных асноў на карысць канчаткаў. Багародзіцкі таксама выказвае згоду са сцверджаннем І. А. Бадуэна дэ Куртэнэ пра ўласцівасць дээтымалагізацыі для любой існуючай мовы [4, 153-157].

Л. А. Булахоўскі у артыкуле “Дээтымалагізацыя ў рускай мове” (1949) дае тлумачэнне і характарыстыку з’явы дээтымалагізацыі і робіць спробу стварэння слоўніка этымонімаў. У 1953 г. Булахоўскі робіць тыпалогію рускіх этымонімаў паводле прычын і фармальных падставаў дээтымалагізацыі: чаргаванне гукаў у аднакаранёвых словах, іншамоўнасць этымона, прыналежнасць этымалагічна роднасных слоў да розных функцыянальных стыляў (тут разглядаліся найперш царкоўнаславянізмы).

Што тычыцца беларускага мовазнаўства, у агульных абрысах паняцце дээтымалагізацыі раскрыта ў “Граматыцы беларускай мовы” 1962 г. Сярод даследчыкаў з’яву дээтымалагізацыі апісвае Л. М. Шакун у манаграфіі “Словаўтварэнне” (1978). Г. А. Цыхун у артыкуле ў зборніку дакладаў Усесаюзнай навуковай канферэнцыі (1970) разглядае дээтымалагізацыю побач з намінацыяй як вынік спецыфічнай трансфармацыі характару апошняй. Так, намінацыя ажыццяўляецца праз далучэнне да інтэгральнай прыметы пэўнай дыферэнцыяльнай прыметы. Дээтымалагізацыю пэўнай лексемы мовазнаўца тлумачыць тым, што яна пачынае ўжывацца з мэтай абазначэння рэалій, для якіх не характэрна дыферэнцыяльная прымета, пакладзеная ў аснову намінацыі.

У больш позні перыяд у сваіх працах дээтымалагізацыю даследуе пецябуржскі лінгвіст Т. Р. Аркадзьева. У дапаможніку “Этымалагічныя сувязі слоў і заканамернасці іх змянення” (1988) ёй вывучаецца прырода дээтымалагізацыі і прычыны яе на семантычным узроўні. Этымонімы класіфікуюцца паводле характару семантычных змяненняў у іх. У якасці прыкладаў прыводзяцца цэлыя групы аднакаранёвых у дыяхранічным аспекце

слоў. Пры гэтым амаль не звяртаецца ўвага на знешні, фармальны бок слова, яго марфемную структуру, якая перажыла змяненне. Таксама Аркадзьева Т. Р. разглядае дээтымалагізацыю ў кампаратыўным аспекце, прасочвае асобныя члены гнёздаў этымонімаў, якія накладваюцца ў разглядаемых мовах, такім чынам абгрунтоўваючы тэзіс аб агульнасці вынікаў гістарычных працэсаў у слоўніковым складзе рускай, беларускай і польскай моў [2, 21–24].

Аб’ектам нашага даследавання з’яўляюцца назоўнікі з прасторавым значэннем. З “Марфемнага слоўніка беларускай мовы” (1989) намі былі выяўлены 24 такія назоўнікі; усе яны зазналі апрошчанне сваёй марфемнай структуры. У якасці прыкладаў разгледзім лексемы *агарод*, *рубеж*, *участак*. Паводле сваёй будовы яны адпавядаюць наступным дыяхранічным структурным схемам:

1. прыстаўка+корань: *агарод*;
2. корань+суфікс: *рубеж*;
3. прыстаўка+корань+суфікс: *участак*.

У назоўніку *агарод* гістарычна вычляняліся прыстаўка *а-* і корань *-гарод*, цяпер жа вылучаецца адзіны корань *агарод*. У сучаснай беларускай мове гэта слова з’яўляецца мнагазначным і мае наступныя значэнні:

1. Участак зямлі, засаджаны агароднінай.
2. Агародныя культуры.

Слова *агарод* з’яўляецца таксама структурным кампанентам фразеалагізмаў, напрыклад: *агарод гарадзіць, кідаць каменьчыкі ў чый-н. агарод, пусціць казла ў агарод*. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы падае слова *агарод* як вытворнае з прэфіксам *а-* ад дзеяслова *гарадзіць*. Гістарычны слоўнік беларускай мовы прыводзіць наступныя значэнні:

1. Сад, агарод; тут жа фраземы *огород дворны* (сядзібны – панскі, магнацкі і г.д.), *огород красны* (кветнік, палісаднік), *огород сеножатный* (агароджаны ўчастак сенажаці).
2. Месца, агароджанае плотам.
3. Агароджанае месца, дзе хаваюць памерлых, могілкі.
4. Рай як месца, дзе пасля смерці знаходзяць шчаслівае існаванне душы праведнікаў.
5. (перан.) Месца, дзе што-н. знаходзіцца. *Огород души*.

Як бачым, гістарычна слова *агарод* мела нашмат больш значэнняў, чым у сучаснай мове, прычым некалькі з іх ўзніклі шляхам метафарычнага пераносу і з’яўляюцца вельмі далёкімі ад пачатковага значэння хаця б праз нематэрыяльнасць дэнататаў, пры гэтым значэнне “месца” захавалі ўсе. У той час як сучаснае значэнне “агародныя культуры” гэтай семы ўжо не мае.

“Слоўнік беларускай мовы” Насовіча ў значэнні *агарод* фіксуе слова *гарод*, шырока ўжывальнае ў дыялектным і простамоўным маўленні. У гэтым варыянце адсутнічае прэфікс *а-*, што дае падставы меркаваць пра яго поўную дэсемантызацыю і перанясенне ўсяго значэння слова на каранёвую марфему.

Такім чынам, слова *агарод* семантычна і фармальна суадносіцца з дзеясловам *гарадзіць*. З цягам часу прэфікс *а-* цалкам страчвае сваё значэнне і зліваецца з каранёвай марфемай. У гэтым выпадку можна гаварыць пра няпоўнае апрошчанне, паколькі значэнне караня на сённяшні дзень яшчэ семантычна выразнае і ўсведамляецца носьбітамі мовы, што ілюструецца фразеалагізмам *агарод гарадзіць*.

Наступнай структурнай схеме “корань+суфікс” адпавядае назоўнік *рубеж*, у якім гістарычна вылучаўся карань *руб-* і суфікс *-еж*. Гэта слова ў сучаснай беларускай мове таксама з’яўляецца мнагазначным:

1. Граніца паміж чым-н., мяжа чаго-н. // перан. Грань, якая аддзяляе што-н. адно ад другога. // перан. Вышэйшая, крайняя ступень чаго-н.; мяжа.
2. Дзяржаўная граніца.
3. У вайсковай справе – лінія абарончых збудаванняў. // Лінія размяшчэння агнявых кропак.

“Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” суадносіць слова з адпаведнікам ва ўкраінскай мове (*рубіж* “край, мяжа; засечка”), у балгарскай (*ръбеж* “мяжа; мяжа паміж палямі”), старажытнарускай (*рубежь* “засечка; знак мяжы”). Слова паходзіць ад праславянскага назоўніка **rōbezь* “метка, засечка”, які з’яўляецца вытворным з суфіксам *-eзь* ад **rōbati*, **rōbiti* “сячы”. Таксама прыводзіцца меркаванне Якабсона, паводле якога *рубеж* – царкоўнаславянская форма да *рубѣж* – “высяканне лесу”.

“Гістарычны слоўнік беларускай мовы” падае наступныя значэнні:

1. Граніца.
2. Мяжа чаго-н.
3. Межавы знак.

Тут не фіксуецца ўжывання слова ў пераносным значэнні, але такое абстрактнае значэнне ёсць у сучаснай беларускай мове. “Этымалагічны слоўнік рускай мовы” А. Р. Прэображэнскага таксама адзначае пераносныя значэнні “затрымка”, “перашкода”, “гвалт”, “гвалтоўны захоп”, “расправа”, “набор войска”.

Як бачым, дээтымалагізацыя слова абумоўленая стратай стрыжнявой семы “сячы” ў новых значэннях слова, якія з’яўляюцца далёкімі ад пачатковага “межавы знак у выглядзе насечкі на дрэве” і ніяк не звязаны з працэсам высякання (і таму суфікс *-еж* са значэннем “працэс дзеяння, абазначанага каранем” – як у слове *крадзеж*, таксама рускім *делёж* – ужо не актуалізуе сябе ў лексеме і таксама дэсемантызуецца). Шляхам метанімічнага пераносу слова *рубеж* пачынае ўжывацца са значэннем мяжы, граніцы размяшчэння ў рэальнай ці ўмоўнай прасторы любых аб’ектаў матэрыяльнага і нематэрыяльнага свету. Такім чынам, можна казаць пра поўнае апрошчанне разгледжанага слова.

Структурная схема “прыстаўка+корань+суфікс” рэалізуецца ў слове *участак*, у якім гістарычна вычляняліся прэфікс *у-*, карань *-част-* і суфікс *-ак*. У сучаснай беларускай мове назоўнік *участак* мае некалькі значэнняў:

1. Зямельная плошча, адведзеная для якога-н. выкарыстання або вылучаная на аснове якіх-н. прымет; дзялянка. //Частка паверхні чаго-н. //Адрэзак чаго-н., які мае прасторавую працягласць.
2. Частка фронту, якая з'яўляецца месцам дзеяння якой-н. вайсковай адзінкі.
3. Адміністрацыйна-тэрытарыяльнае або вытворчае падраздзяленне, якое ўтвараецца з пэўнай мэтай.
4. Галіна, сфера якой-н. дзейнасці.
5. Аддзяленне паліцыі ў дарэвалюцыйнай Расіі, а таксама будынак, у якім размяшчалася такая ўстанова.

У “Этымалагічным слоўніку сучаснай рускай мовы” падаюцца тыя ж значэнні і сцвярджаецца, што *участак* – гэта ўласна-рускае ўтварэнне з суфіксам *-ъкъ* ад асновы назоўніка *участь*.

Як можна ўпэўніцца, сёння побач з прамымі значэннямі фіксуецца значэнні, якія ўжо не ўтрымліваюць значэння прасторы, пэўнай абмежаванай тэрыторыі. Яны захавалі сему “частка чагосьці”, але гэта значэнне цалкам рэалізуецца каранем. Пры гэтым невыразная семантыка прэфікса *у-* і суфікса *-ак* садзейнічае іх “прырастанню” да караня. Але ў гэтым выпадку апрошчанне з’яўляецца няпоўным, бо лексічнае значэнне караня ўсё ж выразна ўсведамляецца ў працэсе маўлення.

Такім чынам, з’ява апрошчання марфемнай структуры слова з’яўляецца другаснай адносна семантычных трансфармацый у ім. У большасці выпадкаў апрошчаныя словы характарызуюцца ўзнікненнем на пэўным этапе іх ужывання дадатковага новага дэнатату (дэнататаў) для іх, гэта значыць другога, трэцяга і г.д. значэння – пераноснага ці прамога, але істотна аддаленага ад першапачатковага. З бытаваннем слова ў новым значэнні для называння новых прадметаў і з’яў паступова губляецца сувязь з яго этымонам-утваральнікам, страчваецца стрыжнявая сема караня, ён пераасэнсоўваецца ў свядомасці носьбітаў мовы, зацямняецца і значэнне афіксаў. У выніку адбываецца змяненне фармальнай структуры слова – поўнае ці няпоўнае апрошчанне, і аснова слова становіцца нечлянімай.

Літаратура

1. Аркадьева, Т. Г. Этимологические связи слов и закономерности их изменения: учебное пособие к спецкурсу / Т. Г. Аркадьева; Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена – Ленинград, 1988. – 82 с.
2. Аркадьева, Т. Г., Проничев В. П. Деэтимологизация в русском, белорусском и польском языках //Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства: Матэрыялы Першай усеаюзн. навук. канф. /17-19 ліпеня 1990 г. / Пад рэд. Л. М. Вардамацкага. – Віцебск, 1990. – С. 21-24.
3. Бардовіч, А.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, Л.М. Шакун. – Мінск: Вышэйшая школа, 1989. – 716 с.
4. Богородицкий В. А. Очерки по языковедению и русскому языку. / В. А. Богородицкий. – Москва: Гос. научно-педагог. изд-во, 1939. – 221 с.
5. Булаховский, Л.А. Деэтимологизация в русском языке // Труды Института русского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 1. – С. 147–209.
6. Булаховский, Л. А. Типы деэтимологизации в русском языке // Вопросы славянского языкознания / Львовский ун-т им. И. Франко. – 1953. – Кн. 3. – С. 5–29.

7. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова / Л. І. Бурак. – Мінск: Выш. школа, 1974. – 352 с.
8. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1–33 / пад рэд. А.М. Булыкі, А.І. Жураўскага. – Мінск : Беларус. навука, 1982–2013.
9. Граматыка беларускай мовы: у 2 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа – Мінск: выд-ва АН БССР, 1962-1966. – Т. 1. – 1962.
10. Насовіч, І. Слоўнік беларускай мовы / І. Насовіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 567 с.
11. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка: в 2 т. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1959. – Т. 1. – 720 с.; Т. 2. – 552 с.
12. Русский язык: Энциклопедия. (Золотой фонд) / Под ред. Ю.Н. Караулова. – Москва: Научн. изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2003. – 704 с.
13. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча. – Мінск: БелСЭ імя П. Броўкі. Т. 1, 1977. – 608 с.; Т. 2, 1978. – 768 с.; Т. 3, 1979. – 672 с.; Т. 4, 1980. – 767 с.; Т. 5, кн. 1, 1983. – 663 с.; Т. 5, кн. 2, 1984. – 608 с.
14. Цыхун, Г. А. Намянацыя і дээтымалагізацыя / Г. А. Цыхун //Актуальныя праблемы лексиколёгіі: Тез. докл. і сөөбщений всесоезнь. науцьн. канф. /17-20 июнь 1970 г./ – Мінськ: Изд-во БГУ, 1970. – С. 208-209.
15. Шакун, Л.М. Словаўтварэньне: Вуч. дапам. для ВНУ / Л.М. Шакун. – Мінськ: Выш. школа, 1978. – 128 с.
16. Этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. / Сост. А. К. Шапошников. – М.: Флинта: Наука, 2010. – Т. 1. – 586 с.; Т. 2. – 578 с.
17. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Выпуск 1–13 / пад рэд. Г. А. Цыхуна. – Мінськ: Беларус. навука, 1978–2010.

М.В. Курачыцкая

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ТЭРМІНАЛОГІІ ПСІХАЛОГІІ

Распрацоўка беларускай тэрміналогіі вядзе свой адлік з першага дваццацігоддзя ХХ і вынікам дадзенага працэсу неабходна лічыць даволі распрацаваны пласт тэрміналагічнай лексікі, у тым ліку па псіхалёгіі. Разам з тым, пры больш дасканалым вывучэньні тэрміналогіі становіцца зразумелым, што гэты пласт лексікі патрабуе свайго ўдакладнення і пастаяннай апрацоўкі. Вывучэньне спецыяльнай лексікі з'яўляецца адным з аспектаў вывучэньня лексічнага складу мовы, а кожны крок у распрацоўцы, удакладненні, сістэматызацыі і ўпарадкаваньні ўсіх складнікаў ў мовазнаўстве вызначае далейшае развіццё самой мовы.

Тэрміналагічнай лексіцы ўласцівы праяўленьні семантычных адносін: полісемія, аманімія, антанімія, раўназначныя словы. Аналіз тэрміналогіі псіхалёгіі дае падставы лічыць, што патрабаваньне аб адсутнасці семантычных сувязей пры распрацоўцы тэрміналогіі псіхалёгіі вытрымлівалася не заўсёды. Пацверджаньнем з'яўляецца вялікая колькасць сінонімаў і антонімаў. Часам даследчыкі звяртаюць увагу на адмаўленьне такіх семантычных сувязей як полісемічнасць, аманімічнасць і сінанімічнасць тэрмінаў толькі ў межах адной галіны навукі (тэхнікі, мастацтва), што не выключае іх наяўнасць у міжгаліновай прасторы (Д.С. Лотэ, Р.А. Будагаў, А.В. Суперанская). Некаторыя з даследчыкаў (А.А. Рэфармацкі, С.М. Бурдзін) адмаўляюць мнагазначнасць тэрмінаў і абгрунтоўваюць дадзенае палажэньне меркаваньнем, што калі тэрмін адназначны ў сістэме, то і пры функцыянаваньні ў

тэксце ён будзе мець дакладныя семантычныя межы. Існуе шэраг даследчыкаў, якія апраўдваюць полісемію (Т.А. Чаботнік, Б.Н. Галавін, В.С. Ахманава) і пры гэтым прызнаюць тэрміналогію часткай агульналітаратурнай мовы, лічаць, што тэрміны падвяргаюцца ўсім тым лексіка-семантычным працэсам, па якіх развіваецца слоўніковы склад літаратурнай мовы ў цэлым.

У тэрміналогіі псіхалогіі можна вылучыць такія прыклады полісеміі: *амаральнасць*: 1. адсутнасць маральных прынцыпаў, паводзіны, якія супярэчаць маральнасці, 2. палавая распуста; *кагнітыўнасць*: 1. здольнасць да разумовага ўспрымання і перапрацоўкі знешняй інфармацыі; 2. працэс пазнання або самі веды (з'яўленне і «станаўленне» ведаў і канцэпцый, звязаных з гэтым веданнем, якія выказваюць сябе, як у думкі, так і ў дзеянні) і інш.

Немалаважным застаецца пытанне аманіміі сярод тэрмінаў. Складанасць дадзенай з'явы заключаецца ў розных поглядах даследчыкаў пры вызначэнні сярод тэрмінаў звычайных амонімаў і тэрмінаў, значэнне якіх разыходзіцца ў межах розных навук. Зразумела, што з'ява аманіміі тэрмінаў ў межах адной галіны навукі немагчыма. Пры вызначэнні тэрмінаадзінак, якія маюць агульны план выражэння і розны план зместу ў межах розных галін навук узнікаюць пэўныя складанасці. Некаторыя даследчыкі прапануюць лічыць дадзеную з'яву аманіміяй (міжнавуковай), іншыя прапануюць разглядаць як мнагазначныя словы, якія прайшлі працэс міжнавуковага разыходжання. З аднаго боку, падобныя тэрміны маюць зусім не звязаны паміж сабой сэнс ў межах розных тэрмінапалёў, а з другога боку, калі дадзеныя тэрмінаадзінкі такога тыпу перастаюць быць тэрмінамі, то яны перастаюць быць амонімамі, так як іх значэнні праяўляюцца ў семантычнай структуры слова. У сувязі з разыходжаннямі ў вызначэнні вартасці дадзенай з'явы ўзнікаюць і разыходжанні пры яе найменні. Акрамя таго ёсць прапановы называць дадзеныя адзінкі раўнагучнымі (А.В. Суперанская, А.Х. Султанова). Іншая група даследчыкаў намінуе гэтую з'яву міжнавуковай аманіміяй і заўважае, што міжнавуковая аманімія – гэта вельмі своеасаблівая з'ява, далёка не падобная на звычайную аманімію, якая як уласнамоўная з'ява не можа быць лакалізавана адносна галіны ведаў або дзейнасці. Таму раўнагучныя тэрміны, якія належаць да розных навук, неабходна лічыць проста рознымі тэрмінамі. Нягледзячы на шэраг разыходжанняў у намінацыі такіх амонімаў, некаторыя даследчыкі вылучаюць іх у асобную групу. Пры аналізе тэрміналогіі псіхалогіі быў вылучаны цэлы шэраг тэрмінаў такога тыпу, напр.: *аберацыя*: псіхалогія – індывідуальнае адхіленне ад нормы ў структуры органаў, сістэм, стану псіхічнай дзейнасці; *астраномія*, *фізіка* – *аберацыя святла* – змена кірунку распаўсюджвання святла (выпраменьвання) пры пераходзе з адной сістэмы адліку да іншай; *генетыка* – *храмасомныя аберацыі* (храмасомныя мутацыі, храмасомныя перабудовы) – тып мутацый, якія змяняюць структуру храмасом і інш.; *аглюцынацыя*: псіхааналіз – форма сінтэзу вобразаў уяўлення, якая складаецца са спалучэння некалькіх розных, у паўсядзённым жыцці не злучаных якасцей, уласцівасцей, частак, вобразаў у адзін; *лінгвістыка* – утварэнне граматычных форм слоў ці новых вытворных слоў шляхам далучэння да кораня

або да асновы слова афіксаў, якія маюць граматычныя і дэрывацыйныя значэнні і інш.

Разам з вылучанымі міжнавуковымі тэрмінамі-амонімамі ў складзе тэрміналагічных псіхалагічных слоўнікаў унутрыгаліновыя амонімы не былі выяўлены, што характарызуе псіхалагічную тэрміналогію са станоўчага боку.

Характэрнай для тэрміналогіі псіхалогіі з'яўляецца з'ява антаніміі, якая, згодна з В.П. Даніленка, праяўляецца ў існаванні слоў з супрацьлеглым значэннем і “істотна не адрозніваецца ад адпаведнай з'явы ў агульналітаратурнай мове” [6, с. 65]. Заўважана, што тэрміналогіі антанімія ўласціва не менш, чым лексіцы агульналітаратурнай мовы, таму што адны з важных праяўленняў сітэмных адносін у мове і ў тэрміналогіі ёсць сэнсавое супрацьпастаўленне яе элементаў. Неабходна заўважыць, што асэнсаванне тэрмінаў на аснове супрацьлегласці іх значэнняў спрыяе больш дасканалому ўсведамленню паняццяў. Згодна з А.М. Лапкоўскай, у тэрміналогіі вылучаюцца два тыпы антаніміі: лексічная і словаўтваральная. Групу лексічных тэрмінаў-антонімаў у галіне псіхалогіі складаюць: 1) назоўнікі: *блізарукасць – дальназоркасць; халерык – меланхолік*; 2) прыметнікі – кампаненты састаўных тэрмінаў: *аналітычная (памяць) – інтуітыўная (памяць), унутранае (маўленне) – знешняе (маўленне), вуснае (маўленне) – пісьмовае (маўленне), агульная (псіхіятрыя) – прыватная (псіхіятрыя)*. “Большасць лексічных антонімаў складаюць кампаненты састаўных тэрмінаў, што тлумачыцца тым, што ў антанімічныя адносіны ўступаюць відавочныя азначэнні састаўных тэрмінаў, якія ў адпаведнай мікрагрупе выражаюць супрацьлеглыя па якой-небудзь якасці прыкметы паняцця” [9, с. 50]. У лік словаўтваральных псіхалагічных тэрмінаў-антонімаў уваходзяць тэрмінаадзінкі, якія: 1) з'яўляюцца назоўнікамі і ў іх адно з паняццяў ці абодва ўтвораны прэфіксальным шляхам: *афанія – дысфанія; стрэс – дысрэс; асацыяцыя – дысацыяцыя; дэдукцыя – індукцыя; абулія – гіпербулія; маральнасць – амаральнасць; свядомае – бессвядомае; гуманнасць – жорсткасць* і 2) прыметнікі – кампаненты састаўных тэрмінаў.

Такія даследчыкі як Д.С. Лотэ, Б.М. Тагуноў, Б.М. Балін, Э.А. Натансон, С.І. Коршунаў, Г.Г. Самбурава і інш. сцвярджаюць, што тэрмін не павінен мець сінонімаў. Разам з гэтым у розных тэрмінасістэмах прыклады сінонімаў існуюць. Ад з'явы тэрміналагічнай сінаніміі патрэбна адрозніваць варыянтнасць і дублетнасць. Адзінства адосін адасаблення ці атаясамлівання дадзеных з'яў пакуль няма, паколькі існуюць розныя падыходы да вызначэння разглядаемых паняццяў. Разам з тым пад паняццем варыянтнасць, згодна з В.П. Краснеем, неабходна разумець “разнавіднасці таго самага тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі і словаўтваральнымі элементамі ці сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасю супадаюць у значэнні” [8, с. 129]. Тэрміналогія ўяўляе адкрытую сістэму, якой уласціва дынамічнае развіццё варыянтных намінацый. Наяўнасць тэрмінаварыянтаў у тэрміналогіі псіхалогіі тлумачыцца тым, што большая частка тэрмінаў, асабліва на пачатковым этапе развіцця, узнікла не на нацыянальнай аснове, а была запазычана ці створана з элементаў грэчаскай і лацінскай, а ў

апошні час – англійскай моў. Выбар варыянту ў тэксце часта адбываецца аўтаматычна для эканоміі часу на яго напісанне.

Пры вызначэнні наяўнасці псіхалагічных тэрмінаў варыянтаў ва ўнутрыслоўнікавым складзе былі вылучаны такія прыклады: *спачуццё – спачуванне, здольнаць – здатнасць* [3]; *несвядомае – неўсвядомленае* [1]. З больш дэталёвага вывучэння тэрмінаварыянтаў вынікае, што некаторыя адзінкі, прапанаваныя аўтарамі слоўнікаў з'яўляюцца не зусім адпаведнымі па сэнсе з сучаснага пункту гледжання: *міганне (міміка), зданнёвы (уяўны) – мнимый; нагляданне (спасцярога); паводзіны – трыманне, зайздрасць, рупнасць – ревность* [3].

Варыянты разам з тэрмінамі-сінонімамі ўваходзяць у больш агульнае паняцце “раўназначнасць”. Згодна з С. В. Грынеў-Грыневічам, у склад раўназначных тэрмінаў уваходзяць таксама эквіваленты – разнамоўныя тэрміны з бліскім ці падобным значэннем і дублеты – абсалютныя сінонімы з рознай формай [5, с. 102–108]. Размежаванне эквівалентаў і дублетаў адбываецца пры гэтым па паходжанні тэрмінаў. З улікам гэтага ў беларускай тэрміналогіі эквіваленты – раўназначныя тэрміны запазычанага паходжання, а дублеты – уласнабеларускага. Згодна з дадзеным меркаваннем з даследуемых слоўнікаў тэрміналогіі псіхалогіі былі вылучаны такія эквівалентамі: *абудлія – бязволле, амнезія – бяспамяцце, інтраспекцыя – унутрынагляданне, саманазіранне* [10], *эгаізм – самалюбства, эксперымент – спроба, эмпірычны – дасведчальны* [3]; *інсайт – разуменне*.

Галоўнае адрозненне паміж сінонімамі і дублетаў заключаецца ў тым, што сінонімы сваім унутраным зместам адлюстроўваюць розныя класіфікацыйныя прыметы аднаго і таго ж паняцця, а дублеты – гэта тэрміны, якія не маюць ніякіх сэнсавых адценняў. Сярод вывучаемай тэрмінагаліны можна вылучыць сінонімы: *свядомасць* [3], [13], [7], [11], [1], [9] – *прытомнасць, сазнанне* [31]; [8]; *запамінанне – захоўванне; выкліканне – унушэнне, выдумка; безсвядомы – непрытомны* [9], *падражжанне* [2] – *перайманне* [3], [10], [13], [9] – *наследаванне* [3].

Пры больш дэталёвым аналізе было заўважана, што такія з'явы як варыянтнасць, эквівалентнасць характэрны ў большасці першаму слоўніку тэрміналогіі псіхалогіі “Тэрміналогія логікі і псіхалогіі” (1923). Гэта сведчыць пра тое, што ўзровень развітасці даследуемай тэрмінасістэмы на пачатковым этапе (20-я гг. XX ст.) адрозніваецца ад таго стану, якога яна дасягнула ў час росквіту (пач. XXI ст.). Наяўнасць тэрмінаў-амонімаў, якія выявіліся пры супастаўленні псіхалагічнай тэрміналогіі з тэрміналогіяй іншых галін навук, тлумачыцца адначасовасцю ўзнікнення тэрмінаў у розных навуковых кірунках. Неабходна звярнуць увагу на тое, што ў большасці выпадкаў міжгаліновыя тэрміны-амонімы з'яўляюцца інтэрнацыянальнымі. Полісемія і сінанімія выяўляюцца пры супастаўляльным аналізе тэрмінаадзінак у розных слоўніках, што дае падставы пагадзіцца з меркаваннямі некаторых навукоўцаў аб заканамернасці і аб'ектыўнасці такіх семантычных працэсаў у адносінах да развіцця асобных тэрмінаў ці пэўных тэрміналагічных сістэм.

Л.А. Антанюк заўважае, што “з мэтай больш дыферэнцыраванага аналізу семантычных працэсаў у аспекце развіцця асобных тэрмінаў і тэрміналагічных сістэм мэтазгодна адрозніваць сінанімію, мнагазначнасць, аманімію, абумоўлены ўдасканаленнем і развіццём моўнага афармлення тэрмінаў і ўдакладненнем унутранага зместу адпаведных паняццяў” [2, с. 77]. Пры гэтым патрабаванне адназначнасці тэрміна ў складзе пэўнай тэрміналагічнай сістэмы застаецца нязменным і абавязковым для ўпарадкавання тэрміналогіі. Зразумела, што абсалютна ўпарадкаваная і адназначная тэрміналогія з’яўляецца толькі ідэальным станам тэрмінасістэмы. Тым не менш задача тэрмінолагаў палягае ў імкненні да максімальна магчымай ступені развітасці і ўпарадкаванасці тэрмінасістэмы.

Пры правядзенні лексіка-семантычнага аналізу тэрміналогіі псіхалогіі было высветлена, што псіхалагічная тэрміналогія мае разнастайныя семантычныя сувязі (сінанімія, полісемія, аманімія, антанімія, дублетнасць, варыянтнасць). На першым этапе фарміравання тэрміналогіі псіхалогіі (20–30-ыя гг. XX ст.) пры адсутнасці аднастайна выпрацаваных падыходаў да распрацоўкі тэрміналогіі ў тэрміналагічных слоўніках знайшлі адлюстраванне дублеты, варыянты і сінонімы. Адметай для псіхалагічнай тэрміналогіі з’яўляецца адсутнасць у яе складзе ўнутрыгаліновых амонімаў.

А.А. Рэфармацкі сцвярджае, што шлях стварэння нацыянальнай тэрміналогіі – гэта “ўлік, выверка, уніфікацыя ўсяго наяўнага запasu з ліквідацыяй дэфектаў, развядзеннем амонімаў, уніфікацыяй сінонімаў і прывядзеннем у сістэму адабранага і рэгламентаванага” [12, с. 186], даследаванне ж і ўпарадкаванне тэрміналогіі псіхалогіі – гэта адзін з крокаў ва ўпарадкаванні нацыянальнай тэрміналогіі і мовы цалкам.

Літаратура

1. Алоўнікава, Н.Г., Кандрацьева В.В. Руска-беларускі слоўнік па педагогіцы і псіхалогіі / Беларус. дзярж. пед. ун-т. Мн., 1996. – 64 с.
2. Антанюк, Л.А. Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне / Л.А. Антанюк. – Мінск, 1987. – 240 с.
3. Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Вып. 4. // Тэрмінолёгія лёгікі і псіхалогіі / Ін-т Беларускае Культуры. Менск, 1923. – 63 с.
4. Беларускія слоўнікі і энцыклапедыі Belarusian dictionaries and encyclopedias: Бібліяграфія / Склад.: В.Кіпель, З.Саўка. Нью Ёрк. Мн. : Бел. ін-т навукі і мастацтва, [2002?]. - 568, [2] с.
5. Гринев-Гриневич, С. В. Терминоведение / С. В. Гринев-Гриневич. – М.: Академия, 2008. – с. 102–108.
6. Даниленко, В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 205 с.
7. Кароткі слоўнік псіхалагічных паняцця. М-ва адукац. РБ; скл. Н.П. Бернацкая, В.В. Данілаў, Л.М. Іванова ды інш.; пад агул. рэд. П.П. Шумкага; адк. за вып. Е.М. Качубей. Мазыр, 1993, - 23 с. [Ра.] Накл. 200.
8. Красней, В.П. Беларуская тэрміналогія: зб. арт. / В.П. Красней; рэдкал.: Э.А. Ялоўская (адк. рэд.) [і інш.]; навук. рэд. М.Р. Прыгодзіч. – Мінск.: БДУ, 2011. – 216 с.
9. Метадычныя рэкамендацыі па курсе “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” для студэнтаў спецыяльнасці Г 07 ГрДУ; Скл. А.М. Лапкоўская. Гродна, 2001. - 85 с.
10. Праект слоўніка. [Для БелСЭ] / БАН; рэд. БелСЭ пры БАН; гал. рэд. БелСЭ: П.О. Горын; першы нам. гал. рэд. С.Я. Вольфсон; нам. гал. рэд.: Т.Ф. Домбаль (у вып. 4,9, 14), Ц.Л. Буртын, Н.Л. Меншчэракоў. Мн.: Выд-ва БАН, 1935. – 66 с.

11. Псіхічнае развіццё дзяцей // Кн. пра псіхалогію выхавання: // Хрэстам. / Скл. Я.Л. Каламінскі, Л.А. Панько; Пер. на бел. м. Б.В. Стральцоў. Мн.: Нар. асв., 1994, - 217 (у выд. зьвестак памылкова: 207). С. 212-[216].

12. *Реформацкий, А.А.* Мысли о терминологии / А.А. Реформацкий // Современные проблемы русской терминологии. – М. 1986. – 186. – с. 18.

13. Руска-беларускі слоўнік па псіхалогіі / Мін. дзярж. пед. ін-т; Скл. Т.У. Васілец, Я.Л. Каламінскі, Р.А. Макарэвіч. Мн., 1991. – 48 с.

14. Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: Бібліягр. давед. / Тэрмінал. каміс. пры М-ве адукацыі Рэсп. Беларусь, Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф.Скарыны; [Уклад.: Л.Чарняўская, Г.Цыхун]. Мн. : МГА “Бел. кнігазбор”, 2000. - 74, [1] с.

15. Этыка і псіхалогія сямейнага жыцця. Кароткі руска-беларускі слоўнік: Дапаможнік для перакладу лекцыйнага курса / Мазыр. дзярж. пед. ін-т; Аўт.-скл. Г.І. Фядосенка. – Мазыр, 1995. – 22 с.

К.П. Любецкая

АБ ЛЕКСІЧНЫМ СКЛАДЗЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ МАСТАЦТВА

На сённяшні дзень беларуская тэрміналогія развіваецца ў супярэчлівых умовах. Увогуле ў сучасным мовазнаўстве выказваецца думка аб тым, што распрацоўка беларускай навуковай мовы ў канцы ХХ – пачатку ХХІ стст. працягваецца ў межах школьнай практыкі і сферы гуманітарных навук. З аднаго боку, можна сцвярджаць, што айчынная тэрміналогія ўяўляе адну з дастаткова рэпрэзентатывных і даследаваных галін беларускага мовазнаўства. Сведчаннем гэтаму могуць службыць шэраг падрыхтаваных спецыялістамі манаграфій і даследаванняў спецыяльнай лексікі беларускай мовы, а таксама багаты скарб нацыянальнай тэрмінаграфіі. Адметным для беларускай тэрміналагічнай дзейнасці з’яўляецца той факт, што нават пры пастаяннай распрацоўцы пэўнай тэрмінагаліны дзейнасці па інвентарызацыі і ўпарадкаванні назапашанага на працягу папярэдняга стагоддзя належная ўвага не надаецца. Разам з тым уяўляецца, што ўважлівае стаўленне да наяўнага тэрміналагічнага вопыту ў цэлым спрацоўвае на карысць далейшага ўпарадкавання не толькі асобнай тэрмінагаліны, але і спрыяе выпрацоўцы і фарміраванню нацыянальных адметных тэрмінаспасабаў і тэрмінаэлементаў.

Паколькі тэрмінасферы мастацтва ўласціва тэндэнцыя пастаяннага і паступовага развіцця на працягу ХХ – ХХІ стст., то вывучэнне яе складу можа быць цікавым як для агульнай характарыстыкі тэрмінагаліны, так і для асэнсавання адметнасцей яе ўпарадкавання.

Паводле паходжання тэрміналагічная лексіка мастацтва неаднародная. Адным з кірункаў яе фарміравання з’явілася шырокае выкарыстанне ўласных моўных рэсурсаў: *белы, бель, валік, галіна, выгляд, від, вока, галава*. У тэрмінасістэме мастацтва вылучаецца група, складнікі якой утвораны з агульнаўжывальных і вузкаспецыяльных слоў, напрыклад: тэрмін *калона*, што абазначае ‘вертыкальную апору, галоўны элемент нясучай канструкцыі збудавання’ і *калона людзей*; *збор* (ад збіраць) і *збор* як ‘рэфармацкая царква, тып культавага збудавання, пашыраны ў Беларусі ў ХІV ст.’. Асобную групу

тэрмінагаліны ўтварае т.зв. устарэлая лексіка (*ардынацыя, какошнік*) і найменні новых паняццяў (*дэкор, калаж, інтарсія, інтэр'ер, дыяпазітыў*). Сярод уласных тэрмінаў можна вылучыць агульнаўжывальныя словы, якія сталі тэрмінамі ў выніку тэрміналагізацыі. Асаблівая роля пры тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў належыць матывацыі, перш за ўсё метафары, якая ўяўляе перанос значэння паводле падабенства на аснове якой-небудзь рысы, звычайна знешняй у адносінах да іх, параўн.: *нос, палец, галава, калена, збор* і інш. Частка тэрмінаў уласнага паходжання фарміравалася на базе размоўнай лексікі, напр.: *рэтушоўка, мураванка, размалёўка, таніроўка*. Пэўную частку уласных тэрмінаў складаюць вытворныя тэрміны, утвораныя паводле прадуктыўных у сучасным тэрмінаўтварэнні спосабаў, напр.: *надлом, настыў, выгін, нахіл*.

Адметнасцю сучаснага складу лексікі мастацтва ёсць наяўнасць у ёй тэрміналагічных спалучэнняў, складнікамі якіх з'яўляюцца адначасова і ўласныя, і іншамовныя тэрмінаэлементы, параўн.: *буйнамаштабнасць, лакальны колер, назіральная перспектыва, шматжанравасць*). У якасці тэрмінаэлементаў сучасных тэрмінаў выкарыстоўваюцца і іншамовныя элементы, напр.: *архі-* ў тэрмінах *архітэктура, архітэктоніка, архітраў, архітэктар, архітэктурна-гістарычны, архітэктурна-будаўнічы* і інш., *аква-*: *акварэль, акватынта, акведук, акватыпія*; *арка-*: *арката, аркада, аркбутан*; *-графія*: *аўталітаграфія, ізаграфія, ізограф, літаграфія*.

Адным са спосабаў фарміравання тэрміналогіі мастацтва стала выкарыстанне іншамовнай лексікі. У складзе тэрмінасістэмы адзначаюцца запазычанні з лацінскай мовы: *калегіум, ілюстрацыя, арнамент*; з грэчаскай мовы: *каліграфія, гіпастыль, гармонія*; з французскай мовы: *гратэск, гравюра, дэкор*; з нямецкай мовы: *грунт, карніз*; з англійскай мовы: *катэдж, кромлех, менгір*; з польскай мовы: *гонт, гафт, кафля, кляштар*; з італьянскай мовы: *акватынта, ала прыма*; з японскай мовы: *ікебана, ню*; з турэцкай мовы: *мастаба, мячэць*. Значная роля ў тэрміналогіі мастацтва належыць інтэрнацыянальным сродкам з суфіксам *-ізм*, параўн.: *акадэмізм, анімалізм, бруталізм, дадаізм, дэзурбанізм, дывізіянізм*.

Беларускія тэрміны мастацтва паводле будовы суадносяцца або са словамі, або са словазлучэннямі, параўн., напрыклад: *перспектыва і паветраная перспектыва, мастацтва і беспрадметнае мастацтва, жанр і бытавы жанр, гравюра і выпуклая гравюра*. Словы-тэрміны ў сваю чаргу падзяляюцца ў залежнасці ад часцінамоўнай прыналежнасці на тэрміны-назоўнікі, тэрміны-прыметнікі, тэрміны-дзеясловы, тэрміны-прыслоўі. Пераважную большасць слоў-тэрмінаў складаюць назоўнікі, напр.: *зал, застаўка, ідэя, замша, ікона, выгін, зацёк, мастацтва, скажэнне*. У якасці аднаслоўных тэрмінаў могуць выкарыстоўвацца ўласныя імёны напр.: *кальвінізм, інталія, глорыя, гларыёла* і інш. У асобных выпадках назоўнік становіцца часткай складаных аднаслоўных тэрмінаў, напрыклад: *іканаграфія, ікананіс, лінагравюра, рэстаўтарства*. Састаўныя найменні ўтвараюцца пераважна шляхам спалучэння назоўніка і прыметніка: *абстрактнае мастацтва, лінейная перспектыва, чырвонафігурны*

*стыль і інш. Пры гэтым прыметнік, выступаючы ў ролі азначэння, выконвае не якасную, але ўдакладняльную, абмежавальную, класіфікацыйную ролю, не мае форм ступеней параўнання. У тэрмінах са свабодным спалучэннем слоў кожны кампанент па-за тэрмінам можа ўступаць у сувязі з іншымі словамі, параўн.: *выпуклая гравюра, пластычная анатомія і інш. У несвабодных словазлучэннях-тэрмінах можна вызначыць кампанент, які ізалявана можа і не быць тэрмінам, параўн.: дадатковы колер, нейтральны фон, перагародачная эмаль і інш.**

Паколькі працэс узнікнення тэрміналагічнай лексікі неаддзельны ад умоў развіцця і функцыянавання нацыянальнай мовы, то ёсць падставы сцвярджаць, што натуральнае фарміраванне беларускай тэрміналогіі з'яўляецца працяглым, але перарывістым. Як вядома, нармаванне беларускамоўных тэрміналагічных галін доўжыцца да нашага часу. Адною з прычын гэтага з'яўляецца адсутнасць рэпрэзентатыўнай колькасці стандартаў перакладу тэрмінаў на беларускую мову, а таксама неўпарадкаванасць асобных тэрмінагалін. Часам пры стварэнні беларускай тэрміналогіі прыходзіцца выпрацоўваць кадыфікаваным іншамоўным тэрмінам беларускія адпаведнікі з арыентацыяй на інтуіцыю і вопыт. У кожным выпадку, у адпаведнасці з агульнымі тэндэнцыямі фарміравання нацыянальнай тэрміналогіі ў пэўны перыяд аддаецца перавага тым або іншым спосабам упарадкавання тэрмінагаліны, якія захоўваюць свае пазіцыі як асноўныя або страчваюць іх у сучаснай тэрміналогіі.

В.У. Праконіна

ТЫПЫ БЕЛАРУСКІХ СЛОЎНІКАЎ ЭКАНАМІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

У адпаведнасці з “Законам аб мовах” (1990) беларуская мова разам з рускай з’яўляюцца дзяржаўнымі ў Рэспубліцы Беларусь. На беларускай мове вядзецца дакументацыя, справаводства, судаводства, яна ўжываецца ў навуковай і культурнай сферах і інш. Выкарыстоўваецца нацыянальная мова і ў сферы эканомікі, таму істотным з’яўляецца ўпарадкаванне сістэмы беларускіх эканамічных тэрмінаў. Тым больш, “ад умення свабодна аперыраваць сістэмай тэрмінаў пэўнай навукова-тэхнічнай галіны залежыць поспех прафесійнай камунікацыі спецыялістаў” [2, с. 4].

Даследаванне беларускіх эканамічных слоўнікаў паспрыяе далейшай распрацоўцы і нармалізацыі беларускай тэрміналогіі. Гэта абумоўлена тым, што для слоўнікаў характэрна “сістэмнае апісанне канкрэтнай групы слоў” [3, с. 522], “рознабаковасць аналізу” прыведзеных тэрмінаў, “паўната лінгвістычных звестак”, “доказнасць пададзенай інфармацыі” [2]. Вылучэнне тыпаў слоўнікаў дазволіць “не толькі сістэматызаваць ужо створаныя працы, але і прагназаваць складанне новых тыпаў слоўнікаў” [2, с. 57], а таму з’яўляецца істотным пытаннем тэрмінаграфіі.

У сучаснай лексікаграфіі існуюць шматлікія класіфікацыі слоўнікаў. У рускім мовазнаўстве класіфікацыяй слоўнікаў займаліся такія вядомыя лінгвісты, як Л. У. Шчэрба, С. І. Ожагаў, Е. А. Найда, В. П. Беркаў, М. Ю. Каравулаў, У. У. Дубічынскі, Д. М. Шмялёў, у беларускім – Б. А. Плотнікаў, В. К. Шчэрбін,

Д.В. Дзятко, П.У. Сцяцко і інш. Л.У. Шчэрба прапанаваў класіфікацыю слоўнікаў на аснове 6 супрацьлегласцяў: слоўнік акадэмічнага тыпу – слоўнік-даведнік, энцыклапедычны слоўнік – агульны слоўнік, тэзаўрус – звычайны слоўнік (тлумачальны або перакладны), тлумачальны або перакладны слоўнік – ідэаграфічны слоўнік, тлумачальны слоўнік – перакладны слоўнік, негістарычны слоўнік – гістарычны слоўнік. В.В. Маркоўкін размяжоўвае лексічныя слоўнікі (арфаграфічныя, арфаэпічныя, тлумачальныя, перакладныя лексічныя і г.д.), слоўнікі спалучальнасці, фразеалагічныя слоўнікі і інш. Як адзначае В.К. Шчэрбін, “паспяховаму развіццю сучаснай беларускай лексікаграфіі ў значнай ступені перашкаджае адсутнасць сур’ёзных спроб з боку складання слоўнікаў пэўным чынам упарадкаваць, падагульніць назапашаны ў рамках беларускай лексікаграфічнай традыцыі багаты і разнастайны слоўнікавы матэрыял” [10, с. 3]. Пры даследаванні структуры беларускай спецыяльнай лексікаграфіі В.К. Шчэрбіным вылучаюцца наступныя напрамкі: тэрміналагічная лексікаграфія, энцыклапедычная лексікаграфія, эксперыментальная лексікаграфія, класіфікацыйная лексікаграфія і спецыяльная канцэптаграфія.

У манаграфіі “Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі” даследчык звяртае ўвагу на тое, што для стварэння слоўнікавай тыпалогіі неабходна ўлічваць “лексікаграфічныя параметры”, або слоўнікавыя паказчыкі [10], пад якімі разумеюць “некаторую велічыню, характарыстыку, меншую, як правіла, за лінгвістычную адзінку адпаведнага апісання, якая па функцыі супадае з дыферэнцыяльнай прыметай” [4]. Такім чынам, тып слоўніка “ўяўляе сабой ідэальнае спалучэнне наперад вызначаных лексікаграфічных параметраў, адзін з якіх з’яўляецца дамінантным” [10]. Тып неабходна адрозніваць ад віду. Паняцце тып – агульнае, у той час як від вылучаецца ў межах канкрэтнага тыпу слоўнікаў.

Пры вызначэнні тыпу слоўніка была звернута ўвага на назву даведніка і яго будову. Так, напрыклад, “Рыночная эканоміка: Словарь-справочник” (1992) з’яўляецца слоўнікам-даведнікам, што відаць з назвы, а “Руска-беларускі слоўнік эканамічных тэрмінаў” (2011) перакладным, што звязана з яго будовай: у слоўніку падаецца эканамічны тэрмін на рускай мове і прыводзіцца яго беларускі адпаведнік. Такім чынам, у складзе беларускіх эканамічных слоўнікаў былі вылучаны тлумачальныя (3), перакладныя (16), слоўнікі-даведнікі (13), слоўнікі-дадаткі (18). Тлумачальныя і перакладныя слоўнікі ўваходзяць у склад сучаснай тэрмінаграфіі, слоўнікі-даведнікі – “энцыклапедычнай лексікаграфіі”, да напрамку класіфікацыйнай лексікаграфіі адносяцца слоўнікі-дадаткі.

Галоўным аб’ектам апісання ў тлумачальных слоўніках¹² з’яўляюцца самі тэрміны. Сярод тлумачальных слоўнікаў эканамічных тэрмінаў можна вылучыць вузкадысцыплінарныя¹³ даведнікі, для якіх характэрна глыбокае, грутаўнае

¹² Руска-беларускі тлумачальны слоўнік” (1990), “Руска-беларускі тлумачальны слоўнік гандлёва-эканамічных тэрмінаў, якія ўжываюцца пры вывучэнні курса “Эканоміка гандлю” (1991), “Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў” (1995).

¹³ “Падлік, аналіз, кантроль” (164 тэрміны), “Руска-беларускі тлумачальны слоўнік гандлева-эканамічных тэрмінаў, якія ўжываюцца пры вывучэнні курса “Эканоміка гандлю” (282 тэрміны) і “Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў” (683 тэрміны).

акрэсленне пэўнай галіны ведаў. У асобных даведніках¹⁴ пададзены рускія эканамічныя тэрміны і іх беларускія адпаведнікі.

Да кожнай адзінкі змяшчаецца дэфініцыя на рускай і беларускай мовах адпаведна.

“Руска-беларускі тлумачальны слоўнік гандлёва-эканамічных тэрмінаў, якія ўжываюцца пры вывучэнні курса “Эканоміка гандлю” і “Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў” прысвечаны “гандлёвай сферы”. У выдадзеным ў 1995 годзе “Тлумачальным слоўніку гандлёвых тэрмінаў” пад агульнай рэдакцыяй Р.П. Валевіч усе тэрміны пададзены на беларускай мове: “Аб’ект стандартызацыі – прадмет (прадукцыя, працэс, паслуга), які падлягае ці падвяргаецца стандартызацыі” [8, с. 3].

Наяўнасць тлумачальных слоўнікаў у беларускай лексікаграфіі адыгрывае вялікую ролю, таму што ў іх падаюцца тлумачэнні беларускіх тэрмінаў, выяўляюцца спецыфіка эканамічнай лексікі. Шырокае выкарыстанне беларускай мовы ў гэтых крыніцах у якасці перакладной, а ў некаторых – і ў якасці рэестравай мовы, дазваляе сцвярджаць аб тым, што беларускія эканамічныя тэрміны запатрабаваныя ў сферы функцыянавання і знаходзяць адлюстраванне ў сферы фіксацыі.

Перакладныя слоўнікі¹⁵ прадстаўлены выданнямі з адной уваходнай (руская) і адной выходнай (беларуская) мовамі. Некаторыя слоўнікі¹⁶ з’яўляюцца шматнакіраванымі, г.зн. што яны складаюцца з дзвюх самастойных частак. Слоўнікавы артыкул у перакладных беларускіх эканамічных слоўніках уключае тэрмін і яго адпаведнік з той мовы, на якую ён перакладаецца.

Аспірантам і спецыялістам эканамічнага профілю адрасаваны аднанакіраваны слоўнік¹⁷, які быў створаны з мэтай перакладу рускіх эканамічных тэрмінаў на беларускую мову. У слоўніку падаюцца рускія і беларускія тэрмінаадзінкі, напрыклад: *рус.* авизо – *бел.* авіза [1, с. 4], *рус.* агент – *бел.* агент [1, с. 5]. Прыводзяцца магчымыя варыянты тэрміналагічных спалучэнняў з прапанаваным тэрмінам: *рус.* дата валютирования – *бел.* дата валютавання, *рус.* дата в страховании отчёта – *бел.* дата у страхаванні справаздачы, *бел.* дата истечения срока контракта – *рус.* дата сканчэння тэрміну кантракта [1, с. 29].

Такім чынам, перакладныя слоўнікі ўтрымліваюць эканамічныя тэрміны і іх адпаведнікі з тых моў, на якія яны перакладаюцца, а таму адыгрываюць важную ролю ў сістэматызацыі адзінак беларускай эканамічнай тэрміналогіі, а таксама выконваюць камунікацыйную функцыю: “ шляхам устанаўлення эквівалентаў

¹⁴ “Падлік, аналіз, кантроль” (1990).

¹⁵ “Краткий русско-белорусский словарь экономических терминов” (2007) (3000 тэрмінаў), “Краткий русско-белорусский словарь юридических и социально-экономических терминов : для студентов” (2009) (2750 тэрмінаў), “Русско-белорусский учебный словарь экономических терминов”. (2010) (2500 тэрмінаў) і г.д. Складзены і шматмоўныя перакладныя эканамічныя слоўнікі, напрыклад, “Словарь – минимум экономических терминов: Русско-белорусско-англо-французско-арабский: В 2 ч.” (1995) (896 тэрмінаў).

¹⁶ “Mały praktyczny słownik biznesmena” (больш за 2000 тэрмінаў)

¹⁷ “Руска-беларускі слоўнік эканамічных тэрмінаў” (2011) (4650 тэрмінаў)

слоў сваёй і іншай моў садзейнічаюць пашырэнню моўных кантактаў паміж народамі” [3, с. 524].

У слоўніках¹⁸, што прадстаўляюць напрамак “энцыклапедычная лексікаграфія”, “аб’ектам апісання з’яўляецца прадмет або паняцце, абазначанае словам” [2, с. 58]. Такім чынам, у энцыклапедычным даведніку, у адрозненне ад тлумачальнага, “апісваецца не слова, а паняцці, тэрміны, пэўныя прадметы, з’явы, гістарычныя падзеі, факты з грамадска-палітычнага жыцця, эканомікі, навукі, тэхнікі, біяграфіі вядомых людзей і інш.” [8, с. 132]. Энцыклапедычныя даведнікі падзяляюць на ўніверсальныя, галіновыя і рэгіянальныя [8]. Так, галіновы “Словарь-справочник по современной экономике: На пяти языках” карысны не толькі тым, хто вывучае эканоміку, але і тым, хто цікавіцца замежнымі мовамі. Рэестравае слова ў даведніку прыводзіцца на рускай мове пад пэўным парадкавым нумарам, далей падаецца характарыстыка тэрміна. Ролю перакладной часткі выконваюць тэрміны беларускай, англійскай, нямецкай і французскай моў. Значэнне дадзенага слоўніка ў тым, што “... у ім пашыраецца кола паняццяў, з дапамогай якіх можа быць дадзена не толькі агульная характарыстыка рынкавай эканомікі, але і пазнаны канкрэтны механізм яе функцыянавання...” [7, с. 2], а таксама “... слоўнік дапаможа рашаць і складаныя навучальныя задачы – перш за ўсё ўзброіць чытача веданнем паняццяў на беларускай мове” [7, с. 2]. Такім чынам, даведнік змяшчае ў сабе дзве функцыі: навучальную і інфармацыйную.

Неабходнасць выдання “Слоўнік катэгорый эканамічнай тэорыі” (1999) (490 тэрмінаў) заключалася ў тым, што ў СССР “беларуская мова як бы адмяжоўвалася ад удзелу ў фармаванні навуковых палітыка-эканамічных паняццяў” [6, с. 3]. У даведніку падаюцца катэгорыі палітычнай эканоміі, катэгорыі, якія часта ўжываюцца ў рыначных адносінах, катэгорыі гаспадарчых адносін у Вялікім княстве Літоўскім (ВКЛ). У дадзеным даведніку ўпершыню ў беларускай лексікаграфіі была ажыццёўлена спроба аб’яднаць катэгорыі эканамічнай тэорыі на беларускай мове.

Слоўнікі-дадаткі ўтрымліваюць ядзерныя тэрміны вузкіх галін эканомікі. Так, напрыклад, “Слоўнік важнейшых эканамічных тэрмінаў” (61 тэрмін) змешчаны ў якасці дадатку ў вучэбным дапаможніку “Некаторыя пытанні вывучэння гісторыі, эканамічнай тэорыі і культуралогіі ў ВНУ”, а ў “Практыкуме па эканамічнай тэорыі” падаецца “Беларуска-рускі слоўнік эканамічных тэрмінаў” (192 тэрміны).

На падставе агульнай класіфікацыі беларускіх слоўнікаў, створанай В.К. Шчэрбіным, была праведзена класіфікацыя беларускіх слоўнікаў эканамічнай тэрміналогіі. У тлумачальных слоўніках падаюцца не толькі тлумачэнні слоў, але і арфаграфічныя і граматычныя нормы. Перакладныя слоўнікі адыгрываюць значную ролю ў працэсе перакладу з адной мовы на другую. Навуковая значнасць слоўнікаў-даведнікаў заключаецца ў тым, што ў іх прадстаўлены сістэматызаваныя звесткі пра тэрміны. Слоўнікі-дадаткі ствараюцца з навучальнай мэтай.

¹⁸ “Словарь-справочник по современной экономике: На пяти языках” (1774 тэрміны), “Слоўнік катэгорый эканамічнай тэорыі” (490 тэрмінаў).

Літаратура

1. Акуленка А. А. Руска-беларускі слоўнік эканамічных тэрмінаў / А. А. Акуленка, Г. Ф. Вештарт, Т. М. Трухан ; [ДУА "Інстытут падрыхтоўкі навуковых кадраў НАН Беларусі"]. – Мінск: Права і эканоміка, 2011. – 123 с.
2. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў: вучэбны дапаможнік / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск: Беларусь, 2012. – 231 с.
3. Беларуская мова: Энцыкл. / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А. Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мн.: БелЭН, 1994. – 655 с.
4. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Ю. Н. Караулов. – Москва: Наука, 1981. – 367 с.
5. Морковкин В. В. Основы теории учебной лексикографии: (10.02.01): Дис. в форме науч. докл. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук / Ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина. – Москва, 1990. – 72 с.
6. Слоўнік катэгорый эканамічнай тэорыі / С. Я. Янчанка (кіраўнік), Т. І. Адамовіч, А. І. Ванькевіч і інш.; Ін-т эканомікі Нац. акад. навук Беларусі. – Мн., 1999. – 286, [1] с.
7. Словарь-справочник по современной экономике: на пяти языках / М. В. Мишкевич, Л. И. Василевская, В. Н. Ермаков, М. И. Плотницкий; Под общ. ред. М. И. Плотницкого, М. В. Мишкевича. – Минск: Выш. шк., 1996. – 364 с.
8. Современный русский язык: Лексикология, фразеология, лексикография: пособие / В. Д. Старичёнок, Т. В. Балущ, О. Е. Горбачевич [и др.]; под ред. В. Д. Старичёнка. – Минск: БГПУ, 2008. – 196 с.
9. Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў / Р. П. Валевіч, М. М. Нясмелаў, А. Г. Роміна, Г. В. Траяноўская; Пад агул. рэд. Р. П. Валевіч. – Мінск: Выш.шк., 1995. – 103 с.
10. Шчэрбін В. Структура беларускай спецыяльнай лексікаграфіі // Лексікаграфічны бюлетень. Зб. наук. прац / Відпов. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. – Вип. 20. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 141–149.
11. Шчэрбін В. К. Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі / В.К. Шчэрбін. – Мінск: “Беларускі кнігазбор”, 1996. – 140 с.

А.А. Радзевіч

АДАПТАЦЫЯ СІНТАКСІЧНЫХ КАНЦЭПТАЎ ДЛЯ ШКОЛЬНАГА КУРСА «БЕЛАРУСКАЯ МОВА»

Курс “Беларуская мова” ў сістэме гуманітарнага выхавання, дарэчы як і ў сукупнасці базісных ведаў, павінен быць адным з вядучых напрамкаў “школьнай” адукацыі. Менавіта Слова фарміруе свядомасць асобы, структуру каштоўнасных прыярытэтаў, характар рацыянальнага падыходу пры размежаванні такіх паняццяў, як *значэнне* і *сэнс*. Пры гэтым, толькі Слова, як цэласны аб’ект, заключае ў сабе *сэнс*, тое, што мае “адносіны да каштоўнасцей – да ісціны, прыгажосці.., змяшчае ў сабе ацэнку” [Бахтин 1986: 322]. У пошуку, распазнаванні сэнсу і выхоўваецца творчая асоба.

Зразумела, што даследаванне складанага працэсу ўзаемаадносін камунікантаў у прасторы мова – *свядомасць* – *культура* [гл., напрыклад: Бахтин 1986; Вежбіцкая 1996; Карасік 2002; Кубрякова 2004; Evans 2006; Попова, Стернин 2007 і інш.] патрабуе адпаведнай метадалагічнай асновы. Такім “падмуркам”, як нам падаецца, можа стаць *кагніталогія*¹⁹ з грунтоўна

¹⁹ “Кагніталогія – навука пра сэнсы, закладзеныя ў інфармацыі і пра здольнасць чалавека расшыфроваць іх і выкарыстоўваць у сваёй жыццядзейнасці. Гэта веды аб ведах як чалавечым феномене” [Безрукова 2000: 374].

распрацаваным механізмам *лінгваканцэптуалагічнага аналізу*. Нягледзячы на розны характар яго рэалізацыі (*кагнітыўна-дыскурсіўны, лінгвакультуралагічны, кагнітыўна-стылістычны*) [Орлова 2009: 34], выпадкі крытычнага стаўлення да выбару “інструментарыя” пры правядзенні даследаванняў адпаведнага характару [Сорокін 2003: 283–294], паняцце *канцэпт*, цэнтральнае для ўсіх напрамкаў лінгвакагнітывістыкі, дазваляе апісаць граматычныя ўніверсаліі – “канцэпты самага высокага ўзроўню <...>, якія ўтвараюць закрытыя класы форм” [Кубрякова 2004: 313]²⁰.

Абапіраючыся на гіпотэзу аб канцэптуальнай карціне свету, якая “спараджае мову”, больш таго, “сама спараджаецца сістэмай мовы ў працэсе кагнітыўнай дзейнасці моўнага калектыву” [Турбина 2013: 64], можна спраецываць кагнітыўна-дыскурсіўны метада даследавання на апісанне сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы. У такім выпадку лінгвакагнітыўны аналіз пазбаўлецца “фантомнасці”, як сцвярджаюць некаторыя даследчыкі²¹, а *сінтаксічны канцэпт* становіцца сродкам “матэрыялізацыі”, упарадкавання і практычнага асэнсавання так званай “духоўнай рэальнасці”²². Сімвалам, знакам сінтаксічнага канцэпта неабходна прызнаць структурную схему сказа “з вызначанымі адносінамі паміж кампанентамі прапазіцыі, абранымі на ролю суб’ектыва і прэдыкатыва” [Булынина 2012: 72]²³. Менавіта ў ёй (структурнай схеме сказа) адлюстравана і адначасова замацавана *тыпавая прапазіцыя – сінтаксічны канцэпт*. Гэта значыць, што структурныя схемы сказа, “выпрацаваныя моўцамі для адлюстравання сінтаксічных канцэптаў, утвараюць сінтаксічную сістэму канкрэтнай мовы...” [Попова 2004: 27].

Зыходзячы з вышэй прыведзеных меркаванняў, нам падаецца правамерным паступова прывесці праграму школьнага курса “Беларуская мова” ў адпаведнасць з сучаснымі навуковымі падыходамі да вывучэння беларускай мовы. Найбольш значнай задачай з’яўляецца тэарэтычная адаптацыя, сістэматызацыя і практычная рэалізацыя вывучэння сінтаксічных канцэптаў – своеасаблівых універсальных, мадэлей ментальнага асэнсавання рэчаіснасці.

²⁰ Параўнайце характар падыходу да вызначэння сутнасці паняцця *канцэпт* у лінгвакультуралагічным аспекце: “Канцэпт — гэта нібы *згустак культуры* (выдзеленамі намі.— А.Р.) у свядомасці чалавека; тое, у выглядзе чаго культура ўваходзіць у ментальны свет чалавека. І, з іншага боку, канцэпт — гэта тое, праз што чалавек — <...> звычайны чалавек, не «творца культурных каштоўнасцей» — сам уваходзіць у культуру, а ў некаторых выпадках і ўплывае на яе” [Степанов 2004: 43]; “...канцэпт — *гэта адзінка* калектывных ведаў/свядомасці (якая скіроўвае да вышэйшых духоўных каштоўнасцей), *якая* мае моўнае выражэнне і *адзначана этнакультурнай спецыфікай*” (выдзеленамі намі.— А.Р.) [Воркачев 2003: 275]; “...*канцэпт — мікрамадэль культуры, а культура — макрамадэль канцэпта* (выдзеленамі намі.— А.Р.). Канцэпт спараджае культуру і спараджаецца ёю” [Зусман 2001: 41]; “Асноўнай адзінкай лінгвакультуралогіі з’яўляецца культурны канцэпт — шматмернае сэнсавое ўтварэнне, у якім вылучаюцца каштоўнасці, вобразны і паняццёвы бакі” [Карасік 2002: 91]; “...лінгвакультурныя *канцэпты з’яўляюцца базавымі адзінкамі карціны свету* (выдзеленамі намі.— А.Р.), у якіх фіксуюцца каштоўнасці як асобнай моўнай асобы, так і лінгвакультурнага грамадства ў цэлым” [Солдатова 2003: 111]. і інш.

²¹ “<...> Можна сцвярджаць, што «(лінгва/культурны) канцэпт» з’яўляецца ў пэўнай ступені «фантомным» ментальным утварэннем <...> па сваёй з’вязанасці: ён належыць да інструментарыю навуковага даследавання <...>” [Воркачев 2003(б): 11].

²² У кагнітывістыцы паняцце *канцэпт* звычайна асацыіруецца са *словам* як ментальным утварэннем. Аднак “граматычна аформленае слова <...> павінна ўвайсці ў сказ на правах <...> *аднаго з элементаў* (выдзелена намі.— А.Р.). <...> адзінства, больш высокага, чым адзінства слова, — <...> адзінства сказа...” [Гумбольдт 2000: 144].

²³ Параўн.: “Для сказа і маўлення мова вызначае толькі *рэгулюючыя схемы* (выдзелена намі.— А.Р.), прапануючы іх індывідуальнае афармленне волі моўцы” [Гумбольдт 2000: 90].

Традыцыйны падыход, як паказвае практыка, не пазбаўлены супярэчнасцей, залішне фармалізуе працэс навучання. Напрыклад, некаторыя сінтаксічныя структуры сказаў наогул не ўвайшлі ў праграму, хоць і вылучаюцца дастаткова выразнымі рысамі самастойнасці пры адлюстраванні пазамоўнай сітуацыі. У прыватнасці, памылкова “не заўважаць” інфінітыўныя сказы, якія па ўсіх параметрах (форме выражэння граматычнай асновы, спосабе перадачы зместу і мадальнасці) можна вылучыць як асобны сінтаксічны канцэпт з характэрнымі толькі для яго асаблівасцямі фіксацыі патэнцыяльнага дзеяння, стану, пазбаўленага часавых межаў.

Спадзяёмся, што паступова вывучэнне беларускай мовы ў школе стане цікавым падарожжам ў свет камунікацыі, а не фіксацыі асобных выпадкаў прысутнасці чалавека ў ім. Элементы канцэптуальнага аналізу толькі дапамогуць у гэтым, раскрываючы таямніцы ўзаемаадносін мова–свядомасць–культура.

Літаратура

- Антологія канцэптов / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. Волгоград, 2005. Том 1. - 352 С.
- Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин [Примеч. С.С. Аверинцева, С.Г. Бочарова]. – М., 1986. - 444, [1] с.
- Безрукова, В.С. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога) / В.С. Безрукова. – Екатеринбург, 2000. -937 с.
- Булынина, М.М. Проблема синтаксического концепта / М.М. Булынина // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Филологические науки. 2012. № 4. С.67–73.
- Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / А. Вежбицкая. – М., 1996. - 416 с.
- Воркачев, С. Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 24. – М., 2003(б). С. 5–12.
- Воркачев, С. Г. Культурный концепт и значение / С.Г. Воркачев // Труды Кубанского государственного технологического университета. Сер. Гуманитарные науки. Т. 17. Вып. 2. – Краснодар, 2003(а). С. 268–276.
- Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / В. Фон Гумбольдт [Общ. ред. Г.В. Рамишвили; Послесл. А.В. Гулыги и В.А. Звегинцева]. – М., 2000. - 400 с.
- Зусман, В.Г. Концепт в культурологическом аспекте // Межкультурная коммуникация: Учеб. пособие / В.Г. Зусман. – Нижний Новгород, 2001. С. 38–53.
- Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград, 2002. -477 с.
- Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград, 2002. - 477 с.
- Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М., 2004. - 560 с.
- Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под ред И.А. Стернина. – Воронеж, 2001. -182 с.
- Орлова, О. В. Когнитивно-стилистический анализ текстовых концептов в контексте современных лингвоконцептологических исследований / О.В. Орлова // Вестн. Том. гос. ун-та. 2009. № 326. С.34–37.
- Попова, З.Д. Синтаксический концепт и межкультурная коммуникация / З.Д. Попова // Весник ВГУ. Серия “Лингвистика и межкультурная коммуникация”, 2004. № 2. С. 27–31.
- Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М., 2007. - 314 [6] с.
- Солдатова, М.А. Понятие лингвокультурного концепта в лингвистических исследованиях / М.А. Солдатова // II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа:

традиции и современность (Казань, 11–13 декабря 2003 г.): Труды и материалы: В 2 т. / Под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Г.А. Николаева. – Казань, 2003. Т. 2. С.110–112.

Сорокин, Ю.А. Две дискуссионные реплики по поводу когнитивного «бума» / Ю.А. Сорокин // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста. Ч. 1. Волгоград, 2003. С. 283–294.

Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. и доп. / Ю.С. Степанов. – М., 2004. – 992 с.

Турбина, О.А. Концепт как объект лингвистической науки // Вестник ЮУрГУ. Серия «Лингвистика», 2013. Том 10. № 1. С. 59–64.

Харькова, Е.В. Концепт как единица языка, мышления и культуры и методы его анализа / Е.В. Харьков // III Международные Бодуэновские чтения: И.А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23–25 мая 2006 г.): труды и материалы: в 2 т. / Казан. гос. ун-т; под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Г.А. Николаева. – Казань, 2006. Т.2. С.26–28.

Evans, V. Cognitive linguistics / V. Evans, M. Green. – Edinburgh, 2006. – 830 с.

І.І. Савіцкая

САЦЫЯЛЬНАЯ АБУМОЎЛЕНАСЦЬ ЛЕКСІЧНЫХ НАВАЦЫЙ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ 20-Х ГАДОЎ XX СТАГОДДЗЯ

У беларускай лінгвістыцы на сучасным этапе значная ўвага надаецца працэсам станаўлення і стабілізацыі лексічных норм беларускай мовы, што адбываліся ў 20-х гадах XX стагоддзя. Прычынай гэтаму з'яўляецца павышэнне цікавасці навуковых і грамадскіх колаў да праблем словаўжывання на ўласна беларускай моўнай глебе, што стала асабліва адчувальным пасля абвяшчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь і ўступлення ў сілу законаў аб мовах 1990 і 1995 гг. Шырока абмяркоўваецца мэтазгоднасць выкарыстання і нацыянальная самабытнасць некаторых словаўтваральных сродкаў і цэлых лексічных пластоў. Існуюць розныя меркаванні адносна ўжывання запазычаных словаформ (найперш з рускай мовы), працэс іх узнікнення ў беларускай мове ў сувязі з праблемай вызначэння мовы як адлюстравання свядомасці народа. Веданне прыроды моўнай нормы, яе вывучэнне і апісанне можна лічыць важнай этнакультурнай задачай, таму што развіццё жывой літаратурнай мовы звязана са станаўленнем, удасканаленнем і абнаўленнем яе норм на новых этапах гісторыі грамадства.

Зыходзячы з таго меркавання, што адной з найважнейшых характарыстык літаратурнай мовы з'яўляецца ступень яе апрацаванасці, можна вылучыць такія асноўныя рысы беларускай літаратурнай мовы да пачатку 20-х гг.: функцыянальная пашыранасць на ўсе сферы грамадскага жыцця; агульнанародны характар; тэматычная абмежаванасць слоўніка; неапрацаванасць (дублетнасць, варыятыўнасць, г.зн. наяўнасць фанетычных і словаўтваральных варыянтаў), шырокае выкарыстанне дыялектызмаў, запазычанняў з польскай і рускай моў, архаізмаў, наватвораў; полінайменнасць (наяўнасць некалькіх назваў аднаго прадмета або з'явы).

Набыццё беларускай мовай шырокіх грамадскіх функцый, патрэбы моўнай практыкі, якія выявіліся ў неабходнасці павышэння культуры беларускай літаратурнай мовы, узбагачэння і нармалізацыі яе лексічных сродкаў, актуалізавалі працэсы ўніфікацыі і кадыфікацыі наяўных і ўвядзення новых

лексічных адзінак. Патрабавалі сістэматызацыі разнастайныя словаформы, якія з'явіліся ў выніку тэрмінатворчай работы, засваення слоў і зваротаў гарадской сферы, здабыткаў сусветнай культуры, актыўнага ўжывання дыялектызмаў. Адначасова рэзка пашырылася колькасць індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў у творах беларускіх пісьменнікаў і паэтаў, што было абумоўлена жаданнем літаратараў увесці ў штодзённы ўжытак найбольшую колькасць лексем, створаных па жывых словаўтваральных мадэлях. Значную ролю ў гэтым працэсе павінны былі адыграць слоўнікі, выданне якіх заўсёды з'яўляецца стымулам для пастаноўкі і вырашэння шырокага кола пытанняў гісторыі і практыкі літаратурнай мовы.

Для станаўлення нормы літаратурнай мовы надзвычай вялікае значэнне мае свядомая калектыўная дзейнасць – умяшанне ў працэсы моўнага развіцця грамадства, якое імкнецца накіроўваць моўны працэс у пажаданым напрамку, вызначае тыя крыніцы, на якія неабходна ў першую чаргу арыентавацца пры адборы і пашырэнні моўна-выяўленчых сродкаў. Функцыянаванне мовы ў якасці універсальнага сродку зносін у сферах дзяржаўнага кіравання, навукі, адукацыі абумоўлена пашырэннем ролі мовы ў выніку пэўных змен у эканамічным, сацыяльным, палітычным жыцці народа. На гэтыя змены рэагуе слоўнікавы склад: узнікае шмат новых слоў, былыя адназначныя словы становяцца мнагазначнымі, некаторыя словы цалкам або сваімі асобнымі значэннямі пераходзяць у пасіўны запас.

Адначасовасць, узаемаўплыў гэтых двух працэсаў падкрэсліваў і О.В. Воўк-Левановіч: “Шырокія культурныя масы, карыстаючыся той ці іншай (дзяржаўнай) мовай, яўляюцца, такім чынам, тым кантралюючым асяродкам, прыслухоўваючыся да якога, больш правільна і жыццёва будуць свой стыль і паэты, літаратары, вучоныя” [1, с. 13]. Пры гэтым уплыў пэўнага калектыву, яго сацыяльнай дзейнасці на моўную і маўленчую практыку эфектыўныя толькі пры ўмове, калі ён адбываецца ў адпаведнасці з сістэмнымі магчымасцямі мовы, з улікам тэндэнцый яе развіцця. Нармалізатарская дзейнасць будзе эфектыўнай тады, калі прымаюцца пад увагу не толькі (і не столькі) эстэтычны прынцып, але і ўнутрымоўныя фактары.

Такім чынам, станаўленне літаратурнай формы мовы цесна звязана з унутранымі пераўтварэннямі моўнай сістэмы, якія праяўляюцца ва ўзаемадзеянні моў і стылістычных і дыялектных падсістэм, ва ўзнікненні і распаўсюджанні моўных з'яў, у адміранні іншых з'яў, у пашырэнні або звужэнні сферы выкарыстання мовы. Сутнасць рухомасці мовы – у пастаянным прывядзенні яе ў адпаведнасць з патрэбамі зносін, у пастаянным імкненні да таго, каб маўленчая дзейнасць адпавядала задачам, якія ўзнікаюць перад ёю.

Падобная праблематыка даследавання літаратурных моў і канкрэтнае вырашэнне пэўных праблем іх гістарычнага развіцця і функцыянавання маюць нацыянальную спецыфіку, таму што “гісторыя адлюстроўваецца ў літаратурнай мове народа кожны раз па-свойму” [4, с. 6]. Адначасова трэба ўлічваць універсальнасць агульных лагічных і граматычных катэгорый, якія “нараджаюцца ў мовах індывідуальных і потым атрымоўваюць або не атрымоўваюць далейшага распаўсюджвання” [3, с. 136] і функцыянуюць па ўніверсальных моўных законах:

“...калі асаблівасці развіцця кожнай канкрэтнай мовы самабытныя, яны ўсё ж не выходзяць за межы ўсеагульных катэгорый мовы, а захоўваюцца ў ёй толькі як асаблівасці” [2, с. 23].

20-я гады XX ст. у цэлым можна назваць вызначальнымі для станаўлення і ўнармавання беларускай літаратурнай мовы. У гэты перыяд праводзілася актыўная работа па вывучэнню лексічных багаццяў народных гаворак, абумоўленая набыццём беларускай мовай статусу дзяржаўнай, прызнаннем за ёй надзвычай шырокай сферы абслугоўвання грамадскіх функцый. Адметную асаблівасць гісторыі беларускай мовы ў параўнанні з некаторымі іншымі славянскімі мовамі з даўняй пісьмовай традыцыяй складала адсутнасць пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай. Да гэтага часу, на працягу XIX і пачатку XX стагоддзяў, беларуская лексіка характарызавалася абмежаванасцю слоўнікавага складу, полінайменнасцю, наяўнасцю ў мастацкай літаратуры вузкатэрытарыяльных дыялектызмаў, варыянтнасцю ў напісанні. Даволі разгалінаванай была бытавая лексіка, у той час як абстрактная лексіка і навуковая тэрміналогія былі слаба распрацаваны. Адсутнасць цвёрдых правапісных і граматычных норм вельмі перашкаджала распаўсюджанню беларускіх выданняў і, значыць, пашырэнню літаратурнай мовы ў народзе. Да другога дзесяцігоддзя перад навукай і культурнай грамадскасцю паўстала задача выпрацаваць і канчаткова замацаваць адзіны і ўстойлівы беларускі правапіс і граматыку, удасканаліць і ўзбагаціць выяўленчыя сродкі беларускай літаратурнай мовы, падняць яе культуру.

Такім чынам, 20-я гады на Беларусі характарызаваліся прыхільным стаўленнем грамадскіх і палітычных колаў да развіцця і шырокага функцыянавання мовы карэннага насельніцтва рэспублікі, што было выклікана дэкларацыяй самастойнасці беларускай дзяржавы і палітыкай беларусізацыі. Беларуская грамадскасць актыўна прыняла ўдзел у абмеркаванні асноўных моўных праблем. Кіруючымі напрамкамі ў вызначэнні шляхоў развіцця беларускай мовы былі названы арыентацыя на ўласнабеларускія лексічныя і словаўтваральныя сродкі, пераасэнсаванне семантыкі слоў, паглыбленне ў рэсурсы тэрытарыяльных дыялектаў. Можна сказаць, што ў тагачасным беларускім мовазнаўстве і лексікаграфіі панавалі этнацэнтрысцкія тэндэнцыі, якія выявіліся ў імкненні да шырокага ўжывання мовы ў сферах, недаступных для яе ў мінулым, дзейным уплыве на рэгуляванне яе грамадскага функцыянавання, месца ў абслугоўванні сацыяльных патрэб. Гэта знайшло адлюстраванне ў выданні рознага тыпу лексікаграфічных даследаванняў, масавым абмеркаванні актуальных моўных праблем, папулярызаванні лінгвакультуралагічных ведаў.

Станаўленне беларускай дзяржаўнасці і прызнанне беларускай мовы дзяржаўнай з’явілася штуршком для з’яўлення і актывізацыі ўжывання новых лексічных сродкаў беларускай мовы, у тым ліку тэрміналагічных, слаба распрацаваных у дакастрычніцкі перыяд. Ужыванне дыялектызмаў, ці, як яны называліся ў той час, паветалізмаў, таксама патрабавала асобнага разгляду. У тагачаснай беларускай лексічнай сістэме яшчэ не былі вызначаны межы паміж агульнанароднымі словамі і дыялектнымі. Таму кожны пісьменнік шырока выкарыстоўваў моўныя багацці роднай гаворкі. І хаця празмернае выкарыстанне

дыялектызмаў перашкаджала разуменню мастацкіх твораў, аднак у літаратурную мову пранікалі найбольш тыповыя словы і звароты, формы і сінтаксічныя канструкцыі народнай мовы. Гэта спрыяла своеасабліваму апрабіраванню розных сродкаў, замацаванню новых, найбольш адметных з'яў беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

1. Воўк-Левановіч, О.В. / О.В. Воўк-Левановіч. Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. – Мінск: Нар. асвета, 1994. – 205 с.
2. Колшанский, Г.В. / Г.В. Колшанский. Логика и структура языка. М.: Высш. шк., 1965. – 240 с.
3. Общее языкознание: Хрестоматия / Сост. Б.И. Косовский; Под ред. А.Е. Супруна. Минск: Высш. шк., 1976. – 432.
4. Пилинский, Н.Н. / Н.Н. Пилинский. Проблемы нормализации современного украинского литературного языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.02 / Акад. наук УССР. Отд-ние лит. яз. и искусствоведения. – Киев, 1975. – 80 с.

А. Л. Садоўская

МАГЧЫМАСЦІ ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНАГА АНАЛІЗУ ФАЛЬКЛОРНЫХ ТЭКСТАЎ НА ЗАНЯТКАХ ПА СПЕЦЫЯЛІЗАЦЫІ “МОВАЗНАЎСТВА”

Адной з форм правядзення КСРС па спецыялізацыі “Мовазнаўства” (раздзел “Беларуская этналінгвістыка”) са студэнтамі-філолагамі з’яўляецца правядзенне этналінгвістычнага аналізу фальклорных тэкстаў (напрыклад, тэкстаў беларускіх народных песень, дзіцячых калыханак, народных загадак, замоўных тэкстаў, парэміялагічных адзінак і інш.). Тэксты для далейшага аналізу, па жаданні студэнтаў, могуць быць абраны самімі навучэнцамі або прапанаваны выкладчыкам. Дадзеная форма правядзення КСРС са студэнтамі падаецца нам вельмі перспектыўнай для вырашэння як агульнаадукацыйных задач (паказаць этналінгвістычны метада даследавання ў дзеянні, яго навізну і магчымасці пры вывучэнні фальклорных тэкстаў), так і задач развіццёва-выхаваўчых (такая форма працы дапамагае фарміраванню этналінгвакультурнай кампетэнцыі нашых студэнтаў, з’яднанню духоўнай спадчыны нашых продкаў і сучаснасці і інш.).

Практыка падобных заняткаў мае і пэўную навукова-метадычную вартасць, паколькі дапаможа, на нашу думку, з цягам часу выпрацаваць адзіную этналінгвістычную метадалогію, прыдатную для аналізу фальклорных тэкстаў, а магчыма, і эфектыўны алгарытм-схему, які ўвасобіць у сабе рэальныя спробы выкарыстання этналінгвістычнага метаду ў практыцы навучальнага працэсу ў ВНУ. А гэта дастаткова актуальна як мінімум з дзвюх пазіцый: па-першае, этналінгвістычны кірунак у айчынай навуцы яшчэ толькі сцвярджаецца, а таму выпрацоўка інструментарыю і метадалагічных прынцыпаў этналінгвістычных даследаванняў працягваецца па сённяшні дзень, а па-другое, курс этналінгвістыкі стаў досыць запатрабаваным у апошні час і выкладаецца ў тым або іншым аб’ёме фактычна ва ўсіх вядучых ВНУ краіны не толькі на філалагічных, але і на іншых факультэтах гуманітарнага профілю.

Лепшыя спробы студэнцкіх работ па тэме КСРС “Этналінгвістычныя магчымасці аналізу фальклорных тэкстаў” у дапрацаваным выглядзе неаднаразова былі прадстаўлены ў форме публікацый у папярэдніх выпусках нашага зборніка “Працы кафедры сучаснай беларускай мовы”. Сярод іх, напрыклад, працы Анастасіі Албут “Вобраз ката як увасабленне архетыпа трыкстара ў калыханках”, Надзеі Андрэюк “Кагнітыўны патэнцыял беларускіх народных загадак тэматычнай групы ‘сямейныя адносіны’”, Ірыны Змачынскай “Некаторыя асаблівасці функцыянавання ўласных асабовых імёнаў у беларускай парэміялогіі”, Марыны Кажарновіч “Прымхлівыя апаведы як аўтаномны тэкст і этналінгвістычны феномен”, Веранікі Доўгай “Этналінгвістычныя магчымасці аналізу фальклорных тэкстаў (на матэрыяле замоў)” і іншыя.

Паколькі курс “Беларуская этналінгвістыка” працягвае вывучацца сёння студэнтамі-завочнікамі, лічым не збытکوўным прывесці ў дадзеным артыкуле прыклад этналінгвістычнага аналізу народнай вясельнай песні, паколькі, як паказвае ўласны вопыт этналінгвістычных даследаванняў, народная песня – твор сэнсава шматмерны і цікавы для вывучэння з пазіцый этналінгвістыкі, таму што насычаны шматлікімі сімвалічнымі сэнсамі і архетыпічнымі ўяўленнямі беларусаў. Перадусім прывядзём поўны тэкст прапануемай для аналізу песні:

*Закукавала зяюленька ў дубіне,
Пакінулі дзеваньку ў чужыне.
Закукавала зяюленька ў жыце,
Пакінулі дзеваньку тут жыці.
Закукавала зяюленька на кручку,
Да падзякуй зяць цешчы за дачку.
Закукавала зяюленька на карыце,
Перастаньце суседачкі, гаварыці.
Закукавала зяюленька на хаці,
Перастаньце, варожкі, брахаці [Вяселле, с. 419].*

Відавочна, што песня распаўядае нам пра жыццё і долю дзяўчыны ў замужжы. Аднак ужо выкарыстанне ў якасці ключавага вобраза-сімвала песеннага тэксту зяюлі ўтрымлівае папярэджанне маладой, нявесты (паколькі песня прыўрочана да вяселля) пра магчымыя цяжкасці і нечаканасці, з якімі яна можа сутыкнуцца ў замужжы.

Справа ў тым, што яшчэ са старажытнасці за вобразам зяюлі ўстойліва замацаваўся стэрэатып абяздоленай жанчыны, жанчыны-гаротніцы, пакутніцы. У беларусаў на конт гэтага захаваўся цэлы шэраг маляўнічых паданняў. “Зяюля – то ўдава, бо мужык утапіўся, то яна з вялікага жалю кукае” [Никифоровский, с. 182]. “Зяюля некалі была замужняй жанчынай. Пасля няправільнай здачы ў салдаты любога мужа яна стала так убівацца, што Бог ператварыў яе ў такую птушку, якая сярод іншых птушак нагадвала б несправядлівым людзям, што з іхняй міласці яна зрабілася “ні ўдава, ні мужняя жана” [Никифоровский, с. 193]. “Адна замужняя жанчына са сваім мужам Якубам пайшла па грыбы ў лес, дзе муж і заблудзіўся. Перапалоханая жанчына доўга шукала і клікала мужа, нарэшце стала плакаць і са слязьмі не магла ўжо вымавіць поўнага імені “Якуб”, а толькі яна вымавіла гэта, то пачала ператварацца ў птушку, якая і цяпер нагадвае людзям, што яна “ні ўдава, ні мужняя жана” [Никифоровский, с. 193] і г. д.

Цікавы для нас у сувязі з аналізуюмым тэкстам песні і той міфічны сюжэт беларусаў, згодна з якім зязюля асэнсоўвалася пераўтворанай ў птушку дачкой (князёўнай), якую пракляла маці за непаслухмянасць – дачка не хацела выходзіць замуж за таго, каго маці ёй вызначыла [Міфалогія беларусаў, с. 196].

Сімвалам гора, смутку, жаночай адзіноты вобраз зязюлі выступаў і ў традыцыйных неабрадавых галашэннях беларуска-рускага памежжа: “выканаўцы – жанчыны сярэдняга і старэйшага ўзросту – пад цяжарам горкіх перажыванняў (страта блізкіх або вымушаная разлука з імі, хвароба, крыўда, адзінота, туга па родных месцах і пад.) ідуць далей ад людзей, у лес, на балота, у поле і там сам-насам з прыродай, звяртаючыся да “*шэрай падружкі-кукушкі*”, выплакваюць-выкрыкваюць свой боль, пакуль ім хапае сіл” [Разумовская, с. 160]. У мясцовай тэрміналогіі гэтыя плачы так і называюцца: з *кукушкай*, *галасіць з кукушкай* [Разумовская, с. 160]. Такім чынам склаўся пэўны стэрэатып: зязюля кукуе – значыць плача, гаруе, бядуе, пакутуе.

Пра тое, што ў вясельных песнях дзяўчына ў вобразе зязюлі далёка не заўсёды ўвасабляе нявесту, якая пяшчотна кахае свайго выбранніка, а найчасцей выступае сімвалам дзяўчыны, якая плача, гаруе, у сваёй славутай працы “Беларусы”, аналізуючы вясельныя абрады і песні на шырокім славянскім культурным фоне, адзначаў Я. Ф. Карскі, прыводзячы ў якасці доказу наступныя радкі з песні:

*Куковала зязюля ў садочку,
Приклаўшы галоўку к листочку:
“Хто ж мое гняздзечко разовьець,
Хто ж мое яечки побярець?”.
Плакала дзевунька в святлицы,
Приложиўши голоўку к сцяниці:
“Хто ж мою косоньку распляцець,
Хто ж мое уплёты побярець...”* [Карский, с. 305].

Далей Я. Ф. Карскі адзначае, што выява жанчыны-гаротніцы ў вобразе зязюлі адносіцца да ліку вельмі старажытных вобразаў рускай і ўвогуле славянскай народнай песні і ўзгадвае для прыкладу вядомы нам усім фрагмент “Слова пра паход Ігаравы” – плач Яраслаўны – дзе Яраслаўна параўноўваецца з зязюляй: “*Ярославнинъ гласъ слышитъ; зегзицею незнаема рано кычетъ: полечю, рече, зегзицею по Дунаеву...*” [Карский, с. 305].

Разам з тым, згодна з фразеалагічным слоўнікам беларускай мовы, *начнай зязюляй* беларусы называлі жонку, дарагую палавіну [Лепешаў, с. 457]. Адсюль і парэміялагічныя адзінкі тыпу *Начная зязюлька дзённую перакукуе; Жонка – то ночная зязюля і дзенешню перакукуе*.

Такім чынам, згодна з усім комплексам уяўленняў пра зязюлю ў беларускай міфапаэтычнай карціне свету, відавочнай становіцца і шматмернасць ва ўспрыняцці вобразу зязюлі ўжо з першых радкоў прапанаванай для аналізу песні (*Закукавала зязеленька ў дубіне, / Пакінулі дзеваньку ў чужыне. / Закукавала зязюленька ў жыце, / Пакінулі дзеваньку тут жыці.*). З аднаго боку, магчыма, тут атрымаў увасабленне матыў выдання дзяўчыны замуж без яе згоды, з іншага боку, – матыў галашэння з зязюляй.

Аднак зноў жа пытанне: у *дубіне* – тут азначае на прыродзе, у дубовым гаі, дзе дзяўчаты традыцыйна маглі аплакаць сваю нялёгкую долю ў замужжы, або ў доме свайго мужа? У падтрымку другога меркавання варта адзначыць, што “ў

беларускіх валачобных песнях пры апісанні ідэальнага двара гаспадара згадваецца дом, пабудаваны з дубу” [Міфалогія беларусаў, с. 159]. Разам з тым, дуб сімвалічна ўвасабляў моц, сілу, мужчынскі пачатак [Міфалогія беларусаў, с. 160]. І з улікам апошніх даных можна меркаваць, што гаворка ў песні ідзе якраз пра хату мужа-гаспадара, і да таго ж дадаецца ўказанне на яго заможнасць і дастатак. Не прырэчыць такому меркаванню і вобраз жыта, прыведзены ў другім радку, які ўстойліва суадносіўся ў калектыўнай свядомасці з багаццем [Міфалогія беларусаў, с. 178]. Так або інакш, адназначным тут застаецца матыў дзявочай самоты з прычыны развітання ёю з домам бацькоў і пераезд у дом мужа або яго сям’і, у якім дзяўчына адчувае сябе чужой. У сувязі са сказаным можна згадаць і беларускую прыказку: *Як жыла я ў баценька, то была я чубаценька, а як трапіла ў дом да свякрухі, то аб’елі чубок мухі*.

У наступных радках узятай для аналізу песні таксама маюцца сімвалічна значымыя ў сферы этнакультуры беларусаў словы-вобразы: *Закукавала зязюленька на карыце, / Перастаньце, суседачкі, гаварыці*. Як слушна адзначае энцыклапедычны слоўнік “Міфалогія беларусаў”, знакавы патэнцыял карыта рэалізуецца найперш у народна-медыцынскіх рытуалах. “Асурочанае” дзіця клалі пад карыта і праганялі праз яго свіней, з карыта ўмываліся, каб мінуліся “сурокі” і інш. [Міфалогія беларусаў, с. 229]. “*Сурокі (паддзел, падзеў, нарадка, прыстрэк)*”, паводле народных уяўленняў, – псота ці іншае няшчасце, выкліканае благім поглядам (“злым”, зайздросным вокам), словамі ці думкамі ў бок пацярпелага” [Міфалогія беларусаў, с. 466]. Найбольш пакутуюць ад сурокаў якраз хлопцы і дзяўчаты надзвычайнай прыгажосці і маладыя, што бяруць шлюб, а таксама дзеці і жывёлы ў гадавалым узросце, цяжарныя жанчыны або “дзяцінахі” (жанчыны, якія кормяць грудзмі) і немачныя старыя. Такім чынам, выкарыстанне лексемы *карыта* ў цытаваных радках не выпадковае, а міфалагічна значымае: карыта прызванае абараніць маладую дзяўчыну ад сурокаў і нагавораў суседак.

Падобную названай вышэй функцыю (абярэгу) прызвання выконваць і апошнія радкі аналізуемай песні: *Закукавала зязюленька на хаці, / Перастаньце, варожкі, брахаці*. Найперш звяртае на сябе ўвагу нетыповая граматычная канструкцыя: зязюленька закукавала менавіта *на хаце*, а не ў *хаце*, што дае падставу меркаваць, што выраз ужыты ў значэнні “*на страсе*”. Страха ж, у сваю чаргу, асэнсоўвалася беларусамі як той рубаж, які аддзяляў сферу неба ад свету людзей, прыкрываў прастору жылля ад небяспечных сіл і ўплываў і таму зноў жа выконваў функцыю своеасаблівага абярэгу ад варожак і “злых языкоў”. Больш за тое, менавіта са страхі дзяўчаты частую спявалі песні-вясянкі і звярталіся да звышнатуральных сіл, да Бога з просьбай аб лепшай долі і замужжы.

Акрамя ўсяго вышэй сказанага, як *страха*, так і *карыта* – “жаночыя” сімвалы. Так, “страха асэнсоўвалася як жаночы элемент хаты – у Рэчыцкім павеце на страсе “нячэснай” нявесты ўночы ўсцягвалі старыя з’езджаныя санкі. Як забіраюць маладую ў камору, яе букет закідваюць на страху” [Міфалогія беларусаў, с. 462]. Карыта ж сімвалічна суадносіцца з жаночым нізам. Так, напрыклад, пра нявесту, што не садзіцца на дзяжу, а гэта значыць, не захавала дзявоцкасці, кажуць “села на разбітым карыце” (Ганцавіцкі р-н) [Міфалогія беларусаў, с. 230].

Цікавым мог бы аказацца, напрыклад, і этналінгвістычны зрэз беларускай народнай калыханкі: *Люлі, люлі, люлі, спаць, маці адна, а бацькаў пяць...* Зыходзячы з традыцыйнага погляду беларусаў на маральную чысціню адносін хлопцаў і дзяўчат да шлюбу і ў шлюбe, тэкст калыханкі мог бы паказацца

дзіўным. Узгадаем хаця б выказванне этнографа П. В. Шэйна аб традыцыйным патрабаванні беларусаў да дзяўчыны-нявесты: “Селянін, як вядома, шукае ў сваёй жонцы найперш добрую гаспадыню, здаровую жанчыну і работніцу, прытым паводзін сумленных, не гуляшчую і не зганьбаваную, так што дзяўчына з процілеглымі якасцямі мае мала надзеі выйсці замуж” [Шейн, с. 188]. У сувязі з гэтым для праверкі цнатлівасці нявесты на Беларусі існаваў абрад *пасада на дзяжу*. Як пісаў М. В. Доўнар-Запольскі ў пачатку XX стагоддзя: “Галоўная ўмова пасада – гэта чысціня як жаніха, так і нявесты: сесці на пасада ні той, ні іншы не можа, калі не захаваў чысціні” [Довнар-Запольский, с. 102]. Тымі ж уяўленнямі абумоўлены і народныя парэміялагічныя адзінкі тыпу: *Гонар дзявочы шчасце беражэ; Чым дзяўчына стражэй, тым яна прыгажэй і даражэй; З добрага цеста добрая паляніца, а з добрай дзеўкі добрая й маладзіца* і інш.

Нашы продкі дзейнічалі, зыходзячы з інстынctu самазахавання, працягу свайго роду, магчыма, ведалі пра існаванне славяна-арыйскіх законаў рыта – законаў перадачы спадчыннасці, а таксама чысціні роду і крыві. Гэта быў адзін з найважнейшых конаў, парушэнне якога магло прывесці да непазбежнасці выраджэння. Нашы продкі маглі заведама ведаць: першы ў жыцці жанчыны сексуальны вопыт пакідае ў сістэме генетычнай спадчыннасці след да канца яе жыцця, паколькі вобраз духу і крыві пакідае ў дзяўчыне першы мужчына, калі тая страчвае цнатлівасць. Наступны мужчына толькі дае сваё семя для нараджэння дзіцяці і з’яўляецца біялагічным бацькам, але генетычным бацькам – толькі першы партнёр маці. Такім чынам, у жанчыны, якая не захавала цнатлівасць або вернасць у шлюбе, магло з’явіцца немаўля, у якога маці адна і некалькі бацькаў па духу, што, магчыма, і знайшло адбітак у прыведзеным намі вышэй тэксе народнай калыханкі.

Аднак, згодна са старажытнымі вераваннямі, глыбокі абмен родавымі энергіямі, які адбываецца пры першым фізічным кантакце, назаўсёды прапісваецца не толькі ў генетыку жанчыны, але і мужчыны. Таму на Беларусі важнае значэнне надавалася захаванню чысціні не толькі дзяўчынай, але і юнаком. Гэтым жа можна патлумачыць і дачыненне згаданага вышэй абраду пасада не толькі да нявесты, але і да жаніха. Вось, напрыклад, апісанне аднаго з такіх момантаў, узятага з непасрэднага апісання назіральніка: “Жаніха падвялі да дзяжы. Кроў хлынула да твару яго, а затым ён зб’ялеў як палатно. Апусьціўшыся на калені, ён прыціснуўся лбом да зямлі. Стала мёртвая цішыня. Тут пачуўся звон нечага пабітага, і я адвёў вочы ў бок бацькі, што стаяў над пабітым кубкам. Твар яго быў белы, ён увесь калаціўся, як у ліхаманцы, але ня рушыўся з месца, толькі полымем гарэлі яго вочы. Не ўстаючы з зямлі і ня глядзячы нікуды, жаніх павярнуўся ў бок бацькі і прыпаў да яго ног, абліваючыся слязьмі і выціскаючы глухія гукі ад плачу. Бацька падскочыў як апараны і нагамі пачаў біць сына, але той не ўставаў, а працягваў цалаваць ногі бацькі. Сват ледзь адцягнуў яго. Цяжка дыхаючы, бацька прыхінуўся да сыняны і, закрыўшыся рукамі, загаласіў як дзіця. “Не, — сказаў ён, — хоць я благаслаўляю, Бог не благаславіць, калі ён так зробіў мне; гэтакае тваё будзе жыццё, сыноч, калі ты не баяўся Бога і не хацеў слухаць бацькоў” [Валодзіна, Ракіцкі]. Усё прыведзенае паказвае, што паняцце цноты раней было паняццем Боскага вобраза чысціні, і таму рознабаковая інтэрпрэтацыя гэтага пытання знаходзіць адлюстраванне ў шматлікіх фальклорных тэкстах беларускага народа.

Такім чынам, фальклорныя тэксты даюць шырокія магчымасці для іх этналінгвістычнага аналізу і рэканструкцыі так званага “вертыкальнага кантэксту” ў іх праз апеляцыю да комплексных ведаў па традыцыйнай духоўнай і матэрыяльнай этнакультуры беларусаў і шырэй – славян. Аналіз можа праводзіцца студэнтамі як праз інтэрпрэтацыю ў кантэксце этнакультуры ключавых вобразаў-сімвалаў фальклорных тэкстаў, так і праз аналіз цэласных сітуацый – знакаў культуры (напрыклад, абрадаў, рытуалаў, звычаяў, традыцый і інш.), якія сталі своеасаблівымі прататыпамі ўзнікнення адпаведных фальклорных тэкстаў або іх фрагментаў. Цікавай практыкай становіцца выяўленне і інтэрпрэтацыя ў тэкстах так званай фальклорнай фразеалогіі, у тым ліку і фразеалагічных эўфемізмаў, што знойдзе адлюстраванне ў нашых далейшых публікацыях.

Літаратура

1. Вяселле: Песні. У 6-ці кнігах. Кніга 6 / склад. А. Л. Малаш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – С. 419.
2. Валодзіна, Т. В. Цнота ў беларускай традыцыі [Электронны рэсурс] / Т. Валодзіна, В. Ракіцкі. – Рэжым доступу: http://KRYŬJA.org/artykuly/bielaruskaja_atliantyda/cnota_u_bielaruskaj_tradycyji. – Дата доступу: 04.11.2013.
3. Довнар-Запольский, М. В. Исследования и статьи. Т. I. Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1909. – 487 с.
4. Карский, Е. Ф. Белорусы : В 3 т. Т. 3, кн. 1. Очерки словесности белорусского племени / Е. Ф. Карский. – Минск : БелЭН, 2007. – 584 с.
5. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : У 2 т. Т. 1 / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 1993. – 590 с.
6. Міфалогія беларусаў : Энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – 607 с.
7. Никифоровский, Н. Я. Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности / Н. Я. Никифоровский. – Витебск : Губерн. типолит., 1895. – 552 с.
8. Разумовская, Е. Н. Плач с “кукушкой”. Традиционное необрядовое голошение русско-белорусского пограничья (по материалам экспедиции 1971-1981 гг.) / Е. Н. Разумовская // Славянский и балканский фольклор. Этногенетическая общность и типологические параллели : сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т славяновед. и балканистики; редкол. : Н. И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1984. – С. 160–179.
9. Садоўская, А. Л. Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове : этналінгвістычны аспект / А. Л. Садоўская. – Мінск : БДУ, 2011. – 271 с.
10. Шейн, П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. Т. 3 / П. В. Шейн. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1902. – 535 с.

Т.Л. Чахоўская

МЕТАДАЛОГІЯ ФОНАСТЫЛІСТЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

У сучасным мовазнаўстве цікавасць да вывучэння гукавога ладу беларускай мовы застаецца адным з фактараў развіцця тэорыі мовы. Фанетычны аналіз гукавых сродкаў мае на мэце выяўленне асноўных адзінак, апісанне іх фанетычных уласцівасцей і правіл выкарыстання ў мове.

На падставе найноўшых дасягненняў лінгвістыкі даследуюцца сегментныя і суперсегментныя фанетычныя сродкі – гукі, склады, націск, інтанацыя. Асаблівая ўвага надаецца элементарным адзінкам – гукам, якія разглядаюцца ў розных

аспектах – артыкуляцыйным, акустычным, перцэптыўным і функцыянальным. Аналіз фанетычных сродкаў мовы звязаны з распрацоўкай спецыяльных метадаў даследавання, заснаваных на прымяненні тэхнічных сродкаў, якія дазваляюць вылучыць з непарыўнай маўленчай плыні сегменты рознай даўжыні.

З фанетычнай праблематыкай звязаны даследаванні негукавых фанетычных сродкаў. Так, *акцэнталогія* (лац. *accentus* – ‘націск’ і грэч. *lo'gos* – ‘слова, вучэнне’) – раздзел лінгвістыкі, які вывучае прыроду і функцыянаванне націску. *Сілабіка* (грэч. *syllabe* – ‘склад’) – вучэнне аб складзе і прынцыпах складападзелу. *Інтаналогія* (лац. *intonare* – ‘моцна вымаўляць’ і грэч. *lo'gos* – ‘слова, вучэнне’) – навука аб інтанацыі, адзінстве яе кампанентаў: мелодыкі, працягласці, тэмпу маўлення, сінтагматычнага падзелу, меладычнага дыяпазону маўлення. *Фонатактыка* (грэч. *phone* – ‘гук’ і лац. *tactus* – ‘адчуванне на дотык’) даследуе заканамернасці спалучальнасці фанем. *Фонасемантыка* (грэч. *phone* – ‘гук’ і *semantikos* – ‘які абазначае’, *sema* – ‘знак’) – навука аб фанетычных значэннях слова, якая аналізуе сувязі паміж гукам і сэнсам.

Новыя лінгвістычныя дысцыпліны ўзнікаюць пры аб’яднанні двух самастойных раздзелаў мовазнаўства, у выніку чаго аб’ект даследавання можа разглядацца ў розных аспектах праз асаблівасці яго складнікаў. Напрыклад, *фоніка* (грэч. *phonikos* – ‘які гучыць’) – гэта раздзел стылістыкі, які даследуе гукавую арганізацыю маўлення, вывучае фанетычныя сродкі мовы з пункту гледжання іх эстэтычнага патэнцыялу. Значная ўвага пры гэтым надаецца аналізу арганізацыі паэтычнай мовы.

Фонастылістыка (грэч. *phone* – ‘гук’ + стылістыка) – інтэграваная навука, якая ўзнікла на сумежжы фанетыкі і стылістыкі. Сёння фонастылістыка застаецца адным з новых і недастаткова распрацаваных раздзелаў лінгвістыкі. Увесь шырокі спектр навуковых поглядаў на прадмет гэтай навукі можна звесці да наступных:

1. фонастылістыка “вывучае вобразныя асацыятыўныя ўяўленні, якія выклікаюць у чалавека гукі”²⁴;

2. фонастылістыка – галіна лінгвапаэтыкі, якая даследуе гукі паэтычнага маўлення. Асаблівая ўвага звяртаецца на “размежаванне акустычнага і графічнага вобраза гука”²⁵;

3. фонастылістыка сумяшчае ў сабе паняцці “тыпу прамаўлення (прамаўляць → прамаўленне) і стылю вымаўлення (вымаўляць → вымаўленне)”²⁶; параўн. рус. *произнесение* і *произношение*, ням. *das Aussprechen* і *die Aussprache*, англ. *making sounds* і *pronunciation*.

Пры першых двух падыходах прадмет фонастылістыкі супадае з прадметамі іншых лінгвістычных дысцыплін, адпаведна з фонасемантыкай і фонікай. У дысертацыйным даследаванні мы будзем прытрымлівацца трэцяга пункту гледжання, які сінтэзуе фанетычны і стылістычны аспекты мовы.

²⁴ Int: адрас <http://www.drofa.ru/new/280.htm> □ Int: адрас <http://www.tomsk.fio.ru/works/95/saharnyh/toppage3.htm>.

²⁵ Int: адрас <http://www.tula.net/tgpu/vissotskj/vissotskj.htm> □

²⁶ Int: адрас <http://www.dvqu.ru/umu/qosstand/new/spec/620100.htm> □

Фонастылістыка вывучае рэалізацыю стылістычных магчымасцей фанетычных адзінак з улікам сітуацыі і мэты зносін.

Вырашэнне лінгвістычнай задачы адбываецца праз метады – сукупнасць аперацый над моўным матэрыялам. Фонастылістыка, як і сучасная фанетыка, карыстаецца эксперыментальна-фанетычнымі метадамі, якія прымяняюцца ў акустыцы і фізіялогіі, для аналізу гукавых адзінак. Фізіялогія даследуе асаблівасці ўтварэння гукаў пры дапамозе метадаў палатаграфавання (фіксуе месца дотыку языка да паднябення ў працэсе артыкуляцыі), кінафотаздымкі рухаў губ, рэнтгеназдымкі маўленчага апарата. Палатаграмы, лінгваграмы і рэнтгенаграмы падаюць поўную інфармацыю пра рухі актыўных органаў маўлення, а таксама пра месца і спосаб утварэння гукаў. Разам з метадамі інструментальнага назірання вельмі шырока выкарыстоўваюцца і больш даступныя метады – назіранне і саманазіранне над рухамі маўленчых органаў.

Саманазіранне можа праводзіцца як у дачыненні да звестак аб мускульных рухах, так і да звестак аб успрыманні гукаў. Паказчыкі мускульных рухаў інтэрпрэтуюцца досыць праблематычна, паколькі рухі знешніх органаў адчуць значна лягчэй, чым рух паветраных струменяў. Назіранні над рухамі языка грунтуюцца на кантрастах, напрыклад, чаргуецца праца задняй і перадняй частак языка. Для таго, каб пераканацца ў тым, якая частка языка працуе пры ўтварэнні пэўнага гука, адна і тая ж артыкуляцыя паўтараецца некалькі разоў запар, пакуль не ўзнікае стомленасць пэўнай часткі, што адразу зможа выклікаць непрыемныя адчуванні і адначасова паведаміць, дзе менавіта гэта адбываецца.

Для вызначэння пад’ёмаў языка пры вымаўленні галосных пасля папярэдніх выключна мускульных назіранняў (якія варта фіксаваць пісьмова) можна выкарыстаць люстэрка і, паўтараючы адпаведныя артыкуляванні, праверыць у ім ступень ротаразмыкання. Такія назіранні над мяккім паднябеннем, маленькім язычком і гартанню будуць складанымі без прымянення спецыяльнага гартаннага люстэрка на доўгай ручцы – ларынгаскопа (ад грэч. *larynx* – ‘гартань’ і *skopeo* – ‘гляджу, назіраю’).

Для ўдакладнення інтэрвалаў высокіх і нізкіх гукаў можна выкарыстаць некаторыя музычныя інструменты (напрыклад, раяль) з дапамогай якіх можна вызначыць, што інтэрвал [з] і [з’] прыкладна супадае з актавай, інтэрвал [і] і [у] адпавядае малой тэрцыі. Яшчэ больш дакладную праверку, якая зможа зафіксаваць колькасць ваганняў за секунду кожнага вымаўленага гука, падае камертонавая методыка. У фанетычных лабараторыях ёсць наборы камертонаў, наладжаных на розную частату гучання, што дазваляе вызначаць колькасць ваганняў розных гукаў.

Як пры прымітыўна-эксперыментальных назіраннях, так і пры інструментальна-фанетычных даследаваннях можна аб’ектыўна вывучыць як артыкуляцыйны, так і акустычны бок вуснага маўлення.

Акустычны аналіз праводзіцца пры дапамозе электраакустычных метадаў. Гукавыя адзінкі даследуюцца пры дапамозе спецыяльных прылад – асцылографу і спектрографу.

Асцылаграфічная методыка пры дапамозе мікрафона і ўзмацняльнай апаратуры дазваляе ператварыць вагальныя рухі паветраных струменяў у электрычныя ваганні, якія далей перадаюцца праз магнітафон, што захоўвае на стужцы адпаведнае гучанне, у асцылограф. У асцылографі маюцца асаблівыя шлейфы, напоўненыя маслам. Гэтыя шлейфы звязаны тонкай ніткай, пры дапамозе якой электрычныя з’явы перадаюцца праз люстэрка на кіналенту ў выглядзе асцылаграмы. Пры дапамозе асцылаграм фіксуюцца акустычныя характарыстыкі запісаных гучанняў.

Пры спектраграфічнай методыцы шляхам ператварэння ваганняў паветраных хваляў у электрычныя ваганні праз мікрафон (магнітафон падключаецца паралельна) падаюцца ваганні праз фільтры спектрографа (ад грэч. *spectrum* – ‘тое, што бачу’ і *grapho* – ‘пішу’). Гэтыя ваганні адпавядаюць частотнай настройцы гукаў. Пры наяўнасці фільтраў, здольных адрозніваць 4-6 тысяч герц, можна спектраграфізаваць галосныя. Для зычных колькасць фільтраў павялічваецца, і частотныя магчымасці дасягаюць 12 тысяч герц.

Кімаграфічная методыка заключаецца ў непасрэднай фіксацыі на папяровай стужцы, якая абмотвае адзін рухомы барабан або расцягваецца паміж двума рухомымі барабанамі, артыкуляцыйных рухаў гартані, рота і носа пры дапамозе замацаваных перпендыкулярна да рухомай стужкі пісчыкаў, замацаваных на т.зв. марэеўскіх барабанах. Апошнія пакрываюцца тонкай гумай і спалучаюцца спецыяльнымі прыладамі з інструментамі, што непасрэдна судакранаюцца з актыўнымі і пасіўнымі органамі маўлення чалавека. Адна рыска на стужцы адпавядае працы носавага рэзанатара, для чаго ў носавую поласць устаўляюцца спецыяльныя капсулы, злучаныя з марэеўскім барабанам. Гэтая рыска адзначае толькі ўключэнне і выключэнне носавага рэзанатара: у першым выпадку – хвалістая лінія, у другім – прамая, і ступень назалізацыі гука.

Другая рыска, найбольш разнастайная ў сваіх выгінах, адзначае працу поласці рота. Для гэтага выпрабоўца набліжае да сваіх губ амбушур (ад франц. *embouchure* – ‘дзірка’) – раструб, з’яднаны з марэеўскім барабанам. Гэтая рыска адлюстроўвае змыканне і размыканне ротовых маўленчых органаў, іх звужэнне і ўвогуле ўвесь працэс артыкуляцыі, звязаны са спосабам утварэння гука.

Трэцяя рыска адзначае працу гартані (дрыжанне галасавых звязак пры голасе і інтэнсіўнасць дрыжання) або ўключэнне і выключэнне гартані (прамая лінія). Для гэтага да правага ці да левага боку кадыка выпрабоўцы прывязваюць ларынгафон (ад грэч. *larynx* – ‘гартань’ і *phone* – ‘гук’), які перадае марэеўскаму барабану вагальныя рухі галасавых звязак.

Пад ніжняй рыскай кімограф падае лінію адліку часу ў выглядзе хвалі, што дазваляе любыя адрэзкі на іншых рысках вызначаць у долях секунды. Названая методыка не з’яўляецца эфектыўнай і аптымальнай для акустычнай характарыстыкі маўлення, але дакладна раскладае артыкуляцыю маўленняга апарата на носавую, ротовую і гартанную. Супастаўляючы ўсе паказчыкі кімографа, можна вызначыць адпаведнасць пэўных адрэзкаў гукам і іх фазам.

Пры правядзенні даследаванняў выкарыстоўваецца метада комплекснага аналізу матэрыялу, які дазваляе разглядаць вуснае маўленне як сістэму з

іерархічнымі адносінамі. Аналізуецца таксама структура фонастыляў і асаблівасці рэалізацыі фонастылем у вусным тэксе.

Комплексны метадаў уключае супастаўляльны, апісальны, аўдытыўны і акустычны аналіз вуснага маўлення. Апісанне фонастылістычных адзінак (тыпаў, варыянтаў), іх акустычных уласцівасцей, а таксама супастаўленне фонастылем з'яўляюцца істотнымі фактарамі пры вылучэнні і класіфікацыі фонастыляў.

Канструктыўныя метады патрабуюць канструявання або мадэлявання тэарэтычных аб'ектаў, выкарыстання абстракцыі і дэталізацыі. Метадаў мадэлявання забяспечвае апісанне шматлікіх выказванняў, мадэлі якіх могуць адлюстроўваць розныя аспекты вывучэння. Кожная мадэль (напрыклад, мадэль пэўнага фонастылю) будзе на аснове гіпотэзы і з'яўляецца аналагам арыгінала, што дазваляе перанесці веды з мадэлі на арыгінал. З дапамогай канструктыўных метадаў вывучаецца ўзнікненне сказаў у маўленні і іх асаблівасці згодна з існуючымі дынамічнымі законамі пабудовы выказванняў у пэўных фонастылях.

Асноўную методыку фонастылістычных даследаванняў складаюць працэдуры сінтэзу (аб'яднання, складання) і аналізу (расчлянэння, раскладання), якія дазваляюць убачыць аб'ект даследавання ў дэталі і ў цэлым. Мы даследуем дыферэнцыяльныя прыкметы фонастылем, сукупнасць якіх і ўказвае на адпаведны фонастыль.

Да метадаў збору фактаў адносіцца назіранне над маўленнем. Назіранне – гэта сістэматычнае, мэтанакіраванае ўспрыняццё з'яў з мэтай вывучэння іх спецыфічных змен у пэўных умовах. Дакладнасць назірання залежыць ад пастаўленай задачы, узроўню ведаў назіральніка і ад яго суб'ектыўнай ацэнкі. На падставе аналізу некалькіх тэкстаў аднаго і таго ж тыпу робяцца высновы адносна выяўлення найбольш істотных і паўтаральных прымет фонастыляў. Акрамя прынцыпу *частотнасці* ў рабоце выкарыстоўваюцца і іншыя прынцыпы: *камунікацыйнасці* (аналізуюцца аўдыязапісы, якія дэманструюць акты камунікацыі), *сістэмнасці* (маўленне з'яўляецца складанай сістэмай з іерархічнымі адносінамі; элементы гэтай сістэмы – узаемазвязаныя, узаемазалежныя і ўзаемадапаўняльныя), *функцыянальнасці* (фонастылемы вылучаюцца на падставе спецыфікі іх функцыянавання ў канкрэтным маўленні), *стылістычнай дыферэнцыяцыі* (кожны фонастыль характарызуецца сваімі маўленчымі асаблівасцямі).

Да метадаў рэгістрацыі належыць запіс на магнітафонную стужку і фанетычная транскрыпцыя з указаннем рухаў тону, асаблівасцей інтанавання, колькасці і працягласці паўз. Напрыклад: [мэцс°о°↑стры намэ°рвај°уц:ъ на°ват / пашыры°ц° свај°у° а°↓кцј°у / пратэ°↑ст прац°а°увај°эц:а з°в°іны° ўра°↓д°у / сказа°↑ла банах°о°↓в°іч / ура°↑т н°э°запрапанава°ў нам н°іч°о°↓уа / шт°о°маул°о°↑б°за°б°асп°э°чыц° на°шыј°а патрабава°:↓:н°:і //] – *Медсёстры намерваюцца нават пашырыць сваю акцыю. “Пратэст працягваецца з віны ўраду, – сказала Банаховіч. – Урад не запрапанаваў нам нічога, што магло б забяспечыць нашыя патрабаванні”*.

Пры апрацоўцы матэрыялу выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя метады: статыстычна-матэматычныя, графічныя, квантатыўныя (колькасныя), метады аўтаматычнай апрацоўкі ЭВМ. Колькасныя паказчыкі даюць пэўную інфармацыю пра самі тэксты. Метады прымяняюцца для апісання і класіфікацыі тэкстаў, паколькі кампаненты вусных тэкстаў (інтанацыя, арфаэпічныя, лексічныя і граматычныя асаблівасці) могуць быць асновай для размежавання, адрознення і кваліфікацыі тэкстаў вуснага маўлення. Колькасныя метады дазваляюць падлічыць колькасць розных элементаў (гукаў, слоў, сказаў і г.д.) у тэксце, частату іх ужывання, спалучальнасць з іншымі адзінкамі.

Электронная вылічальная тэхніка дапамагае выявіць статыстычныя характарыстыкі маўлення, карыстаючыся метадамі матэматычнай тэорыі інфармацыі. Вымярэнне фізічных параметраў маўлення (хуткасці і працягласці маўлення, колькасці і якасці паўз, частаты асноўнага тону, сярэдняй, мінімальнай і максімальнай гучнасці маўлення, нот маўлення, інтанацыйнага малюнка) можа праводзіцца пры дапамозе сучасных сістэм камп'ютэрнага мадэлявання вуснага маўлення “Sony Sound Forge 10”, “Sonic Sonar”, “Cool Edit” і інш.

Пры аналізе матэрыялу актуальным з’яўляецца сэмплерны метады, які дазваляе выявіць колькасць гукаў маўлення за секунду. Сэмплы адметным чынам спалучаюцца ў гукі (10000 сэмплаў адпавядаюць 1 гуку). Разлік праводзіцца па наступнай формуле: $f = S/10000t$, дзе f – колькасць гукаў маўлення, S – колькасць сэмплаў, а t – час гучання маўлення ў секундах.

Аналіз метадаў засведчыў, што фонастылістыка валодае шырокімі магчымасцямі ў выбары і выкарыстанні разнастайных аперацый і метадык аналізу пры вырашэнні лінгвістычнай задачы. На сённяшні дзень беларуская фонастылістыка мае значныя навуковыя здабыткі. Даследчыкамі сабраны багаты тэарэтычны і ілюстрацыйны матэрыял. Вуснае маўленне аналізуецца як з пазіцый уплыву лінгвістычных (сегментных і суперсегментных адзінак), так і экстралінгвістычных фактараў, таму прадметамі даследаванняў выступаюць розныя аспекты вуснага маўлення.

Г.К. Чахоўскі

ВІРТУАЛЬНЫ ДЫСКУРС І ЯГО АСАБЛІВАСЦІ

На сённяшні дзень віртуальны дыскурс даследаваны недастаткова глыбока, што звязана ў першую чаргу з вывучэннем апасродкаванай камунікацыі праз інтэрнэт, якое пачалося зусім нядаўна. Пераважна з пазіцый псіха- і /або сацыялінгвістычнага падыходу даследуюцца асобныя жанры віртуальнага дыскурсу: чаты, форумы, сеткавыя канферэнцыі – тэарэтычныя ж аспекты спарадычна прадстаўлены ў асобных артыкулах, якія часта публікуюцца толькі ў электронным выглядзе. Магчымай прычынай рэдкіх тэарэтычных распрацовак у гэтай навукавай галіне таксама можна лічыць праблему вылучэння феномену віртуальнага дыскурсу.

З’яўляючыся штучна створанай, віртуальная прастора прэзентуе, па сутнасці, і штучнае камунікацыйнае асяроддзе, у якім “існуюць” штучныя камуніканы. З гэтай пазіцыі не выпадае казаць пра віртуальныя зносіны як пра

жывыя зносіны з рэальнай прысутнасцю суразмоўцаў. Аднак, прымаючы пад увагу факт, што ў якасці віртуальных камунікантаў выступаюць рэальныя асобы, якія канструююць адрасата пры дапамозе ўяўлення і жыццёвага вопыту з усімі яго псіхалагічнымі праблемамі і стэрэатыпамі (Бергельсон 2004), камп'ютар можа разглядацца як тэхнічны сродак сувязі паміж удзельнікамі, а віртуальны дыскурс – як асобная з'ява, што патрабуе глыбокага тэарэтычнага даследавання.

Вывучэнне праблем віртуальнай камунікацыі выклікае цікавасць не толькі для сацыяльнай філасофіі і псіхалогіі, але і для лінгвістыкі (у прыватнасці, для сацыялінгвістыкі, прагмалінгвістыкі і лінгвістыкі тэксту), таму тры гэтыя кірункі карыстаюцца агульнымі навуковымі дасягненнямі для больш аб'ектыўнай ацэнкі працэсаў, якія адбываюцца ў віртуальнай прасторы. Паводле меркавання А.Д. Агапава, “у сацыяльным плане Інтэрнэт – гэта складаная структураваная камунікацыйная сістэма, вобласць грамадскай свядомасці і дзейнасці чалавека, якая забяспечваецца тэхналагічным прарывам другой паловы XX ст. Інтэрнэт – гэта люстэрка сучаснай цывілізацыі, яе інфармацыйнае адлюстраванне, але не толькі. Адначасова – гэта і правобраз разнастайных грамадскіх адносін новага тыпу, іх узбагачэнне, дадаткова да традыцыйных “чалавек – прырода”, “чалавек – грамадства”, “чалавек – чалавек”, “чалавек – тэхніка” (<http://ruslan.ksu.ru/phil/0-737566/026-029.pdf>). На думку А.Я. Вайсцунскага, які займаецца праблемамі псіхалогіі Інтэрнэт-прасторы і ўзаемадзеяння чалавека і камп'ютара, Інтэрнэт “ператварыўся ў своеасабліваю лабараторыю выпрабаванняў над натуральнай мовай” (<http://psynet.carfax.ru/texts/voysk6.htm>). Сярод сучасных даследчыкаў, якія займаюцца праблемамі вывучэння віртуальнага (камп'ютарнага) дыскурсу таксама можна вылучыць Я.М. Галічкіну (2001), Д.У. Галкіна (2000), Л.Ю. Іванова (2002), В.Ю. Несцерава (1999; 2000) і інш.

З пазіцый сацыялінгвістычнага падыходу мы можам меркаваць пра віртуальны дыскурс як пра лінгвістычную катэгорыю, якая спалучае ў сабе прыметы асобасна-арыентаванага і статусна-арыентаванага дыскурсу, незалежна ад таго, ідзе гаворка пра зносіны ў ICQ, вэб-чатах, вядзенне Internet-дзённікаў або пра тэматычныя форумы і сеткавыя канферэнцыі. Тэрмін “віртуальны” ў гэтым выпадку мяркуе наяўнасць спецыфічнай прасторы, штучна створанай пры дапамозе тэхнічных сродкаў, у якой існуе магчымасць інтэрактыўных зносін паміж суразмоўцамі. У некаторых публікацыях гэты тэрмін таксама мае сінонім “камп'ютарны”, аднак, на наш погляд, “віртуальны” – азначэнне, больш прыдатнае для выяўлення спецыфікі дадзенага дыскурсу, паколькі даследуюцца асаблівасці камунікацыйнага асяроддзя, якое ўключае, у тым ліку, спосаб зносін і характарыстыкі камунікантаў. Такім чынам, прымаючы пад увагу агульнае вызначэнне дыскурсу, якое мы далі вышэй, мэтазгодна разумець віртуальны дыскурс як сукупнасць тэкстаў, аб'яднаных архітэмай Інтэрнэт і рэалізаваных у штучна створанай камунікацыйнай прасторы, якая прадугледжвае дыстантныя інтэрактыўныя зносіны віртуальных камунікантаў.

На думку Я.М. Галічкінай, віртуальны дыскурс – “гэта шматжанравая функцыянальная разнавіднасць публічнага маналагічнага і дыялагічнага маўлення, якая характарызуецца спецыфічнымі камунікацыйнымі сродкамі. Своеасаблівасць маўленчых зносін удзельнікаў камп'ютарнай камунікацыі заключаецца не толькі ў выкарыстанні прафесіяналізмаў, але і ў камбінацыі лексічных адзінак, якія адносяцца да розных стыляў і рэгістраў, утвораных у

адпаведнасці з прагматычнымі ўстаноўкамі і мэтамі зносін у камп’ютарнай сетцы” (Галичкіна 2001).

Удзельнікі віртуальнага дыскурсу – карыстальнікі забаўляльных, інфармацыйных і іншых рэсурсаў, прадстаўленых сеткай Інтэрнэт. Традыцыйная схема “агент – кліент”, якая выкарыстоўваецца для характарыстыкі істытуцыйнага дыскурсу, тут не дзейнічае, паколькі суразмоўцы з’яўляюцца сітуацыйна раўнапраўнымі. Адсутнасць непасрэднага кантакту з суразмоўцам дазваляе выкарыстаць ананімнасць і пазбегнуць магчымага псіхалагічнага дыскамфорту, які ўзнікае ў працэсе рэальных маўленчых зносін.

Для віртуальнага дыскурсу таксама характэрна адсутнасць рэальнай статуснай і ўзроставай градацыі, якая замяняецца вызначанай ролевай мадэллю паводзін. Так, на ўзроўні форума або чата існуюць мадэратары і наведвальнікі. Мадэратары – група карыстальнікаў, якія маюць некаторыя прывілеі ў параўнанні са звычайнымі наведвальнікамі. Дзякуючы гэтаму, яны рэгулююць правілы маўленчых паводзін у той ці іншай сеткавай супольнасці, у тым ліку ўзровень доступу наведвальнікаў. Акрамя гэтых двух паняццяў для характарыстыкі ўдзельнікаў віртуальнага дыскурсу выкарыстоўваюцца таксама азначэнні “жжысты”, “фарумчане”, “чатлане” (карыстальнікі Livejournal – “жывых часопісаў”, форумаў, чатаў), “віртуалы” (віртуальныя персанажы), “фрэнды” (віртуальныя сябры) і г.д.

Хранатоп віртуальнага дыскурсу абмежаваны тэхнічнымі магчымасцямі (наяўнасцю ці адсутнасцю камп’ютара і выхаду ў Інтэрнэт) і чалавечым фактарам (наяўнасцю ці адсутнасцю суразмоўцы ў “анлайн”). Аднак, з’яўляючыся штучна створаным камунікацыйным асяроддзем, віртуальны дыкурс, па сутнасці, умоўны і не мае часавых і прасторавых межаў. Дзякуючы гэтым уласцівасцям, узнікае магчымасць для камунікацыі паміж двума і больш суразмоўцамі ў рэжыме рэальнага часу, адначасова з любых рэгіёнаў свету, што выклікае “размыванне” дзяржаўных, нацыянальных, эканамічных, палітычных і культурных межаў. Віртуальная прастора, такім чынам, рэарганізуецца і паўстае ў выглядзе мноства сеткавых супольнасцей, дзе “збіраюцца” ўдзельнікі віртуальнага дыскурсу – чаты, форумы, сацыяльныя сеткі і г.д.

Стратэгіі віртуальнага дыскурсу, як і любога іншага, вызначаюцца яго мэтамі і рэалізуюцца ў жанрах. Асноўнымі мэтамі віртуальнага дыскурсу з’яўляюцца: 1) рэалізацыя апэратыўнага рашэння актуальных пытанняў; 2) пошук неабходнай інфармацыі; 3) магчымасці правядзення вольнага часу. Зыходзячы з гэтага ў межах віртуальнага дыскурсу можна вылучыць камунікацыйную стратэгію, стратэгію сацыялізацыі і стратэгію карнавалізацыі.

Камунікацыйная стратэгія заключаецца ў сумесных дзеяннях удзельнікаў віртуальнага дыскурсу, накіраваных на падтрыманне стабільнасці сістэмы. Тут можна казаць пра выкананне сеткавага этыкету і пра сістэму штрафаў, якія накладваюцца на парушальнікаў правіл, што ўсталёўваюцца ў пэўнай супольнасці, на форуме і г.д. Традыцыйна парушэннем этыкету лічыцца спам (масавае рассыланне рэкламы і так званых “лістоў шчасця” ці аб’яў загадзя лжывага характару). Парушэнне вызначаных правілаў паводзін вядзе або да налічэння штрафных балаў карыстальніку, або да часовага ці поўнага выключэння яго з дадзенай супольнасці і ўнясенні ў так званы “чорны спіс» непажаданых карыстальнікаў.

Стратэгія карнавалізацыі (тэрмін М.М. Бахціна) – гэта самапрэзентацыя асобы ў віртуальным дыскурсе з выкарыстаннем розных камунікацыйных сродкаў. Так, адным з асноўных сродкаў самапрэзентацыі з’яўляюцца “нікі” (nicknames) – мянушкі, выбраныя ўдзельнікамі віртуальнага дыскурсу. З аднаго боку, захоўваецца ўмоўная ананімнасць суразмоўцаў, з другога – пашыраюцца магчымасці сеткавых ролевых паводзін, якія нярэдка прымаюць форму гульні.

Сярод ролевых мадэляў паводзін можна вылучыць “батаніка”, “адміна”, “блэндзінку”, “ламера” і інш. Так, “айцішнік” – віртуал, які ў працэсе камунікацыі засведчыў сябе добрым спецыялістам у сферы ІТ, актыўна і дарэчна карыстаецца камп’ютарным жаргонам, наведвае спецыялізаваныя тэматычныя форумы. “Блэндзінка” – малаадукаваная непаўналетняя дзяўчына. Прысутнасць падобных тыпаў паводзін характэрна практычна для ўсіх жанраў віртуальнага дыскурсу, асабліва тых, дзе назіраецца частая змена камунікантаў (форумы, чаты і г.д.).

Умоўная, знакавая форма віртуальнага дыскурсу абумоўлівае ўключэнне ў яго структуру элементаў моўнай гульні. Актыўна выкарыстоўваючы разнастайныя моўныя сродкі, камуніканы імкнуцца да акцэнтавання ўвагі іншых удзельнікаў маўленчых зносін на пэўным выказванні шляхам узмацнення яго выразнасці або стварэння камічнага эфекту. Нярэдка адзін ці некалькі прыёмаў моўнай гульні робяцца адметнай рысай камуніканта або дыскурсу ў цэлым.

Стратэгія сацыялізацыі віртуальнага дыскурсу заключаецца ў імкненні суразмоўцаў прымаць актыўны ўдзел у абмеркаванні актуальных тэм і абменьвацца ўласным практычным вопытам. Гэта стымулюе стварэнне розных тэматычных форумаў, сеткавых супольнасцей, якія аб’ядноўваюць удзельнікаў віртуальнага дыскурсу па падобных інтарэсах. Адной з рэалізацый гэтай стратэгіі таксама з’яўляюцца сацыяльныя сеткі “Вконтакте” (vkontakte.ru), “Одноклассники” (odnoklassniki.ru), “Мой круг” (moikrug.ru) і інш., ствараныя для пошуку сяброў, аднакласнікаў, калег, знаёмых і г.д. Гэты дыкурс, як асобасна-арыентаваны, накіраваны на пашырэнне і паглыбленне камунікацыйных сувязей паміж удзельнікамі віртуальных сетак.

Класіфікуючы жанры віртуальнага дыскурсу, неабходна размяжоўваць жанры ўласна віртуальнага дыскурсу і жанры іншых дыскурсаў, якія выкарыстоўваюць камп’ютарную камунікацыю як адну з форм выражэння. Л.Ю. Іваноў прыводзіць даволі шырокую класіфікацыю падобных жанраў, вылучаючы іх па аналогіі з жанрамі іншых сфер зносін і аб’ядноўваючы ў адпаведныя групы:

1) агульнаінфармацыйныя жанры, або жанры навін (электронныя СМІ, якія змяшчаюць агляды і дайджэсты навін, тэматычныя падборкі з розных выданняў з каментарыямі і без, апытанні грамадскай думкі і каментарыі да рэйтынгаў папулярнасці палітыкаў, зводкі спартыўных навін і каментарыі да іх, прагнозы надвор’я і інш.);

2) навукова-адукацыйныя і навукова-інфармацыйныя жанры (электронныя навуковыя і метадычныя выданні – манаграфіі, зборнікі, асобныя навуковыя артыкулы, вучэбныя дапаможнікі, даведнікі, інтэрактыўныя вучэбныя курсы, электронныя навуковыя базы, рэфераты, інтэрнэт-семінары, анлайн-канферэнцыі, псіхалагічныя тэсты, электронныя слоўнікі і г.д.);

3) мастацка-літаратурныя жанры (электронныя бібліятэкі, “сэтэратура”, агляды, анатацыі, рэцэнзіі і інш.);

4) эканоміка-камерцыйныя жанры (дошкі аб'яў, аналітычныя агляды рынкаў, аб'явы ў службах працаўладкавання, электронная рэкламная сістэма і інш.).

Вылучаючы ў гэтай класіфікацыі яшчэ адну групу жанраў, якія афармляюць неспецыяльныя, непрафесійныя зносіны, Л.Ю. Іваноў уключае сюды чаты, IRC, форумы, лісты электроннай пошты, паштовыя рассыланні і інш. Мы лічым падобнае размежаванне не зусім дакладным, паколькі жанры, якія ўваходзяць у склад гэтай групы, належаць да розных тыпаў. У прыватнасці, перапіска па электроннай пошце з'яўляецца электроннай формай выражэння традыцыйнай афіцыйна-справавой перапіскі і не можа разглядацца як асобны жанр віртуальнага дыскурсу. З другога боку, нягледзячы на тое што інтэрнэт-дзённікі і ICQ у сутнасці з'яўляюцца аналагамі вядзення асабістых дзённікаў і рэальных побытавых зносін, іх мэтазгодна разглядаць як жанры ўласна віртуальнага дыскурсу. Так, большасць інтэрнэт-дзённікаў з'яўляюцца асобнаарыентаванымі, аднак яны разлічаны на масавага адрасанта, што ўжо сведчыць пра іх спецыфіку. Акрамя таго, пісьмовы канал зносін і ўмоўная ананімнасць (віртуальны персанаж + “нікнэйм”) ствараюць умовы для большай свабоды самавыяўлення, чым пры асабістых, кантактных зносінах, здымаючы псіхалагічныя бар'еры, што, у сваю чаргу, таксама адбіваецца на спецыфіцы дыскурсу.

Такім чынам, да жанраў уласна віртуальнага дыскурсу мы адносім чаты і іх разнавіднасці (IRC, вэб-чаты, Skypecast і інш.), ICQ, тэматычныя форумы, інтэрнэт-дзённікі, сеткавыя супольнасці, сацыяльныя сеткі і г.д. Характарызуючы іх у межах катэгорый дыскурсу, мы можам вылучыць наступныя асаблівасці.

Чат (ад англ. *to chat* – ‘размаўляць’, ‘балбатаць’) – палілог з сярэдняй ступенню змены камунікантаў і камунікацыйных роляў, які адбываецца ў рэальным часе (online). Чаты могуць мець тэматычную ці забаўляльную спецыфіку, што, у сваю чаргу, уплывае на сацыялінгвістычныя характарыстыкі камунікантаў і саму структуру дыскурсу.

ICQ – жанр віртуальнага дыскурсу, які прадугледжвае дыялагічныя, часцей за ўсё нефармальныя зносіны адначасова з некалькімі суразмоўцамі ў рэальным часе (online). Гэты жанр найбольш блізкі да мадэлявання распаўсюджанай сітуацыі “жывых зносін”, у якой удзельнічаюць два суразмоўцы – адрасант і адрасат.

Інтэрнэт-дзённік (блог) – маналагічны дыкурс віртуальнага камуніканта, які складаецца з храналагічна размешчаных тэкстаў, часцей за ўсё арыентаваных на выказванне ўласнага меркавання пра якія-небудзь падзеі як асабістага, так і грамадскага характару. Інтэрнэт-дзённікі могуць быць адкрытымі як для публічнага прагляду, так і для вызначанага вузкага кола сяброў (“фрэндаў”), якія маюць магчымасць каментаваных запісы адзін аднаго. Тут мы таксама можам назіраць падабенствы інтэрнэт-дзённікаў да тэматычных форумаў, але ўжо ў плане асаблівасцей іх структуры.

Асобную групу блогаў складаюць *кам'юніці*, ці сеткавыя супольнасці, аб'яднаныя па інтарэсах. Карыстальнік, які стварыў супольнасць, з'яўляецца яго мадэратарам. Кам'юніці часта маюць больш вузкую тэматыку, чым форумы, што аб'ядноўваюць карыстальнікаў з падобнымі інтарэсамі, звычайна з адной краіны і / ці аднаго горада. Супольнасці, як і інтэрнэт-дзённікі, могуць быць адкрытымі для публічнага прагляду або толькі для абмежаванай групы карыстальнікаў.

Сацыяльныя сеткі – яшчэ адзін жанр віртуальнага дыскурсу, які з'яўляецца ў сваёй аснове шырокай базай дадзеных. Гэта комплексная сеткавае ўтварэнне, якое спалучае ў сабе элементы форумаў, сеткавых супольнасцей і ICQ.

Першаснай мэтай стварэння такіх сетак службыць пошук сяброў, аднакласнікаў, знаёмых, калегаў па працы і г.д. Папулярныя рэсурсы арыентаваны, у першую чаргу, на аднаўленне і падтрыманне камунікацыйных сацыяльных сувязей паміж людзьмі, уключаючы пошукі працы, падачу аб'яў, знаёмствы і г.д. Неад'емнай часткай сацыяльных сетак, як і кам'юніці, з'яўляецца арыентацыя на павышэнне асабістага сеткавага рэйтыngu. З гэтага пункту гледжання выклікае цікавасць рэсурс habrahabr.ru, дзе існуе магчымасць зарэкамендаваць сябе з добрага боку ў якасці аўтара артыкулаў, каментарыяў і, такім чынам, павялічыць шанцы на працаўладкаванне. У цэлым, вялікая колькасць камунікантаў робяць сацыяльныя сеткі папулярным і актыўным жанрам віртуальнага дыскурсу.

IRC, у адрозненне ад ICQ, з'яўляецца тэматычна арганізаваным палілогам з сярэдняй частатой змены камунікантаў. У гэтым сэнсе можна меркаваць пра агульныя рысы IRC і тэматычных форумаў, пабудаваных па тым жа прынцыпе. Аднак склад форумных камунікантаў больш стабільны, а тэксты арганізуюцца як невялікія па аб'ёме завершаныя выказванні.

Такім чынам, у віртуальным дыскурсе назіраецца спецыфічная трансфармацыя дыскурсійных катэгорый ва ўмовах пісьмовых маўленчых зносін.

Літаратура

1. Агапов О.Д. Виртуальность как проблема социальной философии. URL: <http://ruslan.ksu.ru/phil/0-737566/026-029.pdf>.
2. Войскунский А.Е. Развитие речевого общения как результат применения Интернета // Конференция "Социальные и психологические последствия применения информационных технологий" (01.02.2001 - 01.05.2001). URL: <http://psynet.by.ru/texts/voysk6.htm>.
3. Галичкина Е. Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках [на материале жанра компьютерных конференций] // Автореферат на соискание учен. степени канд. филол. наук. Волгоград, 2001.
4. Галкин Д.В. Виртуальный дискурс в культуре постмодерна. // Критика и семиотика. № 1-2. Новосибирск, 2000.
5. Иванов Л.Ю. Язык Интернета: заметки лингвиста. // Словарь и культура русской речи. М., 2002. URL: <http://www.ivanoff.ru/rus/OZHWEB.htm>.
6. Нестеров В.Ю. К вопросу об эмоциональной насыщенности межличностных коммуникаций в Интернете. URL: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/netemotions>.

С.М. Якуба

МАРФАЛАГІЧНЫ РАЗБОР У СІСТЭМЕ ПРАМЕЖКАВАГА КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ СТУДЭНТАЎ-ФІЛОЛАГАЎ

Сучасны адукацыйны працэс ва ўстановах вышэйшай адукацыі наладжваецца на аснове выкарыстання сродкаў кантролю, якія дазваляюць ажыццяўляць адваротную сувязь пры навучанні. Разнастайныя спосабы дыягнастычнай дзейнасці даюць магчымасць выявіць лакуны ў засваенні тэарэтычнага матэрыялу, вызначыць ступень сфарміраванасці моўных і маўленчых уменняў і навыкаў студэнтаў і на аснове атрыманых вынікаў удасканаліць вучэбна-выхаваўчы працэс.

У сістэме падрыхтоўкі студэнта-філолага вялікую ролю адыгрывае прамежкавы залік, які можа службыць і сродкам кантролю, і сродкам дыягностыкі цяжкасцей у авалоданні моўным матэрыялам, і сродкам прагназавання

паспяховасці навучання, што дазваляе меркаваць пра ўзровень прафесійнай падрыхтоўкі будучага спецыяліста.

У практыцы навучання студэнтаў-філолагаў прамежжавы залік разглядаюць як комплекс тэарэтычных пытанняў і практычных заданняў, накіраваных на вызначэнне ступені засваення пэўнага вучэбнага матэрыялу (тэмы, раздзела курса і інш.), пройдзенага за акрэслены тэрмін навучання (семестр, навучальны год і г.д.). Прамежжавы залік праводзіцца пасля таго, як вывучаны пэўны аб'ём матэрыялу, і забяспечвае паэтапны кантроль за фарміраваннем вызначаных праграмай ведаў, уменняў і навыкаў. Такая форма кантролю садзейнічае развіццю лагічнага мыслення, памяці, дапамагае удаканалваць культуру навучання, навыкі самаацэнкі, самаадукацыі і адказнага стаўлення да вучэбнага працэсу.

Як ужо адзначалася, прамежжавы залік мае на мэце праверку не толькі ведаў, але і практычных уменняў студэнтаў. Пры падрыхтоўцы пытанняў і заданняў для апытання неабходна выносіць матэрыял, які складае асноўную тэарэтычную частку заліковага раздзела; фактычны матэрыял, найбольш важны ў адукацыйным, пазнавальным, развіццёвым і выхаваўчым аспектах; практычныя заданні, што дазваляць меркаваць пра сфарміраванасць моўных, маўленчых і лінгвакультуралагічных уменняў і навыкаў; заданні і пытанні, якія патрабуюць ад студэнтаў умення самастойна працаваць.

Накіраванасць адукацыйнага працэсу на функцыянальны падыход пры вывучэнні лінгвістычных дысцыплін патрабуе ад выкладчыка выкарыстання такіх метадаў і прыёмаў, якія б садзейнічалі рэалізацыі асобасна арыентаванага падыходу ў навучанні студэнтаў. Да так званых фармальных метадаў навучання, якія трэба зводзіць да мінімуму пры засваенні беларускай мовы, некаторыя метадысты адносяць лінгвістычны аналіз моўных адзінак. Аднак нягледзячы на падобныя меркаванні, у сістэме тэарэтычнай і практычнай падрыхтоўкі студэнтаў моўны разбор, што садзейнічае рэалізацыі пастаўленых вучэбных мэт і задач, займае значнае месца. Так, напрыклад, як метады, прыёмы і віды практыкавання лінгвістычнага разбору, у прыватнасці марфалагічны аналіз, выкарыстоўваецца на ўсіх этапах вывучэння раздзела “Марфалогія” курса “Сучасная беларуская мова”.

Арыентацыя на тэкстацэнтрны падыход пры правядзенні марфалагічнага разбору дазваляе студэнтам зразумець, як тая або іншая адзінка функцыянуе ў тэксце, дапамагае параўнаць моўныя з'явы з іншымі, ахарактарызаваць іх паводле асноўных прымет, правесці частковы ці поўны марфалагічны разбор, выкарыстаць словы розных часцін мовы ва ўласным маўленні. Прычым аналіз лінгвістычных адзінак забяспечвае пазнавальную актыўнасць і разумовую дзейнасць студэнтаў, садзейнічае прымяненню атрыманых ведаў у нестандартных сітуацыях, развівае лагічнае мысленне, памяць, інтэлект, уменне аналізаваць, супастаўляць, параўноўваць моўныя факты, спрыяе актывізацыі матывацыі навучання, авалоданню навыкамі самааналізу і самаацэнкі, уменнем працаваць са слоўнікамі, вучэбнымі дапаможнікамі і навуковымі крыніцамі.

Акрамя вышэйадзначанага, марфалагічны разбор з'яўляецца сродкам дыягностыкі, кантролю і самакантролю ведаў, уменняў і навыкаў, а таму

разглядаецца як неад’емная састаўная частка сістэмы пытанняў і заданняў да прамежкавага заліку.

Як паказвае практыка, пастаноўка перад студэнтамі канкрэтнай мэты пры вывучэнні той ці іншай тэмы і вызначэнне вынікаў засваення прапанаванага матэрыялу стварае матывацыю навучання, актывізуе інтэлектуальную дзейнасць, развівае навыкі самаадукацыі. У сувязі з гэтым метадычна апраўдана будзе перад вывучэннем кожнай тэмы, а асабліва той, што выносіцца на прамежкавы залік, пазнаёміць студэнтаў з ведамі, уменнямі і навыкамі, якімі яны павінны авалодаць на “выхадзе”, пасля вывучэння той ці іншай тэмы. Акрамя сістэмы пытанняў, табліц, трэніровачных заданняў і тэстаў, студэнтам прапануецца парадак і ўзоры марфалагічнага разбору розных часцін мовы. Матывацыі навучання будуць садзейнічаць і метадычныя рэкамендацыі па правядзенні марфалагічнага разбору часцін мовы. Так, напрыклад, пры падрыхтоўцы да прамежкавага заліку “Іменныя часціны мовы” ў першую чаргу мэтазгодна засяродзіць увагу на агульных патрабаваннях да марфалагічнага аналізу іменных часцін мовы. Так, студэнтам варта нагадаць, што пры марфалагічным аналізе трэба прытрымлівацца строга вызначанага парадку: 1) устанаўленне часціны мовы, 2) вызначэнне лексіка-граматычнага разраду, 3) выяўленне пастаянных граматычных катэгорый, 4) акрэсленне словазмяняльных марфалагічных катэгорый, 5) вызначэнне сінтаксічнай ролі ў сказе.

Выкладчык даводзіць думку, што пры вызначэнні часцінамоўнай прыналежнасці слова неабходна кіравацца не толькі асноўнымі класіфікацыйнымі прыметамі той ці іншай часціны мовы, а і засяроджвацца на такой з’яве, як пераход слоў з адной часціны мовы ў іншую. Пры пераходзе ў іншую часціны мовы не толькі мяняюць сваю сінтаксічную функцыю, а і набываюць граматычныя катэгорыі той часціны мовы, у якую яны перайшлі. Напрыклад, субстантывуючыся, прыметнікі і дзеепрыметнікі, набываюць здольнасць дапасоўваць да сябе азначэнні, маюць пастаянную катэгорыю роду і незалежныя катэгорыі ліку і склону: *Бульбоўнік паляць. Быццам бы кадзілам махае восень над маім былым* (В. Стрыжак). Слова *былым* мае пастаянную катэгорыю роду (н.р.), незалежныя катэгорыі адзіночнага ліку і творнага склону, у сказе выконвае тыповую сінтаксічную функцыю назоўніка – з’яўляецца дапаўненнем. Такім чынам, пры марфалагічным разборы варта засяроджвацца на значэнні слова, а таксама на граматычнай аманіміі (*яго* можа быць як асабовым, так і прыналежным займеннікам; *другі* можа быць лічэбнікам, займеннікам, прыметнікам і інш.).

У якасці метадычных рэкамендацый выкладчык засяроджвае ўвагу на тым, што ў ходзе працы па вызначэнні лексіка-граматычнага разраду часціны мовы трэба ўлічваць пераход слоў з аднаго разраду ў іншы. Так, напрыклад, прыметнікі ў складзе ўстойлівых спалучэнняў *ахілесавы пяты* (слабае месца), *саламонава рашэнне* (мудрае рашэнне), што даюць якасную характарыстыку прадмету, неабходна кваліфікаваць як якасныя, а не як прыналежныя, а прыметнікі *чорны, мяккі, воўчы* ў складзе ўстойлівых спалучэнняў *чорная металургія, мяккі зычны, воўчыя ягады* – як адносныя.

Мэтазгодна засяродзіцца і на этапе вызначэння пастаянных ці словазмняльных граматычных прымет. Звяртаецца ўвага на тое, што для некаторых часцін мовы адна і тая ж граматычная катэгорыя можа быць пастаяннай, а для іншых – словазмняльнай. Так, катэгорыя роду для назоўніка пастаянная, а для прыметніка, парадкавага лічэбніка – словазмняльная. Вядома, што катэгорыю ліку назоўніка характарызуюць як словазмняльную, аднак для адзіночналікавых і множналікавых назоўнікаў яна з’яўляецца пастаяннай. Пры вызначэнні граматычных катэгорый займенніка варта ўлічваць, да якога разраду паводле значэння ён адносіцца і з якой часцінай мовы суадносіцца. Тыя, што суадносяцца з прыметнікам, маюць залежныя катэгорыі роду, ліку і склону. Займеннікі, што суадносяцца з назоўнікам, у прыватнасці, асабовыя займеннікі *я, мы, ты, вы*, у адрозненне ад назоўніка маюць пастаянную катэгорыю ліку. Што да займеннікаў *ён, яна, яно, яны*, то яны супрацьпастаўляюцца паводле роду і ліку ўнутры парадыгмы. Прыналежныя займеннікі *яго, яе, іх* – застылыя формы, аднак мы можам высветліць іх родавае, лікавае і склонавае значэнне: *Дзіця нараджаецца, і бог Сварог запальвае зорку; чалавек памірае, і бог Зніч яго зорку гасіць* (А. Петрашкевіч). Займеннік *яго* мае значэнне м.р., адз.л., В. скл.

У метадычных рэкамендацыях варта падкрэсліць думку: аналізуючы словазмняльныя катэгорыі, неабходна памятаць пра тое, што нязменныя знамянальныя словы маюць нулявую парадыгму – аманімічныя формы ва ўсіх склонах, таму пры характарыстыцы такіх лексічных адзінак варта гаварыць не пра форму, а пра значэнне, якое мае нязменнае слова ў кантэксце: *Слухаў прыгожае сапрана* (сапрана – назоўнік н. роду, мае значэнне адз.ліку, В.скл).

Акцэнтуючы ўвагу на сінтаксічнай функцыі часцін мовы, выкладчык адзначае, што аналітычная форма слова (*самы вясёлы, больш шчаслівы і інш.*), колькасна-іменнае спалучэнне (*пяцёра студэнтаў, некалькі чалавек*) з’яўляюцца адным членам сказа; аналізуемае слова можа ўваходзіць у склад састаўнога дзеяслоўнага выказніка, выконваць сінтаксічную ролю разам з прыназоўнікам: *Усё жыццё складаецца то з мімалётных радасных сустрэч, то з нечаканых і цяжкіх расстанняў з блізкімі тваімі, з хлебам, з сонцам* (М. Танк). Так, пры марфалагічным разборы слова *сонцам* сцвярдзецца думка, што яно разам з прыназоўнікам з выконвае сінтаксічную функцыю ўскоснага дапаўнення. Пасля агульных метадычных рэкамендацый па правядзенні марфалагічнага разбору звяртаецца ўвага на спецыфіку аналізу слоў розных часцін мовы.

Як паказвае практыка, метадычныя рэкамендацыі па правядзенні марфалагічнага разбору разам з іншымі інфармацыйна-даведачнымі матэрыяламі дапамогуць мэтанакіравана падрыхтавацца да прамежкавага заліку, будуць садзейнічаць свядомаму засваенню ведаў, прымяненню іх у нестандартнай сітуацыі.

На першы погляд здаецца, што лінгвістычны аналіз дапамагае вызначыць, наколькі сфарміравана моўная кампетэнцыя студэнтаў: засвоены лінгвістычныя паняцці, усвядомлена сістэма мовы, развіты пазнавальныя, класіфікацыйныя і аналітычныя ўменні і навыкі. Аднак марфалагічны разбор мае на мэце і вызначэнне ступені сфарміраванасці маўленчай кампетэнцыі, што выяўляецца па ўменні вусна або пісьмова характарызаваць тую ці іншую моўную адзінку;

будаваць выказванне ў адпаведнасці з логікай падачы матэрыялу, тыпам, стылем і сітуацыяй маўлення і інш.

Акрамя таго, варта адзначыць, што для марфалагічнага разбору прапануюцца словы, узятыя з тэкстаў, якія ўтрымліваюць багаты лінгвакультуралагічны матэрыял, што, несумненна, садзейнічае фарміраванню ведаў пра багацце нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы. Так, напрыклад, пры правядзенні прамежкавага заліку па раздзеле “Іменныя часціны мовы” студэнтам даецца заданне прачытаць тэкст, вызначыць яго тэму і асноўную думку, падабраць заглавак, растлумачыць стылістычную ролю марфалагічных сродкаў у тэксце і зрабіць марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

*Нацыя, нацыянальнае — не капрыз гісторыі, а дадзенасць, што склалася вякамі, гісторыя не церпіць, не трывае аднастайнасці, аднааблічнасці. Усе **дзяржаўныя** ўтварэнні, якія замахваліся на правы нацыі, на яе суверэннасць, распадаліся, каб зарасці бур'яном **забыцця**. У Рыме непадалёк ад Калізея на **адным** стэндзе можна бачыць красамоўную карту былой велічы і заняпаду магутнай імперыі. Гэта нацыі, усвядоміўшы сябе, разбурылі халодную і панылую сцяну ўсеагульнага абезаблічвання. Дыялекты, мясцовыя гаворкі, пранікаючы “памылкамі” ў адзінаўладную латынь, далі потым пачатак самастойным мовам народаў, што ўздужалі як нацыі. За **любой** нацыяй стаіць гісторыя, якая ахоўвае, беражэ яе ад забыцця і безгалосся (Рыгор Барадулін).*

Такім чынам, марфалагічны разбор як састаўная частка прамежкавага заліку дазваляе вызначыць узровень засваення тэарэтычнага матэрыялу па тэме, ступень сфарміраванасці ўмення карыстацца лінгвістычнай тэрміналогіяй у вусным і пісьмовым маўленні, вызначаць месца моўнай адзінкі ў сістэме іерархічных сувязей, аналізаваць, сістэматызаваць, параўноўваць, дыферэнцыраваць моўныя з'явы, класіфікаваць словы на аснове спецыфічных, прыватных і агульных прымет, рабіць абгрунтаваныя вывады.

Навуковае выданне

**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Выпуск 12

У аўтарскай рэдакцыі
Адказы за выпуск *А. А. Радзевіч*

Падпісана да друку 28.11.2013. Фармат 60×84/16.
Папера афсетная. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 6,1. Ул.-выд. арк. 8,4. Тыраж 50 экз. Заказ 98.

Выдавец і паліграфічнае выкананне
дзяржаўная ўстанова адукацыі
«Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы».
ЛВ № 02330/0548535 ад 16.06.2009.
Вул. Маскоўская, 15, 220007, г. Мінск.